

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

**«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»
№2 (38)**

Алматы, 2012

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Әлеуметтік және саяси
ғылымдар» сериясы

№2(38), 2012

2001 ж. бастап шығады.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір

Бас редактор:

филос.ғ.д., проф.

Р.Б. ӘБСАТТАРОВ

Бас редактордың орынбасары:

А.Ж. Мұқажанова *с.ғ.д., доцент*

Редакция алқасы:

Г.С. Абдраимова *ғ.ғ.д., проф.,*

К.У. Биекенов *ғ.ғ.д., проф.,*

Ж.Ж. Жаназарова *ғ.ғ.д., проф.,*

Лим Че Ван *с.ғ.д., проф. (Корея),*

Г.О. Насимова *с.ғ.д., проф.,*

Н.П. Нарбут *ғ.ғ.д., проф. (Ресей),*

И.А. Рау *филос.ғ.д., проф.*
(Германия),

М.С. Садырова *ғ.ғ.д., проф.,*

Д.Е. Слизовский *т.ғ.д., проф.*
(Ресей),

М а з м ұ н ы

С о д е р ж а н и е

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТЧЕСКОЙ НАУКИ

Absattarov R.B. Social-political control and its implementation	3
Absattarov R.B. Public opinion and public opinion research methods.....	7
Kaldybayeva T. Priority of educating children of pre-school age	12
Auelgazina T. Role of NGO in formation of the social state.....	17
Shaltikov A., Kurmankulov A. Political transformation and political reforms in the countries of Central Asia.....	20
Matakbaeva L.Kh. Legitimation of foreign policy of the Republic of Kazakhstan in the context of modern international relations' transformation.....	36
Seisenova N.B. The role of the kazakh diaspora in stanovlleni and strengthening the independence of the Republic of Kazakhstan	39
Ашимова З.И. Теоретические подходы к исследованию некоторых проблем социализации личности на современном этапе.....	42
Сейсенова Н.Б. Қазақстан Республикасында мемлекеттің егемендігі мен тәуелсіздігін нығайту жағдайында саяси жаңғыртудың қалыптасуы.....	45
Матакбаева Л.Х. Современные подходы к исследованиям международных отношений и мировой политики.....	62
Shaltykov A. Kazakhstan and European Union.....	67
ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ	
Ауелгазина Т.К. Национальное воспитание в системе социализации личности.....	62
Құлсариева А.Т., Төлен Ж.М., Айтымбетов А.Ы. Саяси мәдениеттің концептуалды-теориялық аспектісі.....	67
Калдыбаева Т. Социальный аудит социально-экономического развития регионального сельского поселения	

Лоранс Тен *э.э.д. проф.* (Франция),

А.И. Шалтыков *с.э.д., проф.*,

Н.Б. Сейсенова *с.э.к., доцент*

(жауапты хатшы)

© Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2012

Қазақстан Республикасының мәдениет
және ақпарат министрлігінде 2009 жылы
мамырдың 8-де тіркелген №10107-Ж

Басуға 04.02.2013 қол қойылды.

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 20,5 е.б.т.
Таралымы 300 дана.

Тапсырыс 39.

050010, Алматы қаласы,

Достық даңғылы, 13.

Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің

«Ұлағат» баспасы

**Казахский национальный
педагогический**

университет имени Абая

ВЕСТНИК

**Серия «Социологические и
политические науки»**

№2(38), 2012

Выходит с 2001 года.

ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ МІНБЕСІ

Трибуна зарубежных ученых

- Кожаягелдиев А.У.** Роль институтов гражданского общества в углублении демократических процессов..... **69**
- Нагиева Н.Дж.** Роль запада в урегулировании армяно-азербайджанского – нагорно-карабахского конфликта..... **75**
- Рау И.А.** Женщина и мужчина в семье древних тюрков и иных кочевников..... **80**
- Нарматова Н.Б.** Участие Кыргызстана в интеграционных объединениях..... **86**
- Нарматова Н.Б.** Влияние деятельности таможенного союза на развитие внешнеэкономических отношений на современном этапе..... **90**

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

Трибуна молодых ученых

- Алдубашева Ж.М.** Эволюция внешнеполитических приоритетов США к Центральноазиатскому региону..... **94**
- Сейсенова Н.Б.** Әлеуметтік-экономикалық дамуға салық саясатының ықпал ету мүмкіндіктері..... **96**
- Zhankuliyeva S.A.** Relation of the national and democratic aspects in the process of Kazakhstan statehood development..... **102**
- Өсімбаева И.С.** Әйелдердің билік пен қазақстандық қоғамның саяси өміріне қатысуы мәселесі..... **108**
- Нұсқабаев О., Қадыр Г.Т.** Қарт адамдарға әлеуметтік көмек белсендіруші стратегия.....

ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ

- Әбсаттаров Р.Б.** Әлеуметтік институттардың саяси проблемалары..... **108**
- Әбсаттаров Р.Б.** Әлеуметтік үрдістер: саяси талдау.....
- Абсаттаров Г.Р.** Правовая культура населения – важнейший фактор совершенствования правовой политики Республики

Периодичность – 4 номера в год	Казахстан.....	111
Главный редактор: <i>д.филос.н., проф.</i> Р.Б. АБСАТТАРОВ	Сманов Б. Дін – ділдің дінгегі.....	120
Зам. главного редактора: А.Ж. Мукажанова <i>д.полит.н., доцент</i>		122
Редакционная коллегия: Г.С. Абдраимова <i>д.филос.н., проф.,</i> К.У. Биекенов <i>д.с.н., проф.,</i> Ж.Ж. Жаназарова <i>д.с.н., проф.,</i> Лим Че Ван <i>д.полит.н., проф.</i> <i>(Корея),</i>		128
Г.О. Насимова <i>д.полит.н., проф.,</i> Н.П. Нарбут <i>д.с.н., проф. (Россия),</i> И.А. Рау <i>д.филос.н., проф.</i> <i>(Германия),</i>		139
М.С. Садырова <i>д.с.н., проф.,</i> Д.Е. Слизовский <i>д.и.н., проф.</i> <i>(Россия),</i>		143
Лоранс Тен <i>д.с.н., проф. (Франция),</i> А.И. Шалтыков <i>д.полит.н., проф.,</i> Н.Б. Сейсенова <i>к.полит.н., доцент</i> <i>(ответ. секретарь)</i>		156

© **Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2012**

Зарегистрировано

в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан

8 мая 2009 г. №10107-Ж

Подписано в печать 04.02.2013.

Формат 60x84 ¹/₈.

Объем 20,5 уч.-изд.л.

Тираж 300 экз. Заказ 39.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

¹ Білім және ғылым саласындағы қадағалау және аттестаттау Комитеті (БФСҚАК) 2003 жылғы 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығының негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-дың «Хабаршы» журналы «Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясын саяси және әлеуметтанулық ғылымдар бойынша (23.00.00; 22.00.00 мамандықтары) диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

² На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки (КНАСОН) №433-3 ж от 26 июня 2003 г. Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Социологические и политические науки» внесен в перечень изданий

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ

ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

SOCIAL-POLITICAL CONTROL AND ITS IMPLEMENTATION

R.B. Absattarov – professor, head of the department of political-philosophical disciplines of Institute of a magistracy and PhD of the KazNPU of Abay, the Doctor of Philosophy

In society often there is a situation when it is necessary to estimate and qualify in any way acts of people. Such assessment is carried out through the system of social-political control. Social-political control is the group and individual, organized and unorganized observation of behavior for the purpose of prevention, prevention of deviations from social, moral-political norms, punishment or correction of deviants.

Social-political control is a system of methods and strategy by means of which society directs behavior of individuals.

In ordinary sense social-political control is reduced to system of signs and sanctions by means of which the individual coordinates the behavior with expectations near and own expectations from the surrounding social, political world. In relation to individual behavior social or moral-political control is shown as limiting external force – how on our behavior have restrictive influence physics laws. The child, who burned a finger, learns carefully to address with fire and further in the behavior reckons with physical laws.

However, such schematically understanding is insufficient. It is generated by a mechanical determinism and the simplified psychologies'. Actually social-political control is purely external in relation to the individual only in early years of life when the behavior of the child is corrected constantly from the outside by parents, tutors, teachers. During this period compliance of acts of the individual to the accepted norms is provided with external sanctions.

In the course of a growing and socialization there is an internalization of social, ethical, political standards. It means that the behavior of the individual copes with internal regulators more and more: its personality integrally joins the standards of behavior which he perceives as a component itself (himself), «the second nature». The situation when there are all possibilities to make with impunity and without the knowledge of others favorable or pleasant for us, but immoral from the point of view of social, political standards an act is familiar to all of us, but we don't act, because we «aren't allowed by conscience». The voice of conscience is internal self control, which represents inside control and the control from the society side.

Sociologists, political scientists and psychologists always aspired to open the mechanism of an inside of social or moral-political control. For example Emil Durkheim, said about «moral education» as the thinnest and perfect tool of coercion by society of the individual. The Austrian doctor, psychologist Z.Freud came to the same idea some other way. He showed that in structure of the personality there is a special layer – «over – I» – formed by assimilation of a parental ban in the childhood; «over – I» functions as the internal censor which is out of the sphere of consciousness and is imperceptible for the last forces out and doesn't pass to understanding socially, politically forbidden inclinations and impulses.

If Freud's thought continues further as T.Parsons interpreted it, it is possible to tell that social or moral-political control is based on ability of the actor to look at the act eyes of other actor. And in order that such point of view wasn't perceived by the actor as the violence, going from the outside, it is necessary, that I and Another in the interactions recognized that adhere to the same standard system. Therefore, social-political control is irreducible to coercion, let even to the symbolical. It is not social or political dresser, and a society appeal to an autonomy of the individual. That here is understood as the word "autonomy", actually represents ability of the individual to operate own development. Efficiency of social or political control is provided with its inside when it is perceived by the individual as own free decision.

Social-political control carries out in the society the function close to functions socialization [1]. The difference is that socialization assumes komformny behavior. In spite of the fact that the majority of people periodically break social, moral-political norms, they trust and are guided by those values which dominate in this social group, the people and society. Therefore, the temporary and insignificant deviation from social, is moral-political norms (for example, violation of the rules of crossing of the street or smoking where it is forbidden) doesn't mean unsuccessful socialization. But there are also more negative and even types of deviations dangerous to society: criminal offenses, political mistakes, crimes, alcoholism, drug addiction,

prostitution, foul language, roughness. These and all other deviations from social, moral-political norms and it is urged to regulate socially-political control.

Social-political control can be shown as in a type of direct reaction of the next surrounding social, political sphere (for example, approval or disapproval by our relative, friends or chiefs, political elite of our any acts), and in the form of continuous or periodic influence of social, moral-political norms of society (through mass media, on work, in educational process etc.). It is important that in this case social or moral-political control isn't given in system, operates occasionally and as its carriers is not professional controllers, but people of other professions. Such socially-political control is called as *informal* [2].

Where professional controllers of social, moral-political norms act, systems of professional control are usually created, which follow the observance of certain social, moral-political norms, fix violations and apply sanctions which are provided by the legislation. Such socially-political control is called as *formal* [3].

It is necessary to tell that in system of socially-political control the important place belongs to types of informal control for implementation of socially-political control. American sociologist Dzh. Crosby allocated four main types of informal control:

– *Social compensations*. They are expressed in such forms, as smiles, approving nods, handshakes, words, the whole speeches and toasts, attention of women, politicians, goodwill of seniors and chiefs etc. Social compensations encourage observance of the standard norms and rules (comformality) and indirectly condemn their violation (deviation).

– *Punishment*. It is a question of informal of social or political condemnation. The forms of informal punishment are dissatisfied look, intonation, a mimicry expressing offense, a dissatisfaction, the critic, an aggressive pose, pressure, threats, verbal boycott, ostracism, physical, political violence. Punishment is, as a rule, directed against concrete violations of social, moral-political norms. Application of these or those forms of punishments depends as on a susceptibility of the violator, his understanding of degree of fault and a behavior comformality, and from a level of development of personal qualities and the needs of people of a direct surrounding which are carrying out punishment.

– *Belief*. This type of informal control consists in such impact on a deviant which forces it to comprehend the acts, social, moral-political norms, and to change the behavior. The belief carries more neutral and tolerant character in relation to the violator. This type of informal control affects more consciousness, than on feelings and emotions. The one who is engaged in belief, operates, as a rule, after careful consideration: selects arguments, tries to show all social, political benefits of change of behavior for a deviant, to explain, in what his interests and interests of group consist, which aren't observed in case of violation of norms by it, etc.

– *Reassessment of norms*. It is, according to J. Crosby, the most difficult type of socially-political control. In this case the behavior which was considered as deviant, is estimated as normal. For example, in the past if spouses got divorced, children remained with mother. Now judges pay attention to desire, possibilities and behavior of spouses, than on their sex. Therefore in the West there were many single fathers. This process in Kazakhstan only still begins. It is an example of reassessment of norms on the scale of society. But social, moral-political norms can be overestimated in concrete groups too. For example, norms of relationships in Armed forces of Kazakhstan now evolve in the direction of humanity, friendliness, democratic character, smaller cruelty.

Important component of multilateral system of socially-political control along with informal types of socially-political control of implementation of control functions are formal types of socially-political control. Known American sociologist T.Parsons offered classification and gave the analysis to three main types of formal control for implementation socially-political control:

– *Isolation*. This type of formal control is applied to separation of inveterate or most dangerous deviant from society. Forms of isolation are preliminary (in pre-trial detention centers – PDC) and imprisonment, and in camps and prisons – so-called «shizo» (a penal insulator). Such type of formal control allows to support the high status social, is moral-political norms, deleting them constant and malicious violators from society and depriving «is exemplary for imitation» those who is inclined to deviation. Isolation, according to T.Parsons, doesn't provide rehabilitation attempts.

– *Isolation*. This type of control provides restriction of contacts of a deviant with people around, i.e. not full, but partial isolation from society. At deviant possibility to return to society when they will be ready to carry out social in this case remains, is moral-political norms. Forms of isolation can be, for example, a placement to psychiatric hospital for limited term, prohibition to be engaged in political activity the reference or expulsion from the country.

– *Rehabilitation*. This type of formal control prepares a deviant for return to society, to execution of the social, political roles. Rehabilitation is necessary, for example, for the military personnel, a long time being in

conditions of operations. Social psychologists create the special programs of rehabilitation considering features of isolation of deviant and violation by them social or is moral-political norms.

The system formal socially-political control is formed by the professional organizations; this system create and coordinate state authorities. She affects a basis of acts. A main objective of system formal socially-political control – creation, a reconstruction and order maintenance, observance of the rules established by the legislation. This system consists of the following organizations (institutes): police, court, prison which carry out the state policy, directed on overcoming of deviant behavior.

– *Police*. As a result of continuous interaction with various deviant representatives of law enforcement bodies have a peculiar vision of world around and an assessment of the people getting to a field of their sight. It is necessary to remember that they not so much "carp", how many fulfill requirements of chiefs for service and the functional duties. There fore at contact (detention) to them it is necessary to separate accurately the behavior from deviant and to show the positive attitude to an order and the persons providing socially-political control. Then from their party it is possible to expect the positive or indulgent relation;

– *Court*. A court task as the organizations socially-political control is definition of fair punishment for the criminal considering weight of violation by him of social or political norms. Feature of organization, its difference from police consists that the last can detain any suspect of the violator, isolate it from society. Courts recognize someone as the criminal only after presentation of proofs, and at their absence set the suspect free. Often courts agree with committed a crime that in exchange for recognition of fault and cooperation by it will give minimum possible term under this article. It becomes proceeding from complexity of search of proofs and full PDC (pre-trial detention center);

– *Prison*. In what prison punishment consists? According to the American sociologist Olson, the prison deprives deviant «of freedom, the goods and services, the sexual relations, independence and protection». They become a part of special social or political group which exists in the special social, political system consisting of social groups of supervisors and prisoners, each of which has the statuses and roles, the social or political types.

The American sociologist Garabedian revealed the following types of prisoners: "legislative" – participate in programs of rehabilitation and maintain the normal relations with the staff of prison; «worthy guys» – don't accept participation in programs of rehabilitation and avoid contacts to the staff of prison; "politicians" – take active part in programs of rehabilitation and come into wide contacts to the staff of prison and other prisoners, but do all this insincerely, without repentance; "outcast" – undermine prison discipline, are completely isolated from employees of prison and other prisoners, carry out more than others time in penal insulators; "calls" – behave inconsistently; usually evade from contacts both to the staff of prison, and to other prisoners.

It is necessary to notice that one of negative norms of the prison world is aggression of prisoners. Sociologists Ellis, Grasmik, Gilman revealed seven major factors, promoting aggression manifestation: young age; presence of other prisoners inclined to aggression; the big time spent in prison; black race; bad conditions of the contents; visit rarity from the outside; long imprisonment term. Especially important role is played by age [4]. The youth always yours faithfully concerns those who is able to fight (therefore, is independent) while more elderly consider such as "blockheads".

As N.Smelzer considers, deviation is a street with bilateral movement. Therefore nature of relationship between the violator social, it is moral-political norms and the staff of bodies socially-political control turns an outcome of this process.

In system socially-political control over deviation the important place belongs policy-educational, social related work for example, activity of bodies of social security and various public organizations, charity foundations, mercy societies. These organizations and employees acting in them, unlike police, court, prosecutor's office and furthermore from prison, are inclined to consider deviating from operating in the society of norms behavior not as malicious intention and as a problem of social, political trouble, unused possibilities of the individual or personal emotionally – the moral immaturity, demanding not sanctions, and sympathy, mercy, patience, support, and it is frequent also treatments. Therefore they are focused not on crime measures of restraint, and on socially – the psychological, medical, reeducational measures directed on rendering of the social help to the personality, on it socially-psychological rehabilitation. This very important direction in democratization of ways, means and forms socially – the political control helping each person including a deviant, to design in the consciousness and behavior the positive, constructive personal project to become the master of his own live.

Due to the problem socially-political control there is interesting and very important for sociology, political science a question: as far as in general gives in socially – to political control individual behavior and how to estimate a control role in society? Representatives of a functionalism consider socially-political control as the

inevitable requirement without which performance society will be lost as its normal functioning becomes impossible. They consider as alternative of effective social or political control chaos and an anomy – absence of management. For example, representatives of a social behaviorism consider possible and admissible application «technologies of social control» - a manipulation as consciousness of individuals in interests of dominating social, political groups. Other directions in sociology, political science estimate socially-politological control not so optimistically. For example, conflictologies consider that in real society the system socially-political control works for saving of the status quo in interests of dominating social, political groups and to the detriment of all as the rest. Theorists of the Frankfurt school considered socially-political control as means of social or political coercion. According to E.Fromm, society possesses the mechanism of the psychological pressure, allowing to force out from consciousness of individuals the social, political experience menacing to saving of the status quo. This mechanism operates by analogy to the Freudian censor, to that only with a difference that has the social nature. To G.Markuza considers that in modern western society, so to lerant to the individual and his wills, privately there is a soft form of the social, political control functioning as smoothly, as control at a totalitarian mode. Such form of control is a control through requirements. To Markuza argues that the consumer society deforms and subjects to total control consciousness of people, creating and imposing them the false requirements which are not resulting not so from their real needs.

So, advertizing and masses-media form needs for a certain type of fashionable clothes, entertainments, shows, readings etc. From culture which becomes mass, its deep measurement leaves, it becomes one-dimensional and forms the one-dimensional person – special type of the character consumption becomes which basis [5].

Whether society without everyone socially-political control is possible? Hardly. Such society where social or political control would be entirely internalizovanny where there would be no need for external sanctions and mechanisms of their application would be an ideal of free society which would show a trust maximum to the individual. Such society always was a subject of utopian dream. Nevertheless, to reach such condition in the history it was not possible. And still social, political development of mankind obviously goes by the way of mitigation of forms socially-political control and its including is more increasing. To what finally will lead this process – will show the future.

On the basis of above stated it is possible to conclude that socially-political control represents a way of self-control of the social, political system, providing ordering interaction of its components (individuals, groups, generalities) by means of standard regulation. It includes set of norms and values which possess in relation to the individual compulsory force, and also the sanctions applied with a view of implementation of these norms and values. With reference to deviating behavior socially-political control means set of efforts of surrounding individuals, groups and the social, political institutes directed on prevention of deviation, to the aid, punishment of deviant or their correction. The orientation and the contents socially-political control, ways and forms of its implementation depends on historical conditionality socially-political, economic, ideological, socially-ethnic, sociocultural, family – household and other features of this social, political system.

1. *Sozialphilosophie, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kazachstans.* – Berlin, 2012. – S. 95-101.
2. *Сергеенко А.Т. Социально-политические процессы.* – Ростов-на-Дону, 2011. – С. 92.
3. *Андреев И.М. Девиантное поведение.* – СПб., 2010. – С. 115.
4. *Новейший социологический словарь.* – Минск, 2010. – С. 735.
5. *Петров Г.А. Культура и потребление.* – Казань, 2011. – С. 56-57.

Түйін

Мақалада әлеуметтік-саяси бақылау және оны жүзеге асыру мәселелері қарастырылады. Сонымен бірге мақалада жете зерттелмеген және дискуссиялық мәселелерге көңіл бөлінген.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы социально-политического контроля и его осуществления. В статье уделено внимание недостаточно изученным и дискуссионным вопросам.

Summary

In article it is considered questions of socio-political control and its implementation. In article the attention to insufficiently studied and debatable questions is paid.

PUBLIC OPINION AND PUBLIC OPINION RESEARCH METHODS

R.B. Absattarov – head of the department of political-philosophical disciplines of Institute of a magistracy and PhD of the KazNPU of Abay, the Doctor of Philosophy, the professor

Issues of public opinion formation and development is one of the most complicated and important problems of socio-political science of Kazakhstan. At the contemporary stage public opinion is the study object of many human sciences such as sociology, culturology, social psychology, pedagogics, philosophy and religious studies. Political science also shows interest to public opinion. Public opinion issues are not only of scientific interest, but represent socio-political importance as well. In which case it is worth to mention that public opinion and methods of its study have not been sufficiently studied in politico-social science.

Public opinion is a socio-political discipline, which subject matter is to establish regularities and mechanisms of shaping and functioning of large social and political communities' attitude to current problems of reality being of public interest.

The problem of public opinion determination and interpretation first emerged in antique philosophy. In 17-18 centuries the notion of public opinion was used for designation of communal judgments being beyond the government control and affecting political process of taking decision. Such definition became particularly important owing to extended social and political changes. The term "public opinion" gradually gained general scientific character.

Public opinion is approval or disapproval of the publicly observed attitudes and behavior expressed by the particular part of society or society as a whole [1].

Public opinion is historically conditioned and fluctuated status of the people's public conscience expressed only with regard to the problems important for social system.

Contemporary scientific literature gives many definitions of the public opinion. When generalizing these definitions one can single out some logical invariants which one way or another reflect the significant features of this phenomenon.

First, it is well to bear in mind that public opinion comprises not all viewpoints possessed by certain individuals, but is only connected with an issue or situation towards which the given group of individuals stands out as a community.

Secondly, public opinion on specific issue and in specific situation might fundamentally differ from the public opinion on another issue and in another situation or even on the same specific issue but in different situation. Putting it otherwise no abstract or ahistoric public opinion exists or can exist.

Thirdly, public opinion shall be publicly expressed, brought to the notice of the society or some community or otherwise it remains individual view point of separate persons.

Fourthly, public opinion is revealed, when it is spoken out on the problems that are interested to the specific society or specific community.

Fifthly, public opinion is formed only in case of the people's access to the information that is related to specific issue or several issues. Therewith it is necessary to bear in mind that public opinion might arise on the basis of information that can either reflect the actual situation or distort the reality.

Sixthly, public opinion though not being something invariable, nevertheless should possess sufficient intension, certainty and be adhered to throughout a definite time period, which enable to fix this opinion as the public phenomenon.

Based on the above mentioned one can give the following definition of the public opinion: *public* opinion is a social and political phenomenon as specific demonstration of public conscience, complex spiritual formation expressed in evaluations defining evident or concealed attitude to actual problems of reality that is peculiar to separate groups, social and political communities or society as a whole.

Public opinion not coinciding with neither of the forms and types of public conscience represents their peculiar slice as "conscience condition". It ensures a feedback in the system of government, and is an efficient channel of direct democracy and effective leverage of regulating social and political processes and social-political control [2]. Public self-rule and development of democratic forms of power arrangements are impossible without comprehensive study and consideration of the public opinion. Public opinion development and taking it into account facilitate to bring up to the appropriate level the management culture, which deficiency negatively influences the modernization rate and progress.

Public opinion like any other specific politico-social discipline possesses its key notions and categories. They include the following: public opinion subject and object.

The subject of the public opinion means large groups of people united by generic feature, for example by living in the given region, city or by profession and so on. Consequently the public opinion subject such as people majority possesses the internal structure that is important to consider in the applied research. The elements of this structure are classes, social status categories, layers, nations and other social and political communities and individual persons. Public opinion is formed within the framework of these communities, and these communities are its mouthpieces. Involvement of one or another social or political category in the structure of the public opinion subject is caused by importance of a disputed problem and its importance for the given group or category. Specific perception of the happening events, the difference in interests and social and political experience of separate opinion givers stipulate diversity of the actually functioning opinions, collision of interests, their struggle and change towards coordination or polarization of different viewpoints.

It should be noted that the object of the public opinion includes the problems being of the mutual interest for large groups of people or even the society as a whole.

Object of the public opinion is something that serves as the occasion for public opinion formation. The more important the object is and the more it touches upon the common needs, the more prominent public opinion is revealed. Thus in present-day conditions modernization problems, environment conservation, strengthening of peace and removal of nuclear war threat stands in the focus of the public opinion. Depending on the complexity of the internal structure and arrangement of public opinion objects they distinguish opinions on facts, events, phenomena and processes that define public and political existence or objective reality.

It should be mentioned that public opinion can be competent (relevant) to different extent, as the group members can have different levels of knowledge of the problem under evaluation.

In the course of development, the public opinion undergoes the stages of emergence, formation and functioning [3]. It can be formed both spontaneously and consciously. The main ways of the public opinion formation are indoctrination, conviction, imitation and others; the main means of its formation are mass media, verbal advocacy and political agitation, interpersonal communication and so on. The stages of the public opinion formation include the origin of the individual opinions, exchange of views, and crystallization of common viewpoint out of multiple views and finally its objectivization and transition from reflective to reformative (practical) status. In real life these stages take place simultaneously; there can be qualitative leaps and interactive transitions in the development of individual, group and public views.

The formed public opinion is of integrative character. This is not an arithmetical sum of individual views, but concentrated manifestation of collective mind and result of views interchange between the people and fusion representing the society opinion. The content of the formed public opinion is composed only of those evaluations that are shared by the majority, even if these evaluations are not true. Interrelation of true and false public opinion should always be taken into account while identifying its practical value. Social and political essence of the public opinion is revealed in evaluation by a person of one or another process or event from the point of their compliance with a person's interests.

Social and political evaluations are the leading but not the main elements of the public opinion structure. They are based on the knowledge and supported by feelings and emotions. Social and political background assumptions (attitudes) take important place in the structure of the public opinion. In general public opinion represents the unity of rational, emotional and willed aspects.

It ought to be noted that public opinion involves qualitative-quantitative properties. Depending on a person's preferences an opinion can have positive or negative directional effect, or be indifferent. Public opinion can be rather flexible when being shaped regarding to specific social or political issue. However, being formed the opinion can remain unchanged during prolonged period. Moreover public opinion existing during prolonged period is fixed in traditions, norms and customs.

Public opinion possesses its own spheres of circulation of social and regional character. Its social popularity or occurrence shows how wide one or another public opinion is fixed in individual, group, class and national consciousness; the regional sphere of circulation is the evidence of public functioning within some or other administrative boundaries: district, region, state or a country as whole.

Public opinion intensity points to the character of tension emerged around the question under discussion; attention extent of the society members to the given problem expresses the strength of their confidence in rightness and importance of the expressed judgments.

Maturity acts as the widest and the most integrated feature of the public opinion that shows the integral qualitative condition of this phenomenon. Mature public phenomenon is defined by objectivity, high intensiveness, competence, socially and politically important tendency and considerable occurrence.

Spheres of public opinion demonstration are politics, law, ethics, economics, science, culture, religion and so on [4]. Public opinion reveals itself the most distinctly in the sphere of politics. Political tone is peculiar to

public opinion in the sphere of politics, where the people's actions are evaluated in terms of the valid and desired legal regulations. Moral evaluations weigh the people's behavior with generally accepted principles and faiths or moral attitudes. Moral evaluations unlike others emerge in all spheres of social-political life and serve as the element of social and political control. Regulatory and educational function of the public opinion distinctly reveals here. In addition to this one can distinguish regulatory, analytical, advisory, expressive and directive functions. But the main function of the public opinion is certainly evaluative.

At the present-day stage complexity and variety of challenges faced before public opinion researchers are linked with necessity of fast response of the scientists to the needs of social-political practice in the course of transition to the market, provision of high scientific quality of the received information, consideration of inverse effect of the research results on public opinion formation and functioning, and on publicity extension.

The foundation of public opinion study is its theoretical and methodological basis, namely drawing up a questionnaire. American Institute of Public Opinion named after George Gallup developed so-called quintamensional plan in 1940s based on experience of forecasting election campaign in order to improve methods of public opinion research.

As is known the most critical moment in interview is wording of questions put to respondents. According to George Gallup nothing is so hard and important as selection and wording of questions. It is no coincidence that this part of questioning technique was the mostly developed in this respect. First those drawbacks of question wording have been revealed, which occurred in not sufficiently qualified questioning. The following drawbacks have been revealed in question statement:

- questions are put to people who have no idea of discussed topic;
- no difference is made between those who made judgments on the fly and those who weigh all pros and contras when speaking out his or her opinion;
- questions are worded so that might have different meaning for different people;
- the main focus is made on conclusive answers “yes” or “no”, while the complicated questions cannot be answered so fast and unambiguously;
- the fact why the respondent sticks to one or another opinion is absolutely ignored;
- intensiveness of the expressed opinion is not considered.

Quintamensional plan developed by George Gallup and applied particularly for figuring out the attitude to the actual problems should reduce to a minimum the enumerated drawbacks. They provided to investigate five different opinion aspects: 1) respondent's knowledge and perception of the topic; 2) respondent's general outlook on life; 3) reason why respondent sticks to this outlook; 4) respond specific views on specific aspects of the problem; 5) Intensiveness of the expressed opinion. Quintamensional plan uses five categories of questions: 1) filter question; 2) open or free-answer questions; 3) causal; 4) specific; 5) questions revealing opinion intensiveness.

Any number of questions can be asked within each category depending on the problem and the circumstances. First of all a questioner should establish a fact of a respondent competence, which could be achieved with filter questions as these questions help to clear out actual knowledge of a respondent about specific problem. These questions can be rather diversified but the most popular is the question as follows: Have you heard anything (or read anything) about such suggestion? If a respondent has no idea of the problem, he or she is crossed out from the list of respondents, or questioning is conducted in neutral tones not to influence on a respondent. If a respondent answers indefinitely just saying that he or she has heard or read something about a problem under discussion, then he or she is offered to describe in one's own words what he or she knows. Since the positive answer to the asked question fails to reveal the extent of knowledge about a subject, additional questions can be asked (any number) in order to find out how well a respondent knows the essence of a problem. Such a technique can be applied sometimes: a questioner asks to give pro and contra arguments regarding a specific question. This approach facilitates to exclude rash judgment and to find out respondent's standard of knowledge, at the first stage.

The next stage proposes to ask free-answer question to define a respondent's views. For example: How do you think this problem should be solved? Since a respondent is not limited by alternative options, the responses can be diversified and rather unexpected. A questioner should fix them as exactly as possible. The answers to open questions are harder to interpret than the answers to other types of questions. So the questionnaire forms lack them as a rule. However the quintamensional plan contains one or two questions of this type.

Third category of questions, causal questions, are intended to define why a respondent sticks precisely to these views and not to others. Questions of third and fourth categories can be asked in any order. In practice specific questions are often asked immediately after open questions. Casual questions are important in order to

get idea of the qualitative features of an opinion.

Specific questions that already contain specific suggestions about solution of one or another problem mainly propose short negative or affirmative answers. They are mostly useful in terms of forecasting further respondent's behavior and behavior of particular electors. At this George Gallup thinks possible to return to those who have been crossed out after first two questions. Having explained to them the gist of the problem and learned their opinion it looks interesting to compare their opinion with opinion of well-informed persons. Such comparison casts light upon factors that influence opinion formation. When drafting specific questions the complicated problem is split into several straight-out (categorical) questions. While answering these questions a respondent might reply that he or she has not a definite opinion. Advantage of the quintamimensional plan lies in the fact that it enables to better understand what is concealed behind a reply "no opinion". If there were no filter or open questions, it would be hard to find out why a respondent answers "no opinion", whether it is connected with the fact that a respondent has no idea of the topic or he or she is not able to give categorical affirmative or negative answer after weighing up all pros and contras.

Specific questions involve several options of sentences stated as opposite positions. Disadvantage of such questions is that it is hard to select alternative options that would cover the whole range of opinions on the given problem and at the same time could mutually cancel each other out. Moreover, they always try to avoid extreme views. Filter question enable to realistically evaluate respondents who lack their opinion. Open questions enable to get idea whether alternative options cover the possible range of opinions on the problem under discussion or not. Along with questions clearing up the intensiveness of opinions they point to whether a respondent consciously or not tries to avoid straight-out answers.

Questions of the fifth type are asked with an aim to find out intensiveness of the expressed opinions. They help to clarify how strong is conviction of adherers to a particular view, what actions one or another person is ready to take to implement his or her views, whether it is possible to change his/her view or not, etc. To find out all this the questions can be asked with the following options of responses: How strong are you convicted in this? – Very strong, rather strong, not strong.

In my opinion, the quintamimensional plan is the most basic research of the public opinion, and very expensive by the way. According to George Gallup "there are many cases, when quintamimensional plan usage would be waste of time and efforts, where other polling techniques could be more useful. However if to take into account positive aspects of this approach, then it ought to be taken as the master sample for assessment of all other options of public opinion polling, which number is recently spiraling'.

Among variety of poll options that take place in the counties with developed network of sociological agencies one can single out open nationwide and regional polls, which results are widely published, and consequently become known to the public; and there closed polls or confidential polls conducted on the order of political clients and also various associations of industrialists, trade unions, private persons and various entities. In addition, polls are conducted by various research centers for the applied and academic purpose. Agencies that deal with public opinion polls and then publish their results in mass media make up small portion relative to other agencies and firms that are engaged in polls. According to M.Field it is hardly possible to count a dozen of such agencies that conduct polls on the constant and regular basis. The leading agency in this group is the Institute of G.Gallup and firm of L.Harris. D.Yankelovich has become popular recently; he founded a firm Yankelovich, Skelly & White, Inc. There are several less famous organizations. Mentioning that American Institute of Public Opinion and similar centers make up only 5% of all organizations conducting polls, George Gallup underlines that 95% account for companies conducting polls on the order of the private clients throughout the country. Even if 5% of these organizations still stick to certain rules in their activities, which is necessary to support the image of firms, there is no way to make the remained 95% of private pollsters to follow the same norms and rules.

Electors almost know nothing about private pollsters, whose services are used by candidates at high remuneration. Their activity is confidential. And this feature is the main difference of these private firms from such organizations as Gallup Institute and Harris Firm that publish the results of their polls in the newspapers throughout the whole country.

Notwithstanding that the practice of the closed polls was established during the last decades, these polls became the integral element of each more or less significant campaign. Russian experience of 1996 pre-election campaign has confirmed universal applicability of these polls. This experience should be applied here in Kazakhstan.

Closed polls are intended to help candidates standing for elections in many respects. First, they contribute to their familiarization with "political anatomy" of electorate, which enable to determine conditions for getting majority of votes; second, they enable to find out the electors' opinion of a candidate; third, these polls

promote to reveal what problems exercise the electors most of all. In general confidential polls exert great influence on elaborating by a candidate of a certain strategic and tactical line of election campaign.

Numerous researches are devoted to electors' behavior, which is the evidence that this behavior is influenced by such factors as social environment or neighbourhood, increasing interest to politics, problems emerging during election campaign, political image of a candidate, party affiliation of electors and a candidate and their striving to belong to certain public groups, traditions of party orientation and so on. These factors are incomparably more important in elector's decision-making than publication of candidates' political platforms.

Speaking of influence exerted on electors by publications of these polls, one should not forget about effect of these polls publications (and such publications have manipulative character, and are made deliberately), but at the same time the effect of this factor is not to be considered independently from others; it should be remembered that this factor reveals itself in various circumstances with different effect.

Using polls in election campaigns is not their only role in political-social life of the country. Public opinion is studied on wide range of problems of domestic and foreign policy, and the conclusions revealed at the result of these polls exert certain influence on political situation in the country as a whole. However it ought to remember that manipulative function of the polls, their transparency (publication) or closed nature, is particularly traced during election campaign, when infinite possibilities arise for activity of private firms conducting closed or confidential polls at the result of dirty games of politics by different public figures.

Practical aspects of public opinion study are certainly of great importance [5]. Use of international experience might be very useful for Kazakhstani sociologists and politologists and make invaluable contribution to democratization of political-social life in the Republic.

Finally, summarizing the results a conclusion can be made that public opinion is a condition of collective consciousness reflecting expressly or implicitly the attitude of the society or its part to social phenomena and processes, activity of individuals or groups, organizations, etc. To date wide-scale and systematic study of public opinion and technique of its research is important and integral part of political-social life of democratic state, particularly in periods of election campaign, referendums and others. In estimating place and role of the public opinion it is impossible to admit not only nihilistic attitude to public opinion, but supernormal and exaggerated attitude thinking that public opinion is able to solve all the issues. Activeness and importance of the public opinion are defined by the character of the society social structure, development level of economic culture, democratic institutions and freedom. Public opinion represents assessment of events significance. The correct methodological framework of public opinion study plays an important role in this issue.

1. *Новейший социологический словарь.* – Минск, 2010. – С. 663.

2. *Алексеев Г.П. Социальные политические процессы.* – Ростов-на Дону, 2012. – С. 105.

3. *Общество и человек.* – М., 2010. – С. 95.

4. *См.: New Silk Road and the Global Diaspora.* – Guanju, 2012. – S. 9-10.

5. *См.: Sozialphilosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans.* – Berlin, 2012. – S. 102-110, 119-127, 135-142.

Түйін

Мақалада қоғамдық пікірдің зерттеудің өзекті әдістемелік мәселелері қарастырылады. Сонымен бірге мақалада дискуссиялық мәселелерге көңіл бөлінген.

Резюме

В статье рассматриваются актуальные вопросы методики исследования общественного мнения. В статье уделено внимание и дискуссионным вопросам.

PRIORITY OF EDUCATING CHILDREN OF PRE-SCHOOL AGE

T.Kaldybayeva – *Doctor of Sociological Sciences, Professor of the Department of Political Science and Social-Philosophical Disciplines of the Institute of Graduate and Postgraduate (PhD) Studies of KazNPU named after Abai*

Total provision of children with pre-school, elementary and secondary education remains a very relevant problem for the main part of the world. This is because pre-school and school education (raising, teaching and development) is the main social base for the moral, cultural, professional and socio-political accomplishment of a person, for adaptability of an individual to the higher civilization, for readiness to ensure own personal wellbeing in socially and class multi-layered and morally diverse society.

Development of full-fledged functioning children organizations and general education schools with methodologically and educationally ensured continuity between them, with simultaneously resolved issue of provision with highly qualified pedagogic educators, with academic-methodical base and facilities also remains to be a problem of global significance. At this the requirement of time is observance of Constitution and of state legislative acts stating that kindergarten and school are secular social institutes. Only socially accomplished person will become a creator of progress of post-industrial and informational society, rather than its destructor and impeding factor.

Timely cultural and educational development of every single child becomes a specially important aspect of policy of contemporary Kazakhstani society, actively jointing the global processes and simultaneously performing the multi-sided internal national transformation.

Due to socio-historical situation Kazakhstan only within the last century had to undertake several socio-economical overhauls and modernizations: at the time of the former Soviet Union, in fact skipping the capitalism, the industrial-agrarian society has been built; in 1990 s there was a transition to socially differentiated and market-oriented society; starting from 21st century modernization is characterized by national transformation of social relations with consideration of requirements of globalizing modern world and of innovative socio-economical needs of Kazakhstan. Once again we have to select the shortest path, which, within the compressed socio-historical span will lead to post-industrial and at the same time informational development. To resolve this especially complicated task the state industrial-innovative program is aimed, built on the grounds of analysis of global and domestic experience and of needs of transforming the Kazakhstani society. Social time becomes the most important factors, it is necessary to prepare the human factor without delays for implementation of this strategy.

1990 s were the period of not only constructing the politically independent young state, but also of essential deviation from industrial economical state, which was dictated to the country by the external factors mainly. The main of them is the sudden breakage of economical connections between the former Soviet Republics (afterwards becoming the new Eurasian states) and an acute restructuring of the economy. That period was characterized by mass closure of pre-school educational institutions of the country.

State policy of modern Kazakhstan is aimed at combining the elements of three levels of social development. These are industrial, post-industrial and informational stage. Economically developed Western countries gradually pass through those stages. Factually, many of them already exist in the informational society, where not only provision, but consuming the information to a greater degree takes the first place meaning for the life and activities of the human being. Having powerful scientific and technical opportunities in place, the most developed states unilaterally influence other countries, including Kazakhstan. This is facilitated not only by the presence of regional political and economical unions, but also by possessing the advantageous achievements of science and the latest technological processes. Seven states, in the beginning of the new century already managed 90.5% of computer equipment, 87% registered scientific discoveries. As the result the forefront of globalization is represented by biotechnology, microelectronics, telecommunications, optical electronics, digital technology and genetic engineering. There is a simultaneous impact of factors of psychological human relations by means of applying such traditional means as religious ideology, ethic counteraction, producing and dissemination of psychotropic substances, as well as various methods of communicative technology.

Another characteristics of globalization is that the global processes in the sphere of entrepreneurship, financial flows, trans- and supra-national economical subjects and educational relations factually do not recognize geographical borders. In those conditions not only positive trends of world development are manifested, but negative ones as well. Levels of development of countries and regions engaged in the global process are not equal, there are breakdowns in the sphere of moral and spiritual culture of a human being and of human relations. Therefore the scholars of Western countries warn the world on necessity of outrunning the coming negative consequences of scientific and technical revolution and in all ways facilitating the dialogue and mutual interaction of two cultures, being East and West. Probably, Kazakhstan, factually being the Eurasian social area, will become one of the leading subjects of implementing this all-humanity task. A guarantee for this could be a successful implementation of Kazakhstan-2030 state strategy, in particular, of

industrial-innovative development of the Republic of Kazakhstan. The primary task is development of education and science, raising the social potential of the state, mastering the latest technologies in the sphere of processing the raw materials.

The main thing in a contemporary society is a human factor, its knowledge and morality, the intellectual potential. "Social potential" implies education, professional mobility, general and social culture, biological, psychic and social health of the generation being raised. Social culture is composed not only of education, but, first of all, by being oriented towards the interests of Kazakhstani society and of the modern integrated world, morally justified patriotism, readiness to integrate the individual and social interests, readiness to search for and to find the information necessary to do so, as well as adequate self-realization. These are the main decisive elements of social potential of Kazakhstani society. And children are the main resource of social potential. Moreover it is so in Kazakhstan, where the natural growth of population is behind of the demographical need of the society, and where each child is, so to speak, represents the "golden fund" of the country. Socio-historical time insists to consider in an integral mutual connection the quantity and quality of natural growth and socialization of the result of natural growth. Here's where the pattern comes from: mandatory pre-school education is the first level of state project of national system of education of the Republic of Kazakhstan. Necessity of continuous and successive educational process is conditioned by the following vital needs:

The national system of education, as long as the social state develops, take functions of not only educational institutions – simultaneously it serves as a factor of social protection of all children, adolescents and youth in the socially multi-layered society. Especially at the beginning level: society delegated to the kindergartens the responsibility of educating, teaching, providing medical aid when necessary, providing nutritious catering by the necessity, giving all children without exceptions, equal starting education, culture and competencies, which will allow them to fruitfully study in the general education school.

The necessity of ensuring the right of each child for the timely obtaining the education and for involvement into the culture. Kazakhstan is vast in territory, with regions significantly differing in their levels of socio-economical development. Equalizing levels of development of the regions, levels of development of children and adolescents of city and rural areas starts from the pre-school education.

Kazakhstan is a multi-ethnic state, the country of diverse ethnic mentalities, of educational and cultural traditions. Interests of the state, tasks of industrial-innovative development require to shift some of previous patterns, when education of children during their pre-school years takes the second place in the lifetime plans of the family. The important task of pre-school education is providing to all children starting from the age of 3 with education and culture, raising the diversely developed human, regardless of ethnic, race or religious affiliation of family and of social environment.

Interests of intensive industrial-innovative and spiritual-cultural development of Kazakhstani society do not allow to stretch the period of social maturing of the growing generation. Therefore, the pre-school period of life, with consideration of psychological and biological specifics of children, has to be filled with the qualitatively new content of pre-school education, labor activity skills, abilities to orient children for the perspective of post-industrial, informational, and at the same time, highly moral development.

Forth coming is the transition to the 12-year secondary school education. In these conditions the full-fledged pre-school education for all children is an inevitable social reality, and pre-school and school education comprise an integral wholeness. At the moment, considering the mass approach to 12-year school education, the general educational school is interested in pre-school education for all children without exceptions. This is the reason for acuteness of the issue of total provision of quality pre-school education to children and of creation of pre-school education, outrunning the problems in its content. It is not accidentally, that such respected international organizations as UNESCO and UNICEF pay their attention to adequacy of quality and quantity, and make those indicators the main criteria of assessing the education for pre-school age children. Opening the Republican scientific-practical center "Pre-school childhood", development of the program "We go to the kindergarten", the taken path towards resurrecting the privatized or abandoned buildings of former kindergartens are the important steps in this direction.

Essential changes take place in the ethno-demographical structure of the Republic of Kazakhstan. Two ethnic groups – Kazakhs and Russians, comprise the main part of population. The number of Turkic languages speaking Kazakhstanis is growing, including Uzbeks, Uigurs, Azerbaijanis. And by the end of 2009 the Kazakh ethnos amounted to 63% of population of the country. The latter fact draws the attention of all political, economical and educational structures. If we consider the fact, that the main part of rural inhabitants and the majority of marginal groups of city population are comprised of Kazakh families, issues of education and raising the young generation of Kazakh ethnos represent an especially relevant nation-wide problem. All other Kazakhstani ethnic groups are not indifferent to this problem, on the contrary, it becomes apparent, that

socially, economically and culturally stable perspective of Kazakhstan is as never before related to general and intellectual development of Kazakh ethnoses and its young generation. Therefore, the timely provision of all children of rural and city areas with a quality pre-school education is not only an issue of the national education system, but also a problem of industrial-innovative development and competitiveness of the country as a whole. It is necessary to correct the priorities in organizing pre-school education, bring them in compliance with ethno-demographical realities of Kazakhstani society.

“Cadre resolve it all”. The role of innovative and multi-sided educated pedagogic cadre is especially growing, taking into consideration the socio-political, spiritual-moral and scientific-technological aspects of country and global community development. Identity of the nearest perspective of policy of pre-school education and of domestic cadre provision remains quite an acute and relevant problem.

The indicated factors mainly condition and dictate the nearest future outlook for pre-school education in the country. Still, one more issue should be mentioned, which is participation of kindergartens in implementation of the state policy of language development. Educational prerequisites are maturing gradually. However, small amount and low material and cadre provision of Kazakh kindergartens on one hand and commercialization of existing most wealthy kindergartens on the other hand, do not allow Russian-language families to use the services of the most well-fixed kindergartens where children are raised with Kazakh language. We believe, that conscientious and targeted resolution of this issue in the industrial cities of the Republic is a vital need.

The next urgent issue is provision of financial and scientific-practical investors of pre-school education with flexible, modern, and at the same time affordable projects of small and medium kindergartens and elementary schools. Economical subjects in place are maturing, the state budget is growing, the local self-governance is developing, the interest to pre-school education from the side of foreign humane-oriented investors is increasing, socially oriented worldview and social responsibility of domestic entrepreneurs are being formed. Within the recent years a serious shift took place in this direction. Availability of ready state projects corresponding with the needs of various socio-territorial communities of the Republic started to attract local investors to the pre-school education. Subjects of private kindergartens in micro-districts, city outskirts, middle-size settlements and compactly residing village areas receive financial and organizational support from the state. Certainly, the outlooks of development of the network of pre-school educational institutions requires in-depth research of demographical perspective of regions and cities, of realities and perspectives of population distribution, of territorial development of the country.

“Pre-School Childhood” republican scientific center of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, together with other structures, is in charge of scientifically grounded resolution of the named tasks. Formation and activities of this social institution are the worthwhile achievements in the sphere of educating the pre-school age children in the country, and facilitate the scientific-practical support of children institutions operations, including the pre-school education for children of age 5 and 6 at schools.

Ground for implementation of the indicated scientific-practical measures are the State Educational Program for 2005-2010 and state program for 2010-2015, in which organizing the pre-school education for children takes a priority position.

On the other hand, the targeted interest of UNESCO [1] to establishing the social fairness in organizing the pre-school education of children in socially differentiated young state with 47% of population being rural inhabitants, serves as a certain guarantee for successful resolution of the following issues, representing interest of both parties:

Analysis of real circumstances from positions of relevant realities and criteria being already proven by social practice;

Developing by the Government of the RK the objectively reasoned and socially justified policy in the sphere of education and pre-school education including bringing the national education system of Kazakhstan in compliance with requirements of UNO, implementation of which is designed to ensure safety and civilized development of Kazakhstani society in conditions of globalization.

Positive experience of Kazakhstani society as a result of implementation of UNESCO recommendations will enrich the global experience in the sphere of pre-school education, will serve as an essential milestone for many underdeveloped and developing countries of the world.

Analysis and assessment of the situation by UNESCO are built on specific real facts retrieved from life, which excludes bias and subjectivity, they are executed by means of differentiated approach to studying the real situation and applying the methodology of socio-territorial analysis of regions by grouping them by levels of socio-economical development. Applied scientific approaches allowed to detect a number of problems at the level of regions, categorized as: “city” – “rural areas”, “ethnic characteristics of territories and of children raising”, “poverty and well-being during the pre-school childhood years”, “access”, “quality”, and “teacher –

child”.

In accordance with expert evaluation by UNESCO, the factors, holding back the accessibility top organized education of children are: limitations of budget allowances, poverty of local budget, insufficient orientation of community environment towards resolution of pre-school education problems locally. At that time the republic implemented significant scientific-practical measures of reforming the contents, forms and methods of organizing education of pre-school age children with consideration of economical and territorial situation in the republic, for aligning the pre-school education in Kazakh and in other languages. This caused the development of science and practice of pre-school educations, mini-kindergartens adapted to the existing realities of social life. These forms of social organization of education, which children acutely needed in the conditions of small amount of full-fledged kindergartens, were aimed at provision and accessibility with consideration of insufficient maturity of social relations in the sphere of organizing the pre-school childhood. Lack of pre-school institutions locally at the places of children residence simply did not leave another choice.

UNESCO analysis showed, that in the least socio-economically developed regions the share of attendance of preparatory-school education programs within kindergartens by children of age 5 and 6 amounted to 9%, and of preparatory school classes – 42%; in relatively well-fixed regions those indicators amounted to 34% and 24% accordingly (2005). Children residing at territories with the lesser level of socio-economical development (representing 47.6% children before 7 years of age) only the level of pre-school education as offered. The same situation relates to organizing mini-kindergartens, the excessive creation of which, in our view, may serve as a factor, impeding the development of full-fledged kindergartens.

UNESCO) research group fairly underlined the gap of provision with pre-school education between city and rural areas. The correlation of 32.9 % to 5.6% speaks for itself. Real facts support the necessity of reassessment of priorities of development of children organizations from the position of economical and demographical realities, without weakening the wholesome provision of timely education to all children.

Affordability and quality, are the main goals for pre-school education at the present socio-historical moment. And the policy of providing a quality access should be accompanied by clear definitions of strategy of development of territorial-geographical communities, population distribution and demographical perspectives in the regions of the Republic, to which attention should be paid by “Pre-School Childhood” republican scientific center.

As we understand, perspectives of development of pre-school age children education in Kazakhstan even more actualize the necessity of developing the architectural and construction projects of kindergarten buildings, being diverse in capacity – small, medium and large ones, as well as infrastructure of kindergartens and school-kindergartens efficient in the territorial-geographical conditions of Kazakhstan. In this direction it is worth paying attention and actively advancing an important step, when from the side of heads of the Department of Pre-school and Secondary Education of the MES of the RK the attention was paid to “ALTAI” techno-park – the scientific-technological center of Eastern Kazakhstan State Technical University named after D.Serikbayev. The project laboratory of this university undertook a scientific-practical work in this direction.

UNESCO report set aims for Kazakhstan to implement one more acute measure, based on the following principles:

Social equality, prevention of social and class differentiation during the pre-school childhood years;

Observance and implementation of requirements of state standard for all children with no exceptions;

Social and political security of children of all Kazakhstani ethnic groups. At this it is recommended to pay a special attention to children from Kazakh families, comprising the main part of rural inhabitants and the least economically developed regional territories.

The report underlined the topical necessity of closer interaction of three agencies, being the Ministry of Education, the Ministry of Healthcare and the Ministry of Social Security, along with importance of finding the mechanisms of coordination of their activities in the best interests of children of the country. At this the accents were stressed fairly: to the status of children of poor groups of population; to provision of full-fledged education to children from the poor regions and territorial communities; to education of rural area children, which is the measure of ensuring the equality of citizens and ethnic groups, of equal access of children to publicly organized pre-school education; to the necessity of correcting the practice of organizing the preparatory education by assigning priorities to preparatory groups of pre-school organizations, rather than to preparatory classes at school; to delivery of education in the conditions of a mini-kindergarten not as a strategy, but rather as a measure, dictated by the economical condition of the country. To be based on the assumption, that rural children and children coming from poor families in fact need the fundamental resolution of their educational problem; pre-school education is resolved in the process “educator-child”. Therefore the adequacy of professional training of qualified pedagogical cadre with the policy of childhood education in

Kazakhstan is one of the strategic tasks for the state; pre-school education should not be an institution, supporting the social and class differentiation of the society, on the contrary, the system of pre-school education should become a factor of equalizing the levels of human development, providing the equal start, smoothening the social and class differences.

Modern Kazakhstan, successfully implementing the process of transformation of the society with consideration of challenges of global world, undergoes a stage of reorienting the economy from raw material based to innovative-industrial one and is in need further in mutual interaction of science and practice, of state and business in implementing the state program of education, the priority direction of which is timely intellectual and moral development of children of the country. The state program stipulates the full provision of children of 3 years of age with full-fledged pre-school educational institutions.

1. *Expert evaluation of "UNESCO report on review of policy in the sphere of pre-school education and raising in Kazakhstan"*. – Paris, May 2005.

2. *Kaldybayeva T.Z. "Institution of pre-school education (sociological analysis on the materials of the Republic of Kazakhstan)"*. – Saratov: SSTU, 2000.

3. *Saimasayeva G.A. "Social problems of raising children of pre-school age in the Republic of Kazakhstan" / Sociology of morality - collection of scientific articles of the International scientific-practical conference "patriotism as a logical component of social culture of innovatively developing modern Kazakhstani culture" (Ust-Kamenogorsk, June 27-28 2007)*. – Media-Alias, 2007. – p. 126-131.

Түйін

Т.Ж. Қалдыбаеваның, мектепке дейінгі және мектеп социологиясы саласындағы іргелі зерттеулер авторының: «Мектеп жасына дейінгі балалар білімі» мақаласы Қазақстан Республикасы мен оның өңірлеріндегі мектеп жасына дейінгі балалардың мектепке барғанға дейінгі тәрбиесі мәселесіне арналған. Зерттеуші өзінің басты назарын балабақ-шалар атқарып отырған, атқарылуға тиісті әлеуметтік функцияларға аударған.

Резюме

Статья Тынштык Калдыбаевой, автора фундаментальных исследований в области социологии дошкольного и школьного образования: «Образования детей дошкольного возраста», посвящена анализу состояния и социальным проблемам дошкольного воспитания детей дошкольного возраста в Республике Казахстан и в ее регионах. Автор акцентирует свое внимание на те социальные функции, которые выполняются детскими садами.

Summary

Article Tynyshtyk Kaldybayeva, the author of basic researches in the field of sociology of preschool and school education: "Educations of children of preschool age", it is devoted to the analysis of a condition and social problems of preschool education of children of preschool age in the Republic of Kazakhstan and in its regions. The author focuses the attention to those social functions which are carried out by kindergartens.

ROLE OF NGO IN FORMATION OF THE SOCIAL STATE

T.Auelgazina – *The doctor of political sciences, the professor of chair «Political science and socio-economic disciplines» department Institute of magistracy and PhD doctoral studies of the KazNPU named after Abay*

In the modern world non-governmental the organizations (NGO) in the conditions of democratic modes are integrate, a component of the constitutional system, the state and sociopolitical life. Their activity is settled in constitutionally-legal order. As a result of it NGO get the political-legal status allowing them to function in high-grade and carry out the problems assigned them society and state. Thus, NGO develop their activity in sector of social services more actively and can work together with state structures and local governments.

Participation of citizens in NGO, carrying out the social projects, financed by the budget, promotes the principle realization of transparency works of state bodies, creates openness and trust atmosphere in society, promotes stability and forms a culture of a civil society.

The non-governmental organization is a concept means independence of the organizations from the state, at least, in ideology sphere. The name is a literal translation from English language (non-governmental organizations). There is no exact definition of NGO till now. According to definition of Department of the public information of the United Nations, «the non-governmental organization (NGO) is any voluntary noncommercial union of citizens (non-for-profit, voluntary group), organized on local, state or international level. the non-governmental organizations which focused on achievement of concrete results and headed people, incorporated by general interests, solve the various problems and carry out many humanitarian functions».

In the domestic scientific and publicistic literature the given type of organizations is called as «the nonstate noncommercial organizations», «not political noncommercial associations», «civil organizations» «public organizations», «voluntary organizations» etc. Also for the characteristic of these associations the term «the third sector» (in comparison with the state and commercial sector) is quite often used. Thus the term «noncommercial organizations» is fixed in Kazakhstan legislation, and the concept «non-governmental organizations» prevails in the international legal acts.

The term "non-governmental organization" means the absence of official representation of the governments or official bodies. This circumstance distinguishes NGO from other public organizations. First of all, this term is present at the United Nations Charter that gives the right to experts to affirm that the recognition status is concept gets since 1945 when the United Nations Charter has been accepted. In article 71 of the United Nations Charter the reference to the non-governmental organizations is resulted: "Economic and Social council is authorized to carry out appropriate actions for consultation with the non-governmental organizations interested in questions, entering into its competence. Such actions can be fixed with the international organizations and in case of need with the national organizations after consultation with an interested member of the Organization" [1].

NGO is defined by complex of reasons. The most widespread definition has been developed within the limits of the international research at University of John Hopkins (Baltimore, the USA). It lists 5 the most important reasons of NGO.

The organizations concerned to III sector, are characterized:

- organizational structure and formal registration;
- structural independence from the public authorities;
- non-profitable character (work on public principles);
- the sovereignty and autonomy (self-controllability);
- voluntariness of participation [2].

In wide understanding NGO covers very diverse organizations of citizens. They are:

- funds;
- public associations and their unions;
- federations, coalitions of public associations and funds;
- political parties;
- the organizations operating on the basis of separate laws, in particular, the hunting clubs (the Hunting Union), League of Defense of the Country, the Red Cross, the Union of Voluntary Fire Service, parental committees and parents advice, public committees (for example, public committees of a construction of roads, water pipes etc.);
- trade unions;
- the unions of employers;
- the self-administrative organizations of various trades (for example, branch chambers, shops, craft chambers), except those that membership is obligatory, as Chamber of Doctors or Lawyer councils;
- the religious organizations conducting secular activity, including the member organizations (for example, the Catholic action, the Brotherhood of orthodox youth), public religious institutions (e.g. schools, trustee establishments, editions, publishing houses), groups, such as clubs of micro districts, support groups, self-help group.

And narrow definition NGO means public organizations and funds.

NGO are created by the most active citizens of society and are approached to public interests, more mobile, than enormous structures of the state. Human rights, ecological, female, youth, etc. NGOs solve specific tasks on socially significant problems, however each of the organizations has things in common with state

structures. The age of civil sector of Kazakhstan is about 20 years. This time is when there was a quantitative and qualitative growth of the non-governmental organizations, donor agencies are actively worked (basically – foreign), the legislative base was formed. Currently NGOs have passed some stages of the formation, have saved up a certain experience, both in sphere of the target activity, and in the field of development of a civil society as a whole. Many trainings, seminars, conferences are spent with leaders and participants of NGO, brochures, magazines, books are published.

In the West NGO use four basic sources of means for social projects: own means, budgetary, from business and from the donor organizations. And our country till recently received the means for projects of NGO from the western donor organizations, now the situation changes, the state transfers a number of social functions for performance of NGO. As Kazakhstan researchers mark, questions of interconditionality of new social institutes in the conditions of socially-oriented market relations of social partnership and business become more and more actual and pass to a practical decision of specific missions. The social partnership generates special space of trust between people, forms so-called «the social capital» which is a base condition of a stable development of a civil society. Therefore, N. Shahanov considers that non-governmental organizations are one of the central elements of market-oriented models of political modernization of the country that form a tradition of social business in political space and reduce the level of social adaptation and dependant moods in a society. The complex approach planned by state structures from practice of command-administration managerial control to market model of development of political space demands serious organizational and constitutional strengthening of non-governmental or "third" sector of Kazakhstan [3].

In this connection in Kazakhstan at the state level the following laws, decisions and the concepts regulating activity NGO have been passed:

1991 – the Law of the Kazakh Soviet Socialist Republic «About Public associations»;

1996 – Law of RK «About Public associations», making active structural and organizational formation of NGO and development of a state policy concerning non-governmental sector;

2001 – Law of RK «About the noncommercial organizations», defined organizational-legal forms and kinds of noncommercial legal bodies, their rights and a duty, order of creation, reorganization and the activity termination;

2001 – Governmental order of RK «About the statement of rates of due for the state registration of legal bodies» (changes by Governmental orders of RK №18 on 15.01.03, №221 on 10.03.05 and №1324 on 30.12.04), softened registration conditions to some categories of NGO;

2002 – the Concept of the state support of NGO of RK;

2002 – Governmental order of RK «About the plan of measures on realization of the Program of Government of RK for 2002-2004»;

2003 – the Program of state support NGO for 2003-2005;

2005 – Law of RK «About the state social order»;

2006 – the Concept of development of a civil society in RK for 2006-2001

In Republic Kazakhstan the cooperation of NGO and the authorities has got system character. According to the concept of development of a civil society in RK for 2006-2001, it is possible to allocate following mechanisms of cooperation of state structures and institutes of a civil society:

- specialized committees at Parliament and Maslikhat;
- branch systems of cooperation (cooperation in the course of the decision of socially significant problems within the limits of any branch, for example: projects on water use with participation of NGO, the Ministries of Agriculture etc.);
- participation of NGO in development of new mechanisms of cooperation of a society and the state for the decision of social problems;
- participation in working out of mechanisms of public control over activity of public authorities of various levels;
- working out of mechanisms of report model of power structures before the public;
- direct realization of public control over realization of government programs etc. [4].

Councils of interaction with NGO have been created at Akims, in the ministries of the social block in the country which have received real levers of holding of social policy in partnership with «the third sector». If originally for realization of socially significant projects within the limits of regional programs it has been allocated over 173 million tenge, and in the area of the ministries is about 300 ministries. In 2009 for financing of activity of the non-governmental organizations of Kazakhstan within the limits of the state social order it is allocated by 1 billion tenge.

At present time there is an increase of role NGO in realization of various socially significant programs in

the Kazakhstan society, as employment assistance, micro crediting, business development, charity, social support of needing groups of the population, rehabilitation and correctional work to the people having physical, and also psychological problems, work with incurably sick people, risk groups (addicts, alcoholics, homeless children), protection of human rights, ecology and others. For example, from the non-governmental organizations of Kazakhstan involved to research with Association of development of a civil society in 2006 which carries out social projects, it has appeared that 19% interrogated protect the rights of invalids, 20% – the rights of women, 27% – the rights of needy and jobless and 34% work in other directions, namely with such categories of the population, as: Nar codependent, the HIV-infected, convicted, migrants, pensioners, consumers, children and youth etc. 93% from total number of respondents carry out the activity directed for protection of the rights of the target group, basically, in the form of information-consulting activity (41%) and carrying out of edvokasi-campaigns (33%). 16% of the interrogated organizations cooperate with trade unions with a view of service of interests, requirements of workers of the enterprises and the organizations [5].

Development of democratic values in Republic Kazakhstan assumes strengthening of institutes of a civil society as one of conditions of development of mutually advantageous cooperation between the non-governmental organizations, business and society. For formation of socially responsible business, charity development as it is necessary for integral part of culture of the Kazakhstan society to unite potential of NGO and business with a view of realization of strategy of social development of Kazakhstan. For this purpose it is important to strengthen a role of civil institutes in a society where it is promoted by activity of a republican Civil Alliance of Kazakhstan. The alliance is presented by business structures and the most successful regional NGO. The civil Alliance of Kazakhstan transforms the formula of partnership "NGO – power" to the formula "NGO – business – power". For today the analysis of interrelation of business, power and non-governmental organizations shows that there are accurate cast in joint actions created between them, and also mutual duties and responsibility for their performance: for the last decades there were «essential changes in quantitative parities between three types of the organizations which were accompanied by great growth of commercial structures, formation of independent non-governmental movements and modification of activity character of the state organizations [6].

For today there are the non-governmental organizations all over the world. Their basic attributes are independence of the power, democratic principles of construction and accurately certain programs of actions removed from politicians. The main feature of the non-governmental organizations is self-organizing. On the practical level it means that the organization is created at the initiative of separate citizens or group of citizens, instead of the government or state structures.

In spite of the fact that uniform definition was not developed, nevertheless, it is possible to allocate a number of criteria on which accessory NGO is defined. First, such organizations are created not on the basis of the interstate agreement that shows their independence of the states possessing the sovereignty. Secondly, activity of NGO should be noncommercial in character. Thirdly, the organization shouldn't use or propagandize violent methods, thereby the liberation movements which are risen party and other armed groups are excluded from circle NGO. Fourthly, NGO shouldn't take part in the politician for the purpose of power achievement, i.e. political parties and oppositional associations are excluded from NGO.

Thus, the non-governmental organization is any voluntary union of citizens organized at local, state or international level, not having the object power achievement [7].

By its active and purposeful activity the non-governmental organizations not only express public opinion and influence its formation, but also have positive influence to peace development by solving of socially-humanitarian problems, and in certain cases by influencing to internal and foreign policy of the states.

Concluding, we will mark that the solution of a problem of effective NGO cooperation and of states assumes maintenance of a harmonious combination of NGO interests and the authorities, overcoming of a stereotype of domination of the power in relations with civil sector, divisions of responsibility for in common realized social projects. Thus the principles of the partnership must be as leaders based on analytically all-round, scale understanding of essential problems of the population of region in a context of national, nationwide problems. There is the domestic model of mutual relation of the state and non-governmental sector in social policy sphere is formed and approved in Kazakhstan. NGO participants became recognized subjects of sociopolitical process, and it has led to increase of their status on a political field of Kazakhstan. Many state structures delegate NGO and a part of the functions connected with social designing. The state social order becomes all extending field of activity of NGO not only in quantitative development of material means, but, first of all – in performance of the unique projects directed on development of the human capital.

<http://www.un.org/russian/document/basicdoc/charter.htm>.

2. www.osektorze.ngo.pl.

3. Sahanov N.SH. *Political analysis of activity of the non-governmental organizations as institute of a civil society in Kazakhstan: Abstract ... candidate of political sciences* – Almaty: 2004. – p. 15.

4. *Concept of development of a civil society in the RK 2006-2001* / <http://www.government/kz>.

5. *Potential of interaction of NGO and the states in Kazakhstan*. – Almaty: «Publishing house» LEM2, 2006. – p. 32.

6. Absaljamova H., Kazantsev O. *To cooperate for the general purpose* / *Kazakhstanskaya pravda*. 2005. 13 September.

7. Aujelgasina T.K. *Besonderheiten der politischen Personalsozialisation im heutigen Kasachstan // Sozialphilosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans*. – Berlin. 2012. – S. 95-101.

Түйін

Мақала Қазақстандағы өзекті мәселелердің бірі – әлеуметтік мемлекетті қалыптастыру мен еліміздің ұлттық саясатын жетілдірудегі ҰЕҰ-дардың ролін ашып көрсетуге арналған. Сонымен қатар, мақалада үкіметтік емес ұйымдардың түсінігі мен негізгі ұстанымдары ашып көрсетіледі. Автор аталған мәселенің теориялық амал-тәсілдерін зерттеу үшін ғылыми талдау жасайды.

Резюме

Статья посвящена одной из актуальных проблем в Казахстане – роль НПО в формировании социального государства и в укреплении национальной политики страны. А также в статье освещаются понятие и основные принципы неправительственных организаций. Автор дает научный анализ теоретических подходов к изучению данной проблемы.

Summary

Article is devoted to an actual problem in Kazakhstan – the role of NGOs in shaping the welfare state and to strengthen national policy. Also in the article highlights the concept and basic principles of non-governmental organizations. The author gives a scholarly analysis of theoretical approaches to the study of this problem.

POLITICAL TRANSFORMATION AND POLITICAL REFORMS IN THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

A.Shaltikov – Doctor of Political Science, professor *KazNPU named after Abay*,

A.Kurmankulov – *PhD Candidate, KazNPU named after Abay*

I. INTRODUCTION

Many researchers notice that the post totalitarian condition of the countries of the Central Asia is not simply transitive a stage in formation liberal democracies of the western sample and special sociopolitical and economic model of the development which main distinctive feature unpredictability (1). Thus it is considered that it «transition from totalitarianism to democracies». And some even specify: «through an authoritarianism stage». Region of the Central Asia in it of relations are allocated special, sometimes with unique properties. For example, A.Pshevorsky names transition to democracies «an uncertainty kingdom». There upon he notices that «...democracy – not an unique possible result of process of transition»: when the end to dictatorship comes, various strategy of development are admissible. The permission of an authoritative mode can be turned back or finally at a message to dictatorship of the new sample».

The director of programs of Institute of the Central Asia and Caucasus at the Higher school of the international relations of University of J.Hopkins of T.Martirosjan in the research «Transition in autocracies and relations of the USA to events in the Central Eurasia» recognizes that some reforms the region countries have been conducted, however «political systems of almost all states of Central Asia and Caucasus differ unreasonably strong executive and rather weak legislature». The author underlines that «at the best the states of Central Asia and Caucasus can be characterized as a hybrid of authoritarianism and defective democracy. At worst it is a question of a mode close to totalitarianism» (2). Known Kirghiz politician Z.Sadanbekov, researching laws of political transformation and modernization of the countries of the Central Asia in modern conditions, comes to a conclusion that authoritarianism is an inevitable stage at transition from totalitarianism to democracy, and the optimal and viable mode of the state board – authoritarianism and democracy synthesis (3). According to A.Dzhenkshenkulova, specificity of a transition period in the countries of the Central Asia consists that «in due time to these countries have imposed from the outside the Soviet variant Civilization to modernization, and in some cases literally armed force. This variant was badly integrated to traditional social

relations of the people of the Central Asia and their cultures» (4).

Political process in the Central Asia – the phenomenon of new time. For its justification and disclosing are not sufficient neither descriptions, nor simple ascertaining. It is necessary to consider it as the object belonging simultaneously to material and spiritual life of a society, using for this purpose methods of scientific is social-humanitarian knowledge. If to take into consideration the factor of historical memory (i.e. a role pre-Soviet and the Soviet history) and mentality, and also feature of a conduct of life of the people of the Central Asia it is possible to present all complexity of transformation developed here. Democratic transformations are only a part of this difficult and many-sided process. More over, democratization and market reforms – two most mentioned sides of this transformation – not only mutually causes each other, but also is in interrelation with other directions of transformations. For the Soviet Central Asia disintegration of the USSR first of all meant disappearance of the uniform managing center performing the complete system control over all elements of ability to live of communities, including an operational administration economy, forming of foreign policy, system of safety, the basic ideological principles of functioning etc. Being a part of uniform centralized system of the USSR, republics of Central Asia almost were completely dependent at accepting of the major decisions. Disintegration of the USSR has put them in a situation of search of the place and creation of new system unity in the one-stage changed world. This position assumed revealing of interests of concrete political system (in this case, the former Soviet Allied Socialist Republic) from general system unity of the former USSR. For this purpose it was necessary to undertake the whole series of measures on creation of institutes of the independent state, and also to specify its priorities in internal and foreign policy. Transition to new political life for the former union republics was not simple from the point of view, both the theory, and practice. At the first stage of a transition period there was a question: «With what to begin?» One asserted, it is necessary what to begin with economic reforms, others – with political. The third considered that it is necessary to carry out political reforms, simultaneously having involved the economic. Such approach has been caused by that political development should, in their opinion, promote effective economic reforming and construction of market relations with a multistructure economy and various patterns of ownership. At the first stage of a transition period the central-Asian countries have gone by the way of forming of new political institutes – presidencies, the government (executive, legislative, judicial), new political parties, public organizations, associations etc. Originally in all republics of region a principal organ still had the Supreme body, and its chairmen acted as heads of the state. Thus in all countries except for the Kirghiz Republic, Chairmen of the Supreme bodies there were chosen Secretaries of the Central Committee of the Company of the republics holding this post at the moment of acquisition of independence. Efforts of the come to power public politicians forming of the super strong presidential power allocated huge, frequently with excessive powers has prevailed. Certainly, it became possible at the expense of certain easing of other state institutes, including parliament of political parties of judicial authority, forms of direct democracy. In the justification of such position usual to be conducted the standard kit of the arguments which essence consists in absence of alternatives of the power of the leader – of the reformer, called to perform a series of radical transformations to the transit period.

II. To compare the analysis

(The analysis of political development in developments in a cut on the region countries)

Republic Kazakhstan. When empire disintegration became true fact, it was necessary for heads of new central-Asian states to find the answer of two questions: how about correction, against whom to lean? And it was necessary to solve all, without participation of Moscow. Especially sharply these questions have risen in front of Kazakhstan – the big country with the economy closed to Russia and ethnically heterogeneous population. In our opinion, starting conditions of Kazakhstan have allowed the country to leave in unconditional leaders in region. It was promoted by following factors. In – the first, the republic has received a solid share of economic potential of Soviet Union in the order. As a result of revolution of 1917 Kazakhstan became the owner of the huge territory allocated with the richest and various stocks of natural resources (about three billions tons of taken oil in the dissolved deposits) thanks to what the republic could count really on fast attraction of the foreign capital for development of production sphere and introduction in the economy of modern technologies (5).

Secondly, during the Great Patriotic War 1941-1945 in republic from areas to which threatened occupation, along with collectives of workers and the technical personnel 220 factories, factories, masterful, artilleries and groups of industrial enterprises (during war 20 from them were evacuated) have been evacuated. Then the overwhelming majority of scientific shots which wars after end remained there has moved to Kazakhstan.

The third factor, much important role becoming independent Kazakhstan, the complex of events for liquidation of lagging of agricultural industry and to increase in production the grains known under the name

"virgin soil" became played conducted, since 1945. A virgin soil was the powerful accelerator not only agrarian sector, but also an all-around development of economy, science and culture of Kazakhstan. Those years to Kazakhstan has arrived more than 600 thousand technical officers, specialists of agricultural industry, machine operators and builders. Within 1954-1955 from cities, the regional centers of Kazakhstan and other republics to state farms and collective farms it has been directed more than 6 thousand agriculturists, livestock specialists, engineers, mechanics, etc. specialists. Over thousand skilled organizers agricultural production have passed, for work as directors of state farms and MTS chairmen of collective farms as a whole the high-value production the virgin soil has brought the appreciable contribution to a republic export potential. With a basis Kazakhstan became the large manufacturer of grain and fig. production of potatoes, vegetables, and grapes fruits has sometimes increased. Fourthly, long time at the head of republic there was D.Kunaev, having the big authority on the Political bureau of the Central Committee of the CPSU and made every possible effort for prosperity of the country as a part of the Soviet state. It heading Kazakhstan more quarter of the century, had huge untouchable authority among the republic people. After union disintegration by such leader Kazakhstan the state became N.Nazarbaev which promotion, on a post of the first secretary of the Central Committee of Communist Party of Kazakhstan was promoted by December events of 1986 and G.Kolbin's leave. N.Nazarbayev who had a wide experience of management, allocated with uncommon intelligence and the will, having image of the most perspective politician among leaders of the CIS countries, became the national leader recognized not only political elite of the state, but also the simple people. It had strong support both the Kazakhstan parting-state structures, and elite of the Kazakh clans.

Radical nationalist and religious, and also liberally-democratic oppositional currents have arisen and in Kazakhstan, but they were still weak with small influence and could not throw down a challenge of the power of N.Nazarbaev. Besides, it managed to solve a problem of consolidation of a political society of Kazakhstan, to develop and implement the concept of the state national policy which is focused on accounting and the coordination of interests and requirements of each ethnoses, their active interaction in a uniform state generality of the people. For realization of the balanced national policy at the expense of harmonious synthesis of a policy of the state and activity national – the cultural centers in provision ethnic the world and the consent in republic in 1995 the Assembly of the people of Kazakhstan has been created. Subsequently it has turned to unique and effective institute of a civil society. At the initial stage of independence of the Republic Kazakhstan has entered the most complicated period of transformation of all parties of ability to live of the state It mentioned all branches of the power, and first of all, legislative and executive. Characteristic sign of the period 1991-1993 was rupture between new tendencies of development and inertial preserving of the majority of lines of the Soviet system. It was required to find a new configuration of the authorities, their ratio and responsibility spheres. Originally changes have mentioned the executive authority, having expressed in entering of a post of the President in all republics of the former Soviet Union. The post of the President of the Kazakh Soviet Socialist Republic has been founded on April, 24 th, 1990 earlier, rather than institutional, the institute of presidency arranged and having legislative base. The first national presidential elections of the country have taken place on December, 1st 1991 r (6). The presidential post was actually other name of a post of the first secretary of the Central Committee of Communist Party of Kazakhstan. The difference consisted in understanding of presidency at the given stage not as institute, and as declaring of independence of Moscow and. Finally, requests for a known share of the sovereignty. In the institutional plan of change nevertheless were, as it has led to reducing of powers of the Chairman of the Supreme body which has lost the status of the higher public official of the country in contacts to an external world and in the country. Elections became the first change which has mentioned imperious structure of republic, towards its transformation from Soviet to new, specific to the period of disintegration of Soviet Union. They have generated the first rudiments of a new ratio of the authorities in republic and that the most important thing, have interrupted dependence on the Soviet system: now the country the President who could not be displaced strong-willed the decision administered duly elected over the majority of the population, and its post was legitimate. Direct elections have changed system of legitimacy of the power of the Head of the state. Now the president did not depend on will of the higher representative body, thus, combination of posts of the state head and the executive authority at direct electoral elections in December, 1991 has allowed to draw a conclusion that there was a transition from semi parliamentary and presidential system. Confirmation to it became constitutional the law «About the state independence of Republic Kazakhstan» from December, 16 th, 1991 where transition to presidential republic has been fixed. Experts allocate 3 stages of functioning of institute of presidency in Kazakhstan.

1. (1990-1991) when the presidential status was, basically, the declaration of independence of republic from the center and has not been erected accurately certain institutional form.

2. (1991-1995) – the president was the Head of the state and headed system of executive powers of the

power.

3. (Since 1995) – the status of the Head of the state acquires new sense, as guarantor of the agreed functioning of all branches of the power, at simultaneous preserving of the control by it over the executive authority (7).

Along with executive authority development, there was an active reforming of legislature as the major component of any democratic state, criterion of acting division of the authorities is the independent legislature.

The first Parliament (the Supreme body of XII convocation), born by democratic elections of 1990 functioned from April, 1990 till December, 1993 (8). Specificity of the Railroad train of this Parliament was determined by that it was formed on the basis of the first free elections. It has allowed entering into it to independent politicians, representatives arising civil institutes. Though formation of structure of legislature passed in difficult and at times to inconsistent conditions, is standard – the legal base has pledged the first Parliament which has accepted the Declaration on the state sovereignty to Republic (October, 1990), the Constitutional law of Republic Kazakhstan «About the State independence PK» (December, 1991), the first Constitution (January, 1993) and as has created solid legislative base of reforms. Councils as imperious structure, began to show the not a solvency and not readiness for transformation in Political system of Kazakhstan. Qualitatively new social and economic and political conditions demanded change of function of the higher legislative and representative and authority. This crisis was permitted in the autumn of 1993 when the system of representative bodies in the form of Council has broken up. Self-dissolution process has begun with local structures – regional councils and has come to the end with accepting by Parliament of the Law on the prescheduled termination of powers of the Supreme body. On November, 16 th, 1993 the Ala-Tau regional council of People's Deputies of Almaty has made unprecedented the decision on self-dissolution. On November, 17 th deputies of Lenin and October regional councils of Almaty also has decided to cease ahead of schedule the powers (9). One after other regional councils and behind them regional at session has declared the termination of the activity. Mandates began to hand over and many deputies of the Supreme body who understood that the republic parliament was not arranged yet in real political force. Representative authority reforming in a context of idea of division of the authorities and enhancement of legislative activity towards its professionalizing and efficiency is necessary. Self-dissolution of the Supreme body and all system of Councils has led to necessity of forming of professional bodies of the representative authority. Together with these state institutes development and institute of democratic elections was required. In 1992-1993 became obvious that the existing electoral system any more does not correspond to developing new public relations and politico-imperious structure and needs serious reorganization.

The beginning to the first stage of reforming has put coming into force of the Constitution of the 1993 which have changed system and principles of representation on which all without an exception deputies of the Supreme body and local representative bodies should be selected directly by the people. The second stage of reforming of an election system has begun with Code accepting «About elections in Republic Kazakhstan» from December, 9 th, 1993 when the majority system, and in both known versions was entered: system of the absolute relative majority. Between system of Councils and the presidential power in Kazakhstan it is possible to name contradictions natural step on a way of formation of new Parliament and creation of presidential republic. Changes of the state system towards executive authority strengthening were essentially affected by an economic condition of the state.

In December, 1993 Kazakhstan has got to a critical situation. Urgent input of national currency and forming own financially – credit system demanded the operative and qualified work of all branches of the power. However deputies could not reorient methods and style of the work, and, as consequence, efficiency of the Government has been held down by Parliament. It has led to self-dissolution of system of Councils, including Supreme body. The second Kazakhstan Parliament (the Supreme body of XIII convocation) functioned from April, 1994 Till March, 1995 it for the first time representatives of political parties, governmental economy have entered. Forming of institute of parliamentary opposition became feature of the given Supreme body. As it is known, as a result of the resolution of the Constitutional Court about discrepancy of the Constitution of the Parliamentary elections which have passed on March 7 th, 1994 their results and legitimacy of powers of deputies have been called into question (10). However, despite all lacks, the Supreme bodies XII and XIII convocations became the major institute of legitimacy of the power. During their functioning the constitution has been accepted (1993) rudiments of the new legislation are generated. After two dissolutions Supreme Councils creation of such professional political body which would perform exclusively legislative functions was required, without usurping sphere of responsibility of other branches of the power according to positions of the constitution of 1995 the parliament of two houses which has begun the activity on January, 30 th, 1996 has been generated The choice of the legislature consisting of the Senate and

Majilis, is not casual. First, stable equilibrium of forces between the Government and Parliament when an absolute power of one structure restrained creation another was reached more. In the second it as meant more effective parliamentary machine as legislative work it was carried out through the mutual coordination in both chambers. The period since 1995 and later needs to be characterized as stable politically process at which escalating of weight of democratic methods in political system of the state was observed. Development of the state system of Republic Kazakhstan began to be determined by the positions accepted on a referendum of the Constitution since 1995 Legal having fixed transition to a presidential government. The professional parliament of two houses which elections have passed on the mixed system, providing voting by party lists (since 1999) has been created. As a result of consecutive political reforms in Kazakhstan there was a type of political system for which following lines are characteristic:

- The principle of division of the uniform government has affirmed as a state system on the legislative, executive and judicial authorities;

- There was a formation and the further enhancement of institute of democratic elections;

- The beginning is necessary to develop multi-party system; the political pluralism is legislatively fixed;

- Process of creation of the third sector has begun: nongovernmental organizations, public consolidations.

Thus, acceptance of two constitutions of Kazakhstan (1993-1995), Supreme body transfer in addition over the constitutional powers to the president in December, 1993, thousand multiple depreciation of ruble and twenty multiple inflation of tenge, dissolution of two parliaments, board till 2000 of term presidential power in April, 1995, the uncountable economic and anti-recessionary programs, complete submission legislative, executive and judicial authority to the presidential device, «macroeconomic stabilization», comprador privatization legislative neoplasm's and, at last, moving of capital of Kazakhstan to Astana became the major marks on a way of creation of the new form of state hood as which it is possible to consider as the come true fact (11). Century went to second half 90 th of the past active social reforming which mentioned all spheres of life of a society, including an educational level of a state of health of the population average positivity of life, a demography pension reform, and also a question of youth, culture, etc. To one of the reasons of falling of a level of living of the population as a result of conducted reforms became destabilization state and a social infrastructure and while qualitative new system it has not been still constructed. The volume of free services of a health care, formation, social servicing was reduced. All it was a basis for growth of social intensity in society, a potential source of social conflicts, threat of infringement of internal political stability in the state.

In the inheritance from empire Kazakhstan the demographic situation has got the extremely difficult. 1991 in the country which population constituted 16,5 it is lovely, the person, actually Kazakhs 39,7% from all railroad train lived 6 535 thousand, i.e. A share not the Kazakh population constituted accordingly 60,3% or Russian 6228 thousand (12). Such position obliged 9,929 thousand persons from them to a management of republic with special attention to concern development national-state ideologies that has been made in 1997 at development of prescheduled strategy of development «Kazakhstan-2030: prosperity, safety and improvement welfare of all Kazakhstan's people». The second long-term priority in it names preserving and strengthening of internal political stability and national unity. The mentioned strategy, as a matter of fact, is the program document determining system of the purpose, tasks their realization to long-term prospect, contours of the Kazakhstan future. It is the long-term program has incorporated the best world experience of strategic planning, and it was allocated following seven long-term priorities of development of Kazakhstan for 33 years forward:

1. The Homeland security.

2. Internal political stability and society consolidation;

3. Economic growth based on open market economy, with high level foreign the investment and domestic savings.

4. Health, formation and well-being of citizens of Kazakhstan.

5. Power resources.

6. The Infrastructure, in particular transport and communication.

7. The Professional state (13).

Above listed priorities have laid down in a basis practically all branch short – and medium-term plans of social and economic and political development of Kazakhstan.

Republic Kyrgyzstan. In Kirghizia a starting condition of creation of independent statehood was, perhaps, one of the most difficult on all post-Soviet territory. In republic there are not enough minerals which is usual involve large foreign investors. The economic complex of the country has been deeply integrated with other republics and obviously is not self-sufficient. Certain difference in force and a level of living between northern and southern areas have been complicated by the amplified interbreeding and interpatrimonial competition.

Kyrgyzstan has opened «parade of the central-Asian sovereignties», the first of region having proclaimed independence. The basic stages of evolution of political system of sovereign Kyrgyzstan as a whole have coincided with stages of national-state building. The main maintenance of an initial phase of development of the country of its steel before Soviet period, and creation of a basis for independent development. Last factor was the country leaders of installation solving at a choice on democratic building. The management of Kirghizia since first months after disintegration of the USSR extremely seriously has concerned questions of observance of the right and democracy. Under certificates of the international observers, on elections passing in republic the minimum quantity of infringements of democratic procedures has been fixed. Since first days of independence of Kirghizia the opposition had a possibility openly to state the point of view. Has been rather quickly conducted (and without sharp excesses) privatization of a considerable part of the state property. The establishment of institute of presidency in Kyrgyzstan, as well as in other, central-Asian republics on a threshold of decomposition of the USSR, was logic step to political development of the country. On the one hand it meant end of the stage of one-party political system of the Soviet type where the party nomenclature performed both direct, and the indirect control over the executive. Judicial and legislative branches of the power. On the other hand, entering of institute of presidency has pledged the beginning of process of national voting and selectivity of leaders of the Central Asia. And, thirdly, the presidency institute has filled with itself the original political vacuum formed at a transitive stage in connection with loss by Communist party of dominating positions in political, ideological and public spheres when new political parties, institutes and political culture of a society were not generated in steady formations (14). However from the very beginning of entering of institute of presidency in Kyrgyzstan there were serious fears that in the conditions of absence of steady democratic traditions in region presidency can absorb too much power in the hands and regenerate in an authoritative mode. Experience of the third world during a postcolonial era has shown examples when authoritative persons monopolized the power, marganzat oppositional political parties, groups and the organizations, and also have effectively neutralized legislature and have established the authoritative mode close by an absolute monarchy. In the Central Asia where traditionally powerful khans up to the twentieth century had the absolute power, these fears are not groundless. As marks A.Kurtov, in Kyrgyzstan during political and institutional reforms actual never in the imperial form put as real such problem how to create the effective mechanism of connection of the declared rights and freedom of the person and the citizen, institutes of a civil society with activity of the higher imperious state institutes (15).

The political elite and the public in Kyrgyzstan, as well as in other republics of region, has appeared almost unprepared to decomposition of the USSR. Nevertheless, after 1991 for short term leaders of Kyrgyzstan have managed to consolidate the political base, to develop more or less clear program of social and economic reforms, to stabilize a political situation in republic and to lower heat of international conflicts. The given process passed not without internal contradictions and complications. Kyrgyzstan has gone on deep political and economic reforms which have allowed creating one of the most liberal political modes in the CIS and one of most deeply reformed and open economies on the post-Soviet territory.

The political leaders of Kyrgyzstan representing small 4,5-millionuju the central-Asian republic, traditionally were on periphery of political processes of the USSR and have been never presented in the Soviet Political bureau. Foreign monolithic party nomenclature of Kyrgyzstan, as well as partnomenklatura any other republic USSR, has been broken into set of competing fractions, subordinated in steady enough network nursing –klientelnyh relations (named sometimes clan). However one feature did this nursing system distinct from nursing systems of the European republics USSR. Traditionally in Kyrgyzstan were strong generational relations. The Kirghiz society from time immemorial existed as confederation of the numerous tribes divided into two large groupings, conditionally named southern and northern clan (16). These two clans in Soviet period traditionally competed among themselves for party and state posts in republic.

Ruling grouping entirely occupied with inner-party struggle practically did not pay attention on dynamically changing political, economic and a social position in the republic, caused by the begun reorganization. Against such rivalry, the management could not orient in the situation connected with the arisen international conflict in the summer of 1990 in the south of republic (the Osh events). In the autumn of 1990, being afraid of strengthening of the democratic opposition which have received serious encouragement from democratic circles in Moscow, and aspiring to strengthen the personal positions, conservative leaders of Communist Party of Kyrgyzstan have decided to take a radical political step and to lead presidency institute. As a result elections unexpectedly for all the politician, the president of Academy of Sciences of the country has won little-known at that time 46-year-old Askar Akaev using then the greatest trust of different levels of population (17).

Before the newly elected president of Kirghizia there was a challenge. It had narrow base from democratic

the constructed members of the parliament, the moderately nationalist adjusted elite and representatives of young generation of the nomenclature. It was resisted by the powerful device of Communist Party of Kyrgyzstan, having almost unlimited influence at all levels of the power and ready to give serious battle to the president of republic and to return unexpectedly lost positions in political arena. However in Kyrgyzstan all participants of political process (winners and won) did not begin to challenge election results the armed way. In the program of actions the president has emphasized creation democratic, a pluralistic society and liberally-democratic multi-party political system, also it has proclaimed a rate on deep reforming and liberalization of economy of republic, transition to market – the focused economy. Military putsch in August, 1991 in Moscow which failure has led to the announcement of Communist Party of Kirghizia in August, 1991 temporarily out of the law became one of the most serious testing of the president in Kirghizia. Kirghizia has proclaimed itself sovereign and independent republic on August, 31 st, 1991 In October, 1991 the president has fixed and legitimate the positions through direct public voting which he has won on an uncontested basis, having received about 96% of votes (18). New political realities have been fixed in the Constitution from the May, 5 th, 1993, laid the foundation new political system. According to it the president has received large powers, could appoint the prime minister and members of the Constitutional court (with the consent of parliament), had the right to initiate new laws and to put a veto for decisions of a legislature of the power etc. the Power of the head of the state was balanced by enough large powers of parliament. In the first Constitution have found reflections as changes of the beginning of 90 th of the last century, and democratic reference points on which the management in realization of large-scale reforms should equal. The constitution of 1993 was the compromise document reflecting a real alignment of forces in a society. Formally it gravitated to the model combining elements of semi presidential and parliamentary republics (19).

President A.Akaev took, a rate on transformation of political system of the state in presidential republic of the French type with the strong presidential power giving reason for the given step necessity of consolidation of the power for carrying out of radical economic reforms. On the other hand, was the rate on easing of parliament which has been selected in Soviet period and in which on the former members of parliament from Communist Party dominated is taken. Parliament dissolution in October, 1994 became logic end of this stage and early election in February, 1995-Such the decision has been justified from the point of view of liquidation of last political institute of the Soviet type, but was rather disputable step from the point of view of constitutionality. Instead of the dismissed unicameral parliament the parliament of two houses consisting of the 35-seater top and 70-seater lower chamber has been entered. The electoral system has been simultaneously changed, and the majority elective system is entered. The given step practically has excluded Communist Party of Kirghizia (which has been recovered in 1993) from active political strike and has deprived of its key role in republic political arena. Experts stated an essential victory of the president in political strike.

It is necessary to notice that A.Akaev has not followed the lead of the central-Asian colleagues who have extended the stay on a presidential post through a referendum (S.Nijazov in Turkmenistan, I.Karimov in Uzbekistan N.Nazarbaev In Kazakhstan). It has made courageous decision to propose the candidature on national elections in which result has been selected for the second term. These elections and carrying out in February, 1996 of the new referendum which considerably expanded powers of the Kirghiz president and has limited the power of parliament, have clearly shown the important changes which have occurred in political arena of republic. Have passed serious changes in the most former party nomenclature which was transformed from strict vertical hierarchy to amorphous enough political formation with strongly pronounced clan-tribe representation. And, at last, the given elections have shown evolution of the president which from radical democratically the adjusted head of the state was transformed to a centrist figure, having absorbed many requirements right (moderate nationalists and other groups). Thus, the last changes reflected as evolution of the political and economic program of the president, and presidency institute in Kyrgyzstan as a whole. On the one hand, with deterioration of an economic condition in a society the president has started to displace accents from necessity construction of a democratic society on importance of consolidation of the last for realization of the economic program of a transition period, and also on radical economic reforms, mass privatization and a shock therapy recommended by World Bank and IMF. On the other hand, the balance of influence between the president and parliament has changed. If it is primary, as a heritage of the former USSR, the presidency institute was balanced by strong parliament in which various political parties played the leading part confluence of time the president has headed for executive authority consolidation in the hands and on easing, both parliament, and various political parties. They have been excluded from decision-making process and marginalism. As a whole, the Kirghiz Republic has not been subject to considerable shocks as even on the eve of independence acquisition by its head the nomenclature official has been appointed not, and the outstanding scientist, the person, minded on new, democratically adjusted which became at once the general favorite.

A.Akaev has managed to consolidate the nation, to accept a number of the decisions which have improved moods of the Russian-speaking population of republic. The accelerated rates had been accepted the acts promoting strengthening of legal base of the sovereign state. Thanks to it, many experts, and in particular western, considered the Kirghiz Republic as the most democratic state among the new independent states of the post-Soviet territory. Developed it is national – an economic complex of the country, the investment climate improved. However owing to that the republic has lost the powerful sponsor on behalf of the Soviet Council, possibilities of fast improvement of welfare of its population were minimum. Analyzing the block of political aspects during the researched period of time, it is possible to draw a conclusion that in comparison with the central-Asian neighbor's development of the Kirghiz Republic had stable, democratic and predicted character. Thus political process in the country was determined by difficult system of traditional and nonconventional relations. Political and social mobilization greater population parts went through channels regional – the breeding solidarity based on home-nursing of dependence of "bottoms" from "tops". This circumstance played not last role in forming of political and institutional design of the country.

Republic Tajikistan. One of the most important problems whom the Republic Tajikistan has faced after independence acquisition, – forming of the sovereign country with new type of the state board. Tajikistan, as well as other subjects of the USSR, has been involved in centrifugal processes 1986-1991 when constantly worn out and deeply concealed dream of national revival has started to acquire real lines, and became dominating decisions of problems of mutual relations of union republics. On August, 24 th, 1990 the second session of the Supreme body of the Tajik Soviet Socialist Republic the twelfth convocation has unanimously accepted the Declaration on the sovereignty of the Tajik Soviet Socialist Republic. On September, 9 th, 1991 is faster after August putsch in Moscow at extraordinary session of the Supreme body of republic political-legal acts has been unanimously accepted: the Statement for the state independence of Republic Tajikistan, the Resolution of declarations of the state independence of Republic Tajikistan. These basic documents have essentially lifted level of legal fastening of the state independence. At session the law of changes in its Constitution also has been passed. According to this law the Tajik Soviet Socialist Republic has received the new name – Republic Tajikistan. General for sovereignty Tajikistan was as well that anybody from them did not consider national specificity of statehood, political and ideological traditions. All of them were guided by external, "export" models of a state system. So-called "communists" wanted to keep an old Soviet system. Nationalist adjusted elite meant the uncertain ideal combining well-being of the full European states, the Soviet system of social protection with the Iran's idea of greatness and based on the Iranian model of a state system.

Muslims were guided by creation of the Islamic state under the sample of Iran or Saudi Arabia, but in ready more "a cruel" variant. Thus, as the basic carriers of idea of the sovereignty of the country the national humanitarian intelligence, a part of the former Soviet elite which has been put on preserving of a communistic mode in new Tajikistan acted, and the future oppositionists the Islamite's, having for an object to construct the Islamic state. For all these groups absence of representations about an existing state of affairs in economic and political spheres of life of republic was general. The ruling elite of that time, as well as heads of other republics of the Union, practically did not represent the sizes of the collapse, comprehended is state adjustable economy, and bankruptcies of ideology dominating in the recent past. Moreover, the ruling Tajik elite never had real representation of states of affairs in economy and the politician in republic owing to the subordination of allied administration and availability in republic of considerable sector of the industry of allied submission. In September 1994 r. The Republic Tajikistan management has addressed in the United Nations with the request to consider the problem on granting to it of the status least a developed country.

According to published by the United Nations in 1994 to the report «Economic development», Tajikistan on quality of life of the population has fallen on 88 place in the world, on the lowest step among all former republics USSR. On November, 6th, 1994 the first Constitution of the independent country which has legitimized creation of sovereign Republic Tajikistan has been accepted However to state an is watered-legal estimation of essence, the maintenance and social function of this document it is impossible without the characteristic of a tragically, inconsistent situation which has developed at that time (20). In republic there was a fierce civil war which has led to actual decomposition of the country. The beginning of civil war was preceded by hard-fought battle for the power between «old guards» – the home-nurse-economic nomenclature and a coalition of opposition parties and movements among which were revival Islamic party. Democratic Party of Tajikistan, national movement "Rostohez" ("Renaissance") and a society «Lali Badahshon». This struggle was developed in the conditions of revival of national and religious consciousness and simultaneously a regionalism aggravation in Tajikistan. In our opinion, the principal cause of destabilization of conditions which have resulted, finally, to civil war, consisted in inability of the authorities to make the decision and to

lead to its execution. Change in 1990 r. The acting first secretary of the Central Committee of Communist Party of Tajikistan K.Mahkamov on holding this post to it R.Nabiev, but already as the president of republic, only has worsened a public situation. R.Nabiev selected through national voting has not managed to consolidate the Tajik nation. Republic law enforcement bodies stayed idle. There was a regional fragmentation not only elite and officials of the central authorities, but also workers of the Ministry of Internal Affairs, Committee of a homeland security and other bodies of the law and order of republic. The president, acting in a role of the guarantor of safety of the people, was powerless.

Besides, supporters of the candidate in presidents from the democratic block, the main opponent of R.Nabiev, could not reconcile with defeat on elections and by all possible methods interfered with normal work of the elected president. As the reason for it the strong desire of the formed tandem Democratic Party has served – the revival Islamic party at any cost to grasp to keep the power in the hands, and also low both political culture and a brief experience of political strike of imperious elite. In process of conflict development in republic of its steel to perceive and publicly to represent as opposition between "democrats" and «partokrats». In the beginning 1990 th the basic struggle was developed round questions on freedom of expression, freedom of public consolidations, in freedom of meetings round a problem of the state sovereignty. The first Tajik opposition parties (movement of "Rastohez", Democratic party and others) proclaimed first of all "anticommunist" slogans. All it occurred quite in the tideway of those events which at the same time took place in other regions of the former USSR. In the beginning of 1992 the conflict ripening gradually in Dushanbe has passed in the open form, and the chronology of events in Tajikistan was developed with kaleidoscopically speed. The contradictory forces which are holding a meeting in capital of the state, were divided into those who «acted with antigovernment slogans» (a meeting on the square of Shohidon – Martyrs), and those who «protected ostensibly the constitutional system» (a meeting on the square of Ozodi – Freedom).

On May, 5 th, 1992 the presidential decree had been declared the state of emergency providing a prohibition of all political parties and meetings, and the curfew is entered into Dushanbe. However, the situation already left the control, there has come a complete paralysis of the power and the period of the decision of political problems military means. Since June, 1992 between the parties the armed conflicts acquiring more and more bloody and criminalized character have begun. As a result of fratricidal war development of Tajikistan has been rejected on decades ago. The Material damage, human losses, psychological and emotional traumas, was too great. War re-sults, by different estimations, are that: in 1992 and 1993 have been killed 50 thousand persons; 20 thousand wo-men remained widows, the quantity of orphans has crossed a 55-thousand mark; 900 thousand steel refugees and the forced immigrants; hundred thousand steel invalids, have lost supporters; it is destroyed more than 150 thou-sand apartment houses; the overwhelming part of intellectual elite has emigrated; the general economic damage is estimated more than 7 billion dollars; the external debt of republics has exceeded 800 billion dollars (22)

Civil war was derivative of inability political societies to realize an essence of the main task which has become in front of Tajikistan at a Post-Soviet stage of its stories, – necessities of building national in character the new Tajik state, and to build the actions according to this task. Differently, it began derivative of inability of these forces to select such model of Post-Soviet development which to the greatest degree would correspond to character of the named task and promoted its decision. War was a derivative and from such not palatable validity as that Tajikistan was and while continues to remain not only the subject, how many object of history, is more exact only than one of points where interests of contradictory forces of great powers face and geopolitical interests of these powers are crossed. Development of the Intra Tajik conflict was promoted also by general passivity of Russia, the traditional designer and the guarantor of safety of the Central Asia, along with unavailability of other new central-Asian states to play an independent role in provision of regional safety right after independence receptions. And, Moscow, and Tashkent nearest the neighbor took in Tajikistan of a position not only the detached onlooker, but, on the contrary supplied conflicting groupings with the weapon and ammunition until threat of destabilization of system of safety of region and escalation of the Tajik conflict by «dominoes principle» to all Central Asia obviously was not designated. Here pertinently to notice that in the new independent states the parts of the former Soviet Army billeted in their territories constituted a basis of their armies, and all military – the technical property has appeared at the disposal of these republics. For example, the army of independent Kazakhstan has been generated on the basis of Turkestan military district and from divisions of 40th army which management has been entered from Afghanistan in 1989 (23). Army of Uzbekistan has been created on the basis of the Central Asian military district. At the same time unlike neighbors in region in Tajikistan to the beginning of 1992 the control over property and arms has unduly passed to the Russian Federation. First of all it concerned to 201 motor-shooting divisions of the former Turkestan of military district, actual Military forming of the former USSR on territory of Turkestan have

acquired the Russian status. In many respects it has occurred because of unscrupulousness of the president of republic, after all it was accepted the State Council decision at Presidency of the USSR about transfer of the former Soviet military property of republic, many of which have not failed to perform it, and has nationalized property of the former Soviet Army. The Russian presence at the Central Asia has remained not contrary to existing then to the politician of an official Russian management, and is faster thanks to weakness of traditional Tajik political elite. A political conflict in Tajikistan, one of the most backward republics of the former USSR, and degree of its bitterness have really forced Russia to keep and expand the presence at region so, and to play more important role in regional system of safety. The termination of war and overcoming of national split became the major condition of a survival of Tajikistan as the independent state, and Tajiks – as ethnos. Having realized this simple and cruel true, the confrontation parties have sat down to table the peace talks which have begun under the aegis of the United Nations on April, 5 th, 1994 and come to the end on June, 27 th, 1997 signing of the general agreement about establishments of the world and achievements of the national consent, led line under five years' civil war (24).

To be understood to a kind of civil war political reforms in Tajikistan has begun much more lately, than in neighboring states and passed slow rates. Transformation of political system in the country went in parallel with settlement process between the Tajik conflicts and later. So by results of a referendum of 1999 amendments to the constitution about the right of citizens to consolidation and creation of political parties, «including having democratic, religious and atheistic character» has been approved. These amendments have removed in all political parties and movements in the prohibition imposed by the Supreme body of the country in 1992 In 1999 all legalized political batches have joined in pre-election struggle in a presidential armchair. On parliamentary elections in 2000 from 6 political parties (including early prohibited Democratic batches and Islamic batches raised) only 3: the People's democratic batch, Communist party and revival Islamic party could break five percentage barriers and be a part of parliament. Thus, a multi-party system in republic became, a reality certain transformation all branches of the power have undergone. The executive authority heads the President is implemented through the governments and local bodies. The legislature is presented by Parliament-mazhelisi Oli consisting of two chambers – mile and Mazhilisi Mazhilis namoyndagon. Judicial authority the Constitutional court, and the Supreme court, the Higher economic court, Military court, Court of mountain-Badakhshansky autonomous region (GBAO) perform, courts of other areas of a city of Dushanbe, cities and areas, economic court GBAO, economic courts of other areas and a city of Dushanbe.

Republic Turkmenistan. Turkmenistan has received the state independence on October, 28 th, 1991 as a result of a national referendum. The country constitution it is accepted on May, 18 th, 1992 According to the Constitution Turkmenistan – democratic legal Soviet the states possessing leadership and completeness of the power on all the of territories, independently conducts internal and foreign policy. The state board is performed, in the form of presidential republic the principle of division of the authorities on legislative, executive and judicial acts.

The higher public official of Turkmenistan the head of the state and the executive authority – the President. The first president of the country selects on October, 21 st, 1990 S.Niyazov. It is necessary to notice that it has the wide experience of work on administering posts in comparison with leaders of other central-Asian countries. S.Niyazov's political career has begun in 80-s' years when it has received a post of the first secretary of the Ashkhabad city town committee of Communist Parties of the Turkmen Soviet Socialist Republic (CPT). In January 1990 г. The first secretary of Central Committee CRT Niyazov has been selected by the chairman of the Supreme body of the Turkmen Soviet Socialist Republic and later in 1990 on uncontested elections – the President. In Turkmenistan there is some legislature specified constitutions. The first of them Medzhilis (parliament) – constantly acting a legislature of Turkmenistan, responsible acceptance of presidential laws. Consist of 50 deputies selected on 5 years on the basis of general equal and a direct suffrage at secret voting. Three times – the higher representative body of people's power of Turkmenistan Halk Maslahaty (national council). According to the Constitution of Turkmenistan, Halk Maslahaty consists of 2 parts: Elective; representing public officials. The elective part - 60 national representatives (Halkbekkerili) – is selected the people at the rate of one national representative from everyone administratively – territorial unit members of national council about an official sign is: the President deputies of Medzhilisa, members of the cabinet of the minister, the representative of the Supreme court, the general public prosecutor, heads local administrations velayats (areas) archince – mayors of municipal unions.

The competence of national council includes consideration of the major questions of sociopolitical, economic and international character. In conformity with amendments from December, 29 th, 1999 to powers of National council it is carried also acceptance languages of change of Constitutions (item 50 item). Besides to it the competence of National council enters: formation Central selective the commissions on elections and

carrying out of referenda; carrying out of national referenda; the organization of the control and supervision over elections; development of recommendations about the based directions of economic, social, political development; changes of frontier of Turkmenistan and administrative – territorial division of the country; ratification and denouncement of agreements and on the interstate unions and other formations; announcements of a state of war and the world; other questions carried to its entering the Constitution and laws. Thus, powers of the higher representative body of people's power of Turkmenistan testifies that, Halk Maslihata as truly mark, the professor V.E. Chirkin represents realization of the unparliamentarily form of legislative activity (25). Some consider this institute as absolutely new phenomenon, limiting created in the country is authoritative – a totalitarian mode and replaced parliament (Medjilis). Really, Halk Maslahaty, possessing the basic volume of function and power at the expense of parliament, in many respects weakens Medzhilis as legislature. Such approach halves legislature functions and by that weakens its influence on executive structures and, first of all, on the president and the governments. All vital decisions for the country first of all were brought for discussion and approval of Halk Maslahaty and only, then with recommendations of this structure were transferred to the signature to the president. The third body – the Sanhedrim – gathers as required and includes leaders of Turkmen tribes and heads of regional administrations. Main the named higher representative bodies the president of the country acts. Judicial authority in the country cannot influence other because of the authorities; cancel decisions of the president, Halk Maslahaty and contradicting mejilis the Organic law as, according to the Constitution, judicial authority does not possess function of the constitutional control. This circumstance completely formalizes existence of the third branch of the government in the country. And absence in the country of the Constitutional court (it is not provided in the new Constitution) completely removes executive and legislative branches of the power from under the law control that proved to be true time and again last years. For example, prolongation of powers of the president, cancellation of elections contrary to rates of the Constitution etc. During the considered period in sphere of the state building of Turkmenistan there were changes. In particular, amendments have been made to the legislation on elections: an election in Halk Maslahaty (on December, 6 th 1992 r was twice held, on April, 5 th 1998 r.). On December, 11 th 1994 r. And on December, 12 th 1999 r. Elections in Medzhilis have taken place. Besides, on June, 27 th 1993 r. And on April, 5 th 1998 r. An election in Gengeshi – local government bodies in which result it is formed 619 local government bodies consisting of 10319 members is held (26) After accepting new Constitutions repeated presidential elections of Turkmenistan on which S.Nijazov by a majority of votes has received again the mandate of national trust on June, 21 st, 1992 have taken place. On January, 15 th, 1994 the national referendum of prolongation of powers of President TurkmenistanaS is held. Niyazov for 5 years without elections. With 1992 r. Constitution-legal practice included joint sessions of Halk Maslihaty and Mazhilis. To it, for example, testifies the sessions of Halk Maslihaty which have been conducted in 1992-1999 y. Decisions of Halk Maslihaty and Mazhilis from December, 27-29 th 1999 r. Serious changes and additions are made to the Constitution of Turkmenistan. For example, the Constitutional law of Turkmenistan from December, 28 th 1999 r. The exclusive right is given the first President of Turkmenistan S.Nijazovu (Saparmuratu Turkmenbashi) the right to be "the eternal president of Turkmenistan" is performed powers of the head of the state without restriction of terms. Has been specified as well the top age limit of the candidate on a post of the president. According to innovations. "The president of Turkmenistan the citizen of Turkmenistan can be not younger than 40 years and is not more senior 70 years». Socially-political also it is social-economic conditions in Turkmenistan as, however, and its foreign policy, it is caused by a number characteristic only for the separate states of factors. Main from them a principle of authoritativeness of system of the government. Being under the Constitution the chief executive. The president of the country S.Nijazov aspires to administer personally over all spheres of life of a society that practically excludes participation of heads of the ministries and other official bodies in the decision of political and economic problems even at the lowest level. The analysis of internal policy of S.Nijazova testifies that actions of the president are directed on an embodiment to life of the strongly pronounced nationalist installations, called to strengthen, first of all, a mode of a personal authority of Turkmenbashi. These installations have found expression in official ideology under the name "ideology of Turkmenbashi". The basic aspects of the given ideology had obviously absurd character (the divine origin of the president, its indispensability and eternity), have been directed on total suppression of the initiative of citizens (unacceptability of the political initiative, pluralism of opinions) and on complete isolation the population of the country from world around (a support on internal resources, unacceptability of experience of developed countries for the republic population). For the first time years of independence of S.Nijazov behaved carefully, acted with caution on the environment, considered moods of retired appointees, Turkmen scientific and creative elite S.Nijazova's main weapon in government is use of system of controls and counterbalances. In first seven years of independently existence of Turkmenistan, the

majority of heads of the ministries, departments and provinces it was replaced on the third and more to a circle. The president appointed the ministries temporarily, for a period of half a year-year. The reason of such fast turnover of staff in the top management consists that S.Nijazov stayed in fear that in its environment there can be an applicant for a role of the new head of the state. In 1992 one of sessions of the government he has declared that never will appoint the vice-president of the Turkmen. The first years of independent development of the country (the period with 1992 for 1996) are characterized by opposition between authors and conductors of official ideology, on the one hand, with active and passive opponents of this ideology – with another. At once it is necessary to notice that struggle not have character of open collision though had serious consequences for opponents of a mode in the form of reprisals, arrests, emigration from the country, and also for image of the country on international scene. At that time scale character was carried by propagation. Installations of "ideology of Turkmenbashi" extended by means of all mass media available in the country, forms evident propagandas – posting of slogans, portraits, an establishment of busts of the president, renaming of streets, settlements etc. were used (27).

During the Soviet period all political power in the country belonged to Communist Party of Turkmenistan. In December 1991 year it has been transformed to Democratic Party of Turkmenistan (DPT). In the beginning of 1992 the Country party of Turkmenistan has been created. Its tasks included protection of interests of peasants, farmers and agricultural workers, and also rural elite (doctors, veterinary surgeons, teachers, and engineers), creation of free economy, upholding of the rights of peasants on the processed earths and their inheritance. This unique opposition party takes of passive enough position in the country. Opposition parties and movements Turkmenistan (National movement of "Agzybirlik", a democratic development Batch, social-democratic party of Turkmenistan, the Batch of national freedom, a justice Batch and Fund "Turkmenistan") are under a ban. The Batch of Islamic revival and conservative Islamic political party have been prohibited also. Thus, political life in the country is created on activity only one party – the Democratic party of Turkmenistan headed by S.Niyazov. Clearly that its present political role is brought to naught, it as though typing the decisions brought by Turkmenbashi. Thus, being guided by the statement of the president that the society is not ready to entering of multi-party system, the authorities rigidly bar any actions directed on origin of party opposition. Naturally, the leading part is played here by power structures: NSC, the Ministry of Internal Affairs and other similar organizations. Of S.Nijazov's their work observes with special attention. For the sake of justice it is necessary to notice that in the whole S.Nijazov does not deny probability of creation in the remote prospect of a multi-party system. However does the reservation that programs of new batches should be directed exclusively on support of an existing mode, but not on confrontation with it. Only in that case they can be registered as the political organizations. Answering the ordinary criticism about absence of multi-party system and opposition in Turkmenistan. Sapamurat Niyazov in the recent lecture before Ashkhabad students has noticed that «society development itself creates the new parties, the contradictory parties» but while it «yet has not reached this level» (28). In many public statements of Turkmenbashi has repeatedly noticed that in the course of all transition period of development in the country it is necessary social and economic reform (in particular market) and democratic transformations will inevitably lead to an absolute impoverishment of the population, to chaos of a particular, underlined that «to play, in democracy it is not allowed to anybody». At first should earn laws, and democracy will come by itself. Any attempts to push Turkmenistan to untimely radical measures of socioeconomic character run counter with national interests of the country which have selected own way of development. The country leaders did not hide availability of the control over all spheres of ability to live of citizens including over elections in controls, mass media, but motivated the actions by features of national character of the Turkmen people. President S.Nijazov, describing features of an internal political situation in the country, noticed that its policy «is based on Turkmen national traditions, mentality of the people and directed on that all institutes of democracy organically developed on a bass of a basic principle of freedom of the person – its rights to a private property». As a whole Turkmenistan is the example of building of democratic society most inconsistent and at the same time interesting to the researcher on the post-Soviet territory. It is difficult not to notice opposite character of estimations of formed political system Turkmenistan. On the one hand, we observe the typical totalitarian state with an one-party system, the dominating monoideology, leaning against the repressive device at government. So, the decision of Halk Maslahaty in the country had been cancelled elections of the head of the state. Authorities have publicly declared that will not admit occurrence of alternative political parties and the free press. Since 1992 year, in all annual reports of the international human rights organizations repressive character of a political mode in the country, absence of the transformations directed on liberalization of political life of a society was marked. Thus such characteristic of a political mode is based not on superficial and extraneous observations, and on the concrete facts which take place in the country. According to report Amnesty International, in 1992 r. In

Turkmenistan 110 death sentences have been taken out; in 1993 г. – 114; in 1994 г. – 126. Any of these sentences not was subsequently it is excellent under the appeal or it is softened by the president, and to the middle 1995 г. All of them have been carried out (29). On the other hand, Turkmenistan is represented the state which has selected such model of social development which leans against traditions of the people. Such inconsistent picture does not allow estimating unequivocally character and an orientation of the political processes occurring in this country. Thus, the maintenance of political processes can be estimated unequivocally. The political policy of the official power is directed on creation of monoideologies and on provision of its legitimacy. Thus the power is guided not by rates of democracy and pluralism, and certain «features of national character and will Turkmen nation». Dynamics of political processes shows that pledged in «ideology of Turkmenbashi» the purposes were reached by carrying out of scale reprisals, isolation of the population from world around and manipulation with rates of laws in force or their ignoring. In the foreign policy from the beginning of 90 th of the last century a priority as in political, and the economic relation Turkmenistan gave Turkey that has caused its active penetration into economic sphere, basically in building of inhabited, palace buildings, hotels and a capital accomplishment. Then trade and formation have run into dependence. After transition of Turkmenistan to a Latin, missionary cares of Turkey became especially appreciable: in Turkmenistan has opened more than twenty Turkish schools in which have possibility to study not all Turkmen children, and children rich the Turkmen. In the sphere of education active sending of students in HIGH SCHOOLS and average study-technical institutions for from 2 till 4th years also has been organized, including military and religious institutes. Besides, in some Turkmen ministries Turkish experts work on posts of assistants to ministers. Has reached even that by the ambassador of Turkmenistan in the USA Turkish citizen Halil Ugur has been appointed. Turks directly made essential impact on accepting of those or other important economic decisions.

Republic Uzbekistan. An internal political intra economic situation in Uzbekistan at the moment of disintegration of the USSR were characterized by watching factors:

– the highest among other states population region that has led to excess working forces which, in turn, has generated sets of problems of the social character, resulted certain instability in a society;

– a heritage of the Soviet power. Favorite L.Brezhnev and one of «strong people» the Political bureau of Central Committee KPSO of S.Rashidov, the first secretary of Communist Party of Uzbekistan has achieved creation in republic of several industrial centers. Uzbekistan by the time of wreck of the USSR was uniform republican in region which possessed certain industrial and agricultural potential, though also Soviet, that is the extremely inefficient sample. The republic also has Rural an economy (30). During the considered period social instability sharply grew in Uzbekistan, and typed scope the various movements which have declared still in publicity and reorganization. It is necessary to notice that in the late eighties in many republics of the former USSR, using easing of the central power, there were the first informal groups which part subsequently have turned to the powerful political oppositional organizations.

In Uzbekistan in the end of 1988 two large organizations resisting to a mode acted: national movement "Birlik" ("Unity"), the first oppositional structure in republic, and a batch "Erik" ("Freedom"). First "Birlik" has supported the nature, spiritual and material assets of Uzbekistan. But soon movement has undergone prompt evolution; I descend from that that passed with the similar organizations in other republics USSR. Ecology problems have been pushed on boondocks of program documents, and on the foreground political slogans have acted. Leaders of movement have made following demands:

- to pass the law on the state status of the Uzbek language;
- seriously to be engaged in the decision urgent environmental problems;
- to liquidate cotton mono cultural rural an economy;
- to conduct the further democratization of political sphere.

Gradually "Birlik" was transformed movement for national revival of Uzbeks that, certainly, struck at the rights of other people of multinational republic. In 1989-1990 of "Birlik" has organized some meetings and democracies which were accompanied by mass riots. Leaders of movement careless unreasoned meeting and an informal press were excited by actions by public statements by articles the population. As the result, in 1989 and Uzbekistan has felt 1990 two cruel shock – a wave of pogroms Turkmen and the international conflict in Osh between Uzbeks and Kirghiz. August putsch of 1991 and followed after this prompt disintegration of Soviet Union have accelerated an outcome of opposition of the power and opposition. On September, 1 st, 1991 Uzbekistan has proclaimed independence. In November, 1991 on the basis of "the self-dismissed" Communist party of Uzbekistan (KPY) it is created It is national-democratic a batch of Uzbekistan (NDPY) Having kept organizational structures KPY, new "party in power" keeps party committees actual on all production objects, and since 1992 of the beginning builds the work on a territorial principle, being based

mahalla. Fraction NDPU in parliament provided to it overwhelming majority at decision-making (32 deputies from 500). On the other hand, it is already perfect a new, national batch on character. From 800 thousand members CPY in it remains to less third. It is easy, as something purely external, the communistic ideology has been rejected. Legitimizing of the power of elite has been based on ideology of the state independence and national revival of Uzbeks. In December, 1991 in Uzbekistan has taken place public presidential election on which about overwhelming advantage I.Karimov holding during that moment a post of the first secretary of Central Committee KPU has won. It has fixed the position by Constitution accepting on December, 8 th, 1992 according to which the president is the head of the state and the head of the executive authority (as the chairman of Cabinet council) (31). On the basis of the accepted Organic law in Uzbekistan there was a presidential republic with the higher state representative body – Oly Mazhilis. Opposition between a management of republic and leaders of opposition amplified. Opponents of the president charged I.Karimov of authoritarianism. The batch "Erik" has supported a private property on the earth and the accelerated liberalization to economy on the basis of the Polish model. And the management of Uzbekistan has developed and followed other policy - evolutionary reforming of economy, gradual liberalization of the prices. Distinctions in tactics have led to opposition growth between the country leaders and opposition. I.Karimov's government undertook all possible at that time measures for strengthening of the power. According to a management of Uzbekistan to recover an order, to keep stability, the world and safety it was possible, only having struck on large opposition parties, as it has been begun in 1992 In March, 1993 there was a Resolution of Cabinet council of republic about an obligatory re-registration of all political parties, and movements in the Ministry of Justice. It actually meant prohibition of independent political movements about which almost all republics by then knew. Skillfully playing contradictions between batches and forcing conditions round ethnic conflicts of the nationalist slogans pushed by the oppositional organizations creating threat, the country leaders could undermine prestige of these movements among the republic population. On such sad note in republic the first stage of formation of multi-party system also will end. Despite a straight line of continuity of elite, is conservative-authoritative the mode of the presidential power generated in independent Uzbekistan, essentially differs from a patriotic oligarchic mode of the Soviet period. Though it is formal PDPU was party in office, it, of course, did not supervise in complete sense neither political, nor the economic power. Its influence is non-comparable to the past omnipotence CRU. For Karimov PDPU was only one of forming tools in republic of a mode of the strong presidential power. Having occupied key positions in political system of republic, the president thereby has found relative independence of structures NDPU. It also has been fixed in the Constitution in which to be underlined that «on behalf of the people of Uzbekistan Oly Mazhlis selected it and the President of republic can act only. No part of a society, political party, public consolidations, movement or the separate persons can speak on behalf of a name of the people of Uzbekistan» (32). From 1991 till 1993 in republic three batches and one political movement functioned: the successor of Communist party of Uzbekistan «Vatan taccati», «Fatherland Progress»), democratic party "Эрк" and movement of "Birlik" Is national-democratic party of Uzbekistan, «In the end of 1993 two last have ceased the activity, and thus for some time in republic the bipartite system which has been changed in first half 1995 r which became a new stage in forming of multi-party system of the country was established. There was social-democratic party "Адолат" ("Justice"), democratic party «Milly tiklaniш» («National revival») and movement «Халык бирлиги» («National unity»). In 1996 In republic the Law on the political parties has been passed, pledged multi-party system with a submission to control of activity of all future batches to the Ministry of Justice which reserves the right to watch that activity of a batch was not beyond the current legislation and corresponded to Constitution positions. The authoritative mode carried out a considerable historical task: suppressing opposition and providing socially-political stability, it has given to ex-communistic national elite possibility to adapt in post - imperial conditions, gradually to privatize state property which it managed in days of a communistic mode. Within the limits of stability offered by an authoritative mode at Ex-nomenclatures there were a chance to learn to manage a society, the state and economic by means of other mechanisms (33).

Rough events on a boundary of 80-90th of the last century of many have intimidated, have confused, have generated steady hostility of the population to public work any kind. All it was caught on traditionally respectful relation of Uzbeks to the strong power and inertia of rural weight of the population. Supporting at the beginning such some kind of managed multi-party system; the power was solved thereby at once by some tasks: attraction of active levels of population to strengthening of the social base, assistance to forming of a civil society. In business of modernization of a society to ruling circles of republic essential support renders mahalla – the traditional form of local self-government. Change of traditions form of ruling class became a component of political reforms. Besides reforms of the former party in office this process included increase of prestige of public service, training of students abroad, a gradual withdrawal from a clan principle in matching

of shots. Reforms carried out in Uzbekistan have mentioned various political life of the country, including such phenomenon as clannishness. Clans in Uzbekistan were generated with old times on the basis of a territorial generality of an origin. The clannishness in Uzbekistan differs from clannishness in Kazakhstan and Azerbaijan. In Kazakhstan clans are generated on a principle, however in the given republic this phenomenon practically coincides with concept flaternity, and the person of other nationality, as a rule, cannot be the clansman. In Uzbekistan the Kashkardarinskii clans differ Samarkand (samarkandsko-Bukhara), Tashkent, Fergana. Their basis in the past was constituted by local economic-political elite of concrete region. Despite the social shocks caused, with wreck by the Russian empire and formation of the USSR clans have remained, and continued to remain the major factor of internal policy. Their influence has amplified in 50-70 th of the twentieth century after representative's national technical, creative and scientifically intelligence began to be involved in strengthening by republic. I.Karimov has come to power in June, 1989 as a result of the compromise between elite of clans. Then I.Karimov's support I.Dzhurabekov, the native of known and well-founded family has rendered, long time worked with S.Rashidovym, occupy to the end of 1980th steady positions in a management of the Uzbek Soviet Socialist Republic.

From the very beginning I.Karimov post of the head has headed for balance maintenance between us. Representatives of clan elite had an opportunity to put the energy and to implement interests in economy and business sphere. In Uzbekistan conditions for legalization of their capitals have been created. Along with this I.Karimov gradually began to conduct a strategic line on gradual influence of a clannishness on position has put to the country. In the state the special personnel selection provided regular rotation of government officials in the centre and on places is conducted. Thus, with it do not allow to stand, and to acquire strong business acquaintances, doubtful obligations, and criminal communications. Thus it is necessary to notice that in Uzbekistan there is no civil service law that the state is good for clans under the authority of own shots in all public structures. The major basic durability of the presidential power in Uzbekistan that to a mode was possible to create in new conditions the mechanism of consolidations Uzbek the nations was. I.Karimov in the personnel selection not only used parity of leading clans of forces (the Fergana elite, Tashkent, Samarkantsoj, Kashkadarinsoj groupings), but also near a reshuffle of shots from various regions of republic in one of internal policy principles. On service the state is not present more samarkands and fergands, there are only Uzbeks.

III. CONCLUSION

In summary it is necessary to notice that, as a result of disintegration of the USSR on a world political scene left at once five independent Central Asian states. Each of sovereign Post-Soviet republics of the Central Asia has started democratization process of public and political life, building and strengthening of bases of national statehood. Thus process of democratic transit passed the plan in them differently. In a transition period of the state of the Central Asia, as well as other CIS countries faced the big complexities. Forming of democratic institutes here has begun by use of the western experience that has been for ever applied to the central-Asian states characterized by other, "east" level civil of development. Was considered that for the first time years of independence the neoteric states were transitive systems. It was thus noticed that it «transition from totalitarianism to democracy». Some experts even have specified: «through an authoritarianism stage». In the new independent states for the first time years of the sovereignty started the constitutional reforms; practical steps on hardening of a vertical of the executive authority have been undertaken. Were exposed to change and basic elements of political system – the states, political batches and movement. So, Kazakhstan and Kyrgyzstan, since 1993-1995, have gradually made transition from is formal-parliamentary system of the Soviet type to system of presidential republic with important domination presidential power. In Uzbekistan and Tajikistan from first days of independence the head of the state also was also the chief executive. In Turkmenistan the right the lifelong country leaders is presented the president. In republics the professional parliament, has been generated by characteristic feature which became two-chamber structure also, and also the multi-party system principle was implemented except for Turkmenistan. Origin practical in all republics regions of the strong presidential power is caused not only business factors (necessity of radical reorganization of the industry, dualism overcoming for agrarian sector etc.), but also by requirements of national elite was consolidated, to carry out privatization and to fix thereby the influence in the conditions of new, capitalist system of social development. As a whole it is possible to notice that during the considered period process of political transit passed in the region countries differently. Almost in all states it was established so-called model of "east authoritarianism» in one in the big degree and others – smaller. The democratization most developed in questions there was a Kirghiz Republic.

1. Pshevorsky A. *Democracy and the market. Political and economic reforms in the Eastern Europe and Latin America.* – M., 1999 – p. 62.
2. Martirosayn T. *Transition to avtocratia and the relation of the USA to events in Central Евразии* <http://www.eurasianet.org/Russian/departments/insight/articles/eav111302aru.shtml>.
3. Saadabecov G. *Authoritarianism and democracy in the east. Political edition.* – Astana, 2003 – pp. 205-206.
4. Djecshenkulov A. *The new independent states of the Central Asia in the world community.* – M., 2000 – pp. 70.
5. Todua Z. *Duel on Asian a carpet* // http://www.iicas.org/articles/book_21_00_1_1.htm.
6. *The review of a political situation in Republic Kazakhstan for 1991-2001zz.* // *Sajasat.* – Almaty, 2002, №1. – p. 4.
7. *The review of a political situation in Republic Kazakhstan for 1991-2001 zz.* // *Sajasat.* – Almaty, 2002, №1. – p. 5.
8. *Political science / The edition Nysanbaeva A.N.* – Almaty, 1998 – p. 129-130.
9. Nazarbaev N.A. *On a XXI-st century threshold.* – Almaty: Uner, 1996. – p. 171.
10. *The review of a political situation in Republic Kazakhstan for 1991-2001zz.* // *Sajasat.* – Almaty, 2002, №1 – p. 10.
11. Masanov N. *Political and economic elite of Kazakhstan // the Central Asia and Caucasus.* 1997, №1. – p. 79.
12. Todua Z. *Duel on Asian a carpet* // http://www.iicas.org/articles/book_21_00_1_3.htm.
13. *The message of President PK of N.Nazarbaeva to the people of Kazakhstan. Long-term strategy of development «Kazakhstan-2030»* 1997.
14. Abazov R. *Political transformations to Kyrgyzstan and evolution of presidential system//the Central Asia and Caucasus.* 1999, №1. – p. 23.
15. Krutov A. *The government in the countries of the Central Asia // the Central Asia and Caucasus (2004).* №1(31). – p. 17.
16. Hanin V. *Kyrgyzstan ethnic pluralism and political conflicts // the Central Asia and Caucasus,* 2000, №3(9).
17. *The Soviet Kirghizia.* 1990 October, 23 rd.
18. Abazov R. *Political transformations to Kyrgyzstan and evolution of presidential system // the Central Asia and Caucasus.* – 1999, №1. – p. 27.
19. Krutov A. *The government in the countries of the Central Asia // the central Asia and Caucasus,* 2004, №1(31) – p. 17.
20. Imomov A. *Strengthening of politico-legal bases of independence of Republic Tajikistan // the Central Asia and Caucasus.* – 2001, №3(15) – pp. 146-147.
21. *War and peace in Tajikistan* // www.svoboda.org.
22. Akimbekov S.M. *The Afghani knot and problems of safety of the Central Asia* // www.continent.kz/library.
23. Iskandarov A. *Friendship springs. Notes of the ambassador.* – M., *The edition International relations,* 2000 – pp. 124-154.
24. Chirkin V.E. *Constitutional law of foreign countries.* – M., 1997. – С. 264.
25. *Sheets of Medzhliisa of Turkmenistan.* 1995, №1. – p. 8; 1999, №4. – p. 76.
26. Saparov N. *About features «Turkmen model democracy»* // http://www.iicas.org/articles/ibrary/ibr_rus_14_4_00.htm.
27. Markov V. *Phenomenon of Turkmenbashi // the Internet newspaper "Turkmenistan.ru".* <http://turkmenistan.ru>.
28. Saparov N. *About features «Turkmen model democracy»* // http://www.iicas.org/articles/ibrary/ibr_rus_14_4_00.htm.
29. Trifonov E. *Uzbekistan: a portrait in the Central Asian interior // The edition Index,* 1998, №4-5. – p. 281.
30. *The Republic Uzbekistan constitution.* – Tashkent, 1994.
31. *The constitution Republics Uzbekistan (article 10) – Tashkent,* 1994.
32. *Uzbekistan: democracy and the power in a transition period // the Central Asia and Caucasus,* 2001, №5(17). – p. 45.
33. *Uzbekistan: democracy and the power in a transition period // the Central Asia and Caucasus,* 2001, №5(17). – p. 69.

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Орталық Азия мемлекеттерінің әртарапты ынтымақтасуының қалыптасу барысы және оның даму үрдісі туралы өзекті мәселелер көтеріледі.

Резюме

В данной статье анализируются процесс и проблемы социально-экономических и политических отношений между РК и странами Центральной Азии их перспективы сотрудничества далее.

Resume

The article covers main principles of bilateral economic, political relations between Republic of Kazakhstan and

LEGITIMATION OF FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF MODERN INTERNATIONAL RELATIONS' TRANSFORMATION

L.Kh. Matakbaeva – *PhD. in Political Science, Associate Professor, Institute of Master and Doctoral Training*

Kazakhstan joined the international community in difficult times, when many of the parameters of international relations were subject to change. Creation of a strong and independent Kazakhstan required new approaches to the development of foreign policy strategy. This position was dictated by the large-scale transformations in the international arena. The destruction of the bipolar system of international relations, the lack of specific tools for the organization of the global political arena, globalization as a modern form of international world order stimulated the growth of the legitimacy to the subjects of current international relations. Classical international law has proceeded from the strict principle of legal personality, under which only the States are legitimate actors in international relations and the principles of organization and functioning of international relations are the sovereignty and legitimacy. On the one hand, it is the election of one's path of economic development, political regime, i.e. internal legitimacy. On the other hand, the equality and independence of all states, non-interference in the internal affairs of each other or external legitimacy. If the principle of the sovereignty aims at foundation of the state as the epicenter of political power, then the principle of legitimacy aims at justification of acceptable means to execute the state rule and the limits of state power execution. There is no consensus concerning the nature and driving forces of the new system of international relations in the world science on international relations. There is a stage of the formation of main trends of the future world order, its sprouting from the old system of international relations.

Currently, there are hundreds of states on the world map with their own traditions and interests, and it becomes more difficult to keep the situation under control by one state. We are talking about the formation of a new political space, a new world order. The end of the Cold War has led to the occurrence of a number of distressed failed states, according to F. Fukuyama "states-losers". The principles of sovereignty and non-interference being until recently the basic principles of international relations were gradually transformed by narrowing the inviolability of the principle of sovereignty in international relations. Since the second half of the nineties, the practice running counter to the principle of non-intervention was developed in international relations, on which relied international relations since the Peace of Westphalia, this referred to legitimation of the practice of humanitarian intervention, the delegitimation of governments of sovereign states. It is known that for the last 10 years, a group of influential countries of the international community has tried to supplement a set of principles and rules, on which the international order is based, by introducing new regulatory principles. These are humanitarian intervention, intervention of retribution and preventive intervention, electoral legitimacy. It should be noted that none of these changes were not fully legitimate, but had a practical impact on international relations. Social, economic and cultural factors related to the internal life of the community are reflected in the international behavior of governments and political leaders. Thus, the external legitimacy is closely linked to its internal legitimacy, i.e., a source of international legitimacy is, to some extent, the internal legitimacy of states and governments that received the right to act on behalf of their people.

The main defining trend in international relations is globalization and regional integration, as the economic aspect acquires the growing importance in the relationship of modern states. Globalization has claimed presence of competitive, capable, internally stable, non-corrupt, democratic states on the world stage. Globalization of production and capital has given rise to the international financial and trade flows which cannot be controlled by the state. The system of international relations is gradually moving towards multipolarity and there is uneven aging of new poles outside the "eight". The world community based on the balance of multiple centers of power is much more complex than bipolar or unipolar world. Thus, multipolarity of the world becomes the basic premise of the new international order. Globalization requires better management of an increasing number of areas of activity, involves such a number of people, economies and resources, such level of science, technology, communications, that the risks become unacceptable. The regimes that do not enjoy the confidence of the world became known as "illegitimate".

The Republic of Kazakhstan is based on the fact that the creation of the world of the XXI century as an approach to world affairs in the context of globalization can only be the fruit of a common understanding of problems facing the community, the result of collective efforts. The scale of today's challenges is so great, that

neither a state nor a group of states can cope with alone, no matter how strong they may be" [1]. The world is entering a new era, when the strategy of confrontation from the position of military strength does not reach the political objectives for which it has been designed. None of the current international problems has a military solution, as the role of the force factor is objectively reducing in global and regional politics.

Kazakhstan in the formation of foreign policy strategy proceeds from the current geopolitical and geoeconomic realities, when the importance of the aspects of foreign policy such as trade, technology, exchange control is increased, which brings Kazakhstan into the category of competitive countries. The initial document in determining the foreign policy goals of the Republic of Kazakhstan was "Strategy of formation and development of Kazakhstan as a sovereign state". The conceptual principles of formation and development of independent Kazakhstan have been designated by President Nazarbayev N.A. in this small-size work. That was in 1992. In 1997, there was designed a fundamental development program of the country up to 2030. In all messages of the President from 1997 to 2008 it was noted that all of the republic's foreign policy priorities remained unchanged. Thanks to the versatility of a balanced foreign policy, Kazakhstan has managed to achieve a strengthening of sovereignty and statehood, the country's accession to the system of international relations. Given the peculiarities of the geopolitical, economic and ethnic situation in the country there was set up and performed the main task of forming around our borders a zone of trust, good neighborliness and friendship based on the absence of territorial and political claims to the neighbors, openness and willingness to mutual multilateral cooperation. At the same time Kazakhstan has become a member of many international organizations, has reached the level of major foreign policy initiatives that meet the major trends of world development. The choice of foreign policy priorities for Kazakhstan has become a matter of both self-legitimation and external legitimation. Examples of self-legitimation and external legitimation of Kazakhstan at the international level are the CICA initiative put forward by the Head of our state at the 47th session of the UN General Assembly in 1992, the adoption of Catalogue of Confidence – the first large-scale document in the history of the Asian continent providing for multilateral cooperation in the political, anti-terrorism, economic, humanitarian and other fields. Kazakhstan was the venue for several international events on intercultural and religious dialogue and tolerance, among which the Congress of world and traditional religions' leaders had a special place, the republic became the initiator of this forum in 2003. Eurasian media forums and congresses of world and traditional religions as well as Kazakhstan business-forums have long been used by Kazakhstan as a place where the head of state acts as a lobbyist of interests of Kazakh business abroad. The active foreign policy of our country on the international scene is that from 2008 to 2011 Kazakhstan leads six different international organizations. These are the presidency in the Cooperation Dialogue in Asia in 2008-2009, OSCE in 2010, OIC in 2011, as well as management of the executive structures of the EurAsEC, SCO, CICA TURKIC. Kazakhstan as a young state needs an effective combination of socio-cultural traditions and scientific-technological developments of both the West and the East. Presidency of the Republic of Kazakhstan to the OSCE, the program "Path to Europe" will certainly become an opportunity to acquire a serious political experience to hold negotiating process, skills of compromise, the ability to listen to the opponents, skills to conduct a dialogue, which will bear fruit in the future construction of democracy and statehood by increasing both external and internal positions of power structures.

The main foreign policy priorities were developed in three concepts adopted in 1995, 2000 and 2005. On 19 November 2008 at the expanded board of the Ministry of Foreign Affairs, N.Nazarbayev instructed to develop a new concept of foreign policy of Kazakhstan. This is due to the need to develop new patterns of behavior in the foreign policy, of the "new and largely innovative attitude on the part of all bodies and institutions of government, business, scientific and expert communities" [2].

Need for a new foreign policy doctrine appears when geopolitical conditions change, new fundamental tasks arise. Therefore, the protection of the interests and the strengthening of the international positions of the Republic of Kazakhstan need a new concept. The foreign policy priorities remain unchanged in all messages of the President. These are multi-vector policy, pragmatism, constructivism, dialogue and cooperation. Multi-vector foreign policy of the Republic of Kazakhstan, causing a lot of controversy and criticism at the time, has now been shown to be relevant. The main task of the foreign and domestic policy is the ability to respond to changes that occur in the world and learn to transform their impact on the country. Multilateral balanced foreign policy of Kazakhstan allowed the country to enter into the system of international relations and world economic relations, to strengthen the sovereignty and statehood. Today, Kazakhstan has taken place as an independent, dynamically developing state, a member of the international community, has undergone unprecedented in the complexity economic, social and political reforms. Multi-vector policy has made it possible not to be attached to either world center, as the republic is located at the intersection of the interests of world geopolitics and has to maneuver.

Taking into account the peculiarities of the ethnic, geopolitical, economic status of the republic there was set up and carried out the main task of forming around the borders a zone of trust, good neighborliness and friendship based on the absence of territorial and political claims to the neighbors, openness and willingness to mutual multilateral cooperation. At the same time Kazakhstan has become a member of many international organizations, reached the level of the major foreign policy initiatives that meet the major trends of world development. Today, multi-vector policy gets a new meaning as the world gradually begins the transition from a policy of force and confrontation to a policy of harmony and partnership.

Thus, the main achievements of the Kazakh government in 2008 were, in our opinion, getting the three refineries under state control, increase in the share of Kazakhstan in Kashagan project, adoption of the pragmatic three-year budget that takes into account a possible drop in raw material prices, formation of food stabilization funds which should guarantee food security. In late 2008 there was held the 10th anniversary meeting of the Investors Council under the President of Kazakhstan, where Kazakhstan first proposed condition that the Kazakh share should increase every year. These facts, in our view, demonstrate that the Republic of Kazakhstan is entering a new stage in foreign policy. It is a stage to defend its national interests and to further strengthen the international prestige. Logic of actions can be traced in it. At the beginning of international cooperation there has been created comfortable and liberal environment for foreign companies, including the importation of foreign goods, services and labor. Now it is time to mobilize domestic resources, legitimation of domestic policy.

Thus, a balanced foreign policy has made it possible not to be attached to either world center, as the republic is located at the intersection of the interests of world geopolitics and has to maneuver. The opportunity to participate in major international organizations will allow for the sustainable development of Kazakhstan, and will undoubtedly be a push to further recognize the actions of the authorities both nationally and internationally. Multi-vector and balanced policy, no strict dependence of the foreign policy on behavior of a partner, taking into account the situation in the region and in the world, changing the world market. In practice this means mutually beneficial cooperation with both near and far neighbors. During the years of independence, Kazakhstan has become a country with an active foreign policy. According to the Global Competitiveness Index 2006-2007, Kazakhstan ranked No. 56. According to a UN report on human development in 2009 Kazakhstan ranked No. 82 going into a group with a "high level of human development". Further improvement of the economic and political life has led to such steps of the authorities which mean the legitimation of both domestic and foreign policy.

1. Nazarbayev N.A., *Strategy of Transformation of the Society and Rebirth of the Eurasian Civilization*. – M.: Economics, 2000 – p. 287.

2. Nazarbayev N.A., *"New Kazakhstan in the New World: A Message from the President of the Republic of Kazakhstan to the People of Kazakhstan // Kazakhstan Today*. – 2007. – March 1.

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының легитимділігіне талдау жасалған, сонымен қатар халықаралық қатынастардағы жаңа факторларға тоқталған.

Резюме

В статье дан анализ легитимация внешней политики Республики Казахстан в условиях трансформации современных международных отношений.

Resume

The article is devoted to the new approaches to the problem of legitimation in the modern international relations and the particularities of the external conception of the Republic of Kazakhstan.

THE ROLE OF THE KAZAKH DIASPORA IN STANOVLENII AND STRENGTHENING THE INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

N.B. Seisenova – *PhD in political science, docent*

The process of formation and development of diasporas is one of the difficult problems of socio-political science, in particular of political science of Kazakhstan. At present time the diasporas are the object of studying of many sciences – history, sociology, ethnology, cultural science and economy.

The questions on formation and development of the Kazakh diasporas represent not only scientific interest and socially-political importance.

The Kazakh diaspora throughout all history had the violent character of migration because of political and religious reasons. Up to 1960th when labor immigration has started to develop in countries of Western Europe,

America and region of Persian gulf, not changed radically violent character of migrations on voluntary, and a consequence of the economic reasons.

Besides, till the beginning of 1960th, migrations of Kazakhs in the world countries differed by Mass character, and during the modern period more characteristic are individual moving with invitation of their families to the country-recipient.

Considering the Kazakh diaspora, it is possible to say the following: its representatives are the main part of all Kazakh people, with single native land – Kazakhstan, worships Moslem religion, belongs to Turkish-language people, but owing to internal and external-political events in the past, at the moment they live abroad more often, in the countries of Asia, the Western Europe and America.

Number of the Kazakh diaspora doesn't exceed 800 thousand persons, and the compact habitation of Kazakh ethnic at the countries-recipients of the Western Europe and the USA also does not observed. But in the East countries (Turkey, Iran, Afghanistan) it is usually observed the compact dwelling of Kazakh caused not only by their desire, but also a country-recipient policy.

Characteristic feature of the Kazakh diaspora is successful functioning in the countries with polyethnic, multicultural and multireligious structure, thanks to excellent ability to the adaptation genetically put by nomadic way of life and affected to their socially-psychological, physiological and world outlook ability.

The reasons of formation and development of the Kazakh diaspora are:

1. political (Kazakh-oyrat wars of XVIII century, national-liberation revolts and wars of Kazakhs against imperial autocracy in XVIII-XIX centuries, national-liberation movement of 1916, civil war 1918-1920, collectivization carrying out in Kazakhstan, antigovernmental struggle of Kazakhs in East Turkestan (Sintzyan) in 1930-1950 th, the Second World War);

2. religious (the difficulties connected with fulfillment of khadz to Mecca and Medina during the imperial and Soviet periods);

3. and economic (destruction of traditional nomadic system of managing in Kazakhstan after its joining to the Russian empire and during the Soviet period of collectivization, labor immigration to countries of Western Europe and America in 1960-1990th, instability in the first years of the sovereignty in economy of modern Kazakhstan which is in a condition of transition to market relations, after disintegration of the USSR).

One of the main questions for the research is the problem triunity, i.e. mutual relations, interdependence and interrelations at the international and interstate level of three basic components: Kazakh diaspora of the Republic of Kazakhstan and the countries where our compatriots live. Kazakh irredenta or diaspora are one of the major components of foreign policy of our state with the countries of their residing, interstate mutual relations which are influenced by position of Kazakhs.

In this connection it should be specified that Kazakh people in neighboring with Kazakhstan territories in Russia (Astrakhan, Orenburg, Kurgan, Omsk mountain-Altay Independent areas), Uzbekistan (areas of Syr-Darya, Chirchik, Kyzylkumov, Myrzashola) and China (areas of Altai, Tarbagatay, Ili, Kuldzha, Erenkabyrga, Barkol-Kumul) could not be defined as "diaspora" since they live in own territory and this group of the population is defined by the term irredenta".

Process of preservation of ethnic identity at the Kazakh diaspora is characterized by several criteria: presence and development of the Kazakh communities: marriage and family, ethnic societies, schools and language.

The following feature, for the Kazakh communities abroad, basically, till 1991, was the absence of the incorporated organizations and establishment of the Kazakh societies.

The situation has changed after declaration of the sovereignty and independence of Republic Kazakhstan that has served as a starting point in business of creation of the Kazakh societies in the different countries of the world which at the moment try to meet to develop the joint cultural and sports actions. These events are organized in order to keep ethnic identity.

The Kazakh diaspora forms from the main three countries: Kazakhstan, Turkey and China, and then further spreads worldwide. For the Kazakhs who live in the different countries of the world are the more typical the threeingvism: Kazakh, language of the country of an exit and host country language.

In many positions the Kazakh community in Turkey became an example for representatives of the Kazakh diaspora that became possible not only due to efforts of Kazakhs, but also reciprocal actions of the Turkish government owing to which the Kazakh refugees from Sintzyan have found there the second Native land. Studying the Kazakh community in Turkey in 1990th it is possible to ascertain the following moments in the course of preservation of the ethnic identity.

More than 20 000 ethnic Kazakhs today live in Turkish Republic. Turkey has involved migrants thanks to unity of historical and cultural roots, a Turkish basis of language and Muslim religion. At the moment Kazakhs

live in Istanbul, Ankara, Izmir and in other regions of Turkey. Today families of ethnic Kazakhs compactly live in Istanbul in area of Zejtinburnu, Kazahkent.

Also Kazakhs have started to emigrate to the USA after the Second World War. Researchers allocate some groups:

- the Former citizens of the USSR who were taken prisoner during the Second World War, released by allied armies from concentration camps of Germany, sent to Turkey with own will, and then immigrating to the USA;
- Kazakhs from Turkey, were a component of the Turkish labor immigration, got a job in the USA, and after five years of constant stay in the country and the status of citizens of the USA;
- Kazakhs from the Peoples Republic of China, coming to the USA via Japan, Taiwan crossing Pacific ocean, staying for study or work at Pacific coast, and then getting an opportunity abilities to live in the country;
- Kazakhs which have emigrated from the USSR during existence of the USSR;
- Kazakhs from the Republic Kazakhstan, coming for study or work;
- Obtained citizenship, owing to interethnic marriages with citizens of the USA.

The United States began to involve attention of the Kazakh emigrants from the middle of 60th years after liberalization of immigration laws. Those years there were about 20 families of Kazakhs in the country. For today according to the official data about three thousand Kazakhs live in America.

Kazakhs of the USA have monoethnic and interethnic marriages. Interethnic marriages are characteristic for the senior generation. From them the Kazakh youth of the second third generation of diaspora tries to find the partner from the Kazakh surrounding in what the strategy on preservation of ethnic identity is shown.

Representatives of the Kazakh diaspora in Great Britain prefer monoethnic marriage and for them the supply of the families in the residing country is characteristic. Therefore, it is very important not to lose for them ethnic origin and to attach the children to study the Kazakh language and traditions of the Kazakh people.

Unfortunately, a distinctive feature of the Kazakh community in Great Britain is its strong dissociation, close connections between the Kazakhs who have arrived from the Peoples Republic of China, Turkey and Kazakhstan till now aren't adjusted. Under the data fixed by the Kazakh society, 65 representatives of the Kazakh diaspora live in London, natives of Turkey. The Kazakhs who have arrived from the Peoples Republic of China, Kazakhstan and other countries of the world increasing quantity of the Kazakh diaspora to 100-120 families aren't included in this number.

According to the data of the world association of Kazakhs outside of Kazakhstan in 43 countries of the world about 5 million or 30-35% from an total number of Kazakhs live. 80% of them live in Uzbekistan, the Peoples Republic of China and in Russia. In Uzbekistan – more than 2 million; in China about 2 million; in Russia about 1 million; in Mongolia – 83 thousand; in Turkmenistan – 74 thousand; in Turkey – 12 thousand; in Kyrgyzstan – 10 thousand; in Iran – 5 thousand. In the European states: in France 180 families; in Germany 160 families; in Sweden 51 families; in Austria 20 families; in the USA 14 families; in Afghanistan 150 families; in Saudi Arabia 15 families; in Australia 5 families.

It is necessary to say that representatives of the Kazakh diaspora live and work in coast of the seas and oceans. The Caspian sea since ancient times is the bridge, connecting all people, the nations and diaspora, occupying its coast. Thirty thousand persons representatives of the Kazakh diaspora live there; 20 thousand Kazakhs in Atrahansky oblast, 10 thousand Kazakhs in Krasnoyarsk, 4 thousand Kazakhs in Azerbaijan, 6 thousand Kazakhs in Iran. In coast of the seas and world oceans: China – 50 thousand, the Korean peninsula nearby 500, Baltic – 5000, the North America – nearby 400, Europe – 550 Kazakhs etc. Here on the bank of the seas and world oceans, representatives of the Kazakh diaspora have possibility to meet the contemporaries from all world regions to realize that all people have one purpose-world and prosperity.

Thanks to genes of a nomadic civilization Kazakhs successfully adapt in any country of the world. Nevertheless they always were and remain ethnic minority, i.e. practically have no real political importance in the residing country.

Studying of a condition of the Kazakh diaspora at the present stage is closely connected with diasporas of Kazakhstan. 139 diasporas live and work in Kazakhstan, including the Korean diaspora (total number 105 thousand Koreans).

As the professor R.Absattarov marks: «Diaspora of Kazakhstan feel and should feel themselves as at home: in any place of republic – that, it is possible to tell, the higher and an ultimate goal of our democratic state at work in the field of harmonization of interethnic relations. Now it is important, that decisions of diaspora, national question promoted also to rallying of representatives of the different people in one friendly family, the main aspiration which would become national progress of new Kazakhstan in system of civilize world community».

As we see, diasporas are not only objects of scientific researches and are studied not only in a historical retrospective but also they represent realities of modern societies which the state can't ignore.

In summary it is necessary to point that diasporas are formed as a result of migrations and consequently the reasons of their occurrence can be revealed, only having addressed to the country history of their origin. At the same time, in process of formation and development, the history of diasporas is gradually connected in history of the country which have accepted them, becomes a component of this history. Thus, diasporas connect stories of the different countries. Through diasporas there is an interethnic and intercultural interaction both within the limits of the certain state, and at interstate level.

1. Мендикулова Г.М. *Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие.* – Алматы, 1997.
2. Мендикулова Г.М. *Актуальные проблемы диаспорологии в Казахстане // Отан тарихы.* – 2000.
3. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. *Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992.* – 476 с.
4. Мендикулова Г.М. *Казахская ирредента в России (история и современность) // Евразийское сообщество, 1995. N 8; и мн. др.*
5. *Всесоюзная перепись населения 1926 г. – М., 1928. Т.8, отд.1.*
6. Козыбаев М.К. *История и современность.* – Алма-Ата, 1991. – 353 с.
7. Бенсон Л. и Сванберг И. *Казахи Китая \\ Казахская диаспора.* – Алматы, 1992. – 217 с.

Түйін

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының қалыптасуы мен нығаюындағы қазақ диаспорасының ролі қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются роль казахской диаспоры в становления и укрепления независимости Республики Казахстан.

Summary

The paper considers the role of the Kazakh Diaspora in development and strengthening of the independence of the Republic of Kazakhstan.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

З.И. Ашимова – к.полит.н. кафедры философии и социально-политических дисциплин
Пограничной Академии КНБ Республики Казахстан

Проблема становления личности, процесс ее социализации, жизненные этапы развития индивида является наиболее актуальной в современной социально-политической науке.

Какова же роль социального окружения в жизни конкретного человека?

Социальная среда играет решающую роль не только в превращении биологического существа в общественное. Без активной деятельности и общения в среде себе подобных человек не только не приобретает социальных свойств, он вообще не становится человеком в полном смысле этого слова. Социализация наполняет человеческим содержанием биологическую основу индивида. По сравнению с животными человек вступает в мир удивительно “незавершенным”. Человеческие качества являют собой социальный продукт, результат социализации – процесса социального взаимодействия, в ходе

которого люди приобретают знания, взгляды, принципы, усваивают правила поведения, необходимые для успешной жизни в обществе.

Благодаря социализации простой биологический организм трансформируется в личность – истинно социальное существо. Без социализации возрождение культуры от поколения к поколению было бы невозможным. Человеческие существа полностью зависят от социального наследия, созданного бесчисленными поколениями своих предков в течение многих тысячелетий. Благодаря культурному наследию каждое новое поколение способно двигаться вперед, опираясь на достижения предыдущего. Без социализации общество не смогло бы просуществовать более срока жизни одного поколения. У индивидов не было бы тех общих навыков и представлений, которые необходимы им для того, чтобы координировать свои действия и объединять отдельные жизни в единой общественной системе.

Человеческая социализация предполагает наличие соответствующего генетического материала и адекватного окружения. Психологи научили шимпанзе и горилл множеству разных вещей, в том числе пользоваться символами. Однако методы научения животных совершенно отличаются от относительно естественных способов, с помощью которых дети осваивают речь и получают многие другие навыки. В эволюции шимпанзе и горилл не происходит ничего такого, что позволило бы им создавать собственные символы. Следовательно, у них отсутствуют уникальные способности к речи и мышлению, характерные для нормальных человеческих существ. Совершенно ясно, что для осуществления человеческой социализации необходима соответствующая генетическая основа.

Об этом свидетельствуют случаи с детьми, выросшими в условиях крайней изоляции.

В 1799 г. в лесах Аверона на юге Франции охотники нашли мальчика, который, по всей видимости, жил там один. Он передвигался на четвереньках, ел, как животное, и кусал тех, кто к нему приближался. Обоняние и слух были у него чрезвычайно развиты, но очень своеобразны; при малейшем треске ветки или звуке разгрызаемого орешка он подскакивал, тогда как хлопанье дверью не вызывало у него ни малейшей реакции. Он был способен ходить голышом в мороз или вытаскивать пищу из очень горячей воды, не испытывая при этом, по-видимому, никакой боли. Он издавал лишь нечленораздельные звуки, не пытаясь вступать в общение со своим новым окружением, которое он рассматривал скорее как препятствие к удовлетворению своих потребностей.

Наука накопила множество свидетельств о судьбах детей – "маугли", оказавшихся вне социальных связей. Это так называемые *феральные люди* – существа, выросшие в изоляции от людей и воспитанные в сообществе животных [1]. Сам термин еще в XVIII веке придумал К.Линней. "Детей джунглей" первым из социологов изучил американец Кингсли Дэвис в 1940 году. В Индии были обнаружены две девочки – 8-летняя Камала и 1,5-годовалая Амала, воспитанные волками. В 1938 году на ферме в Пенсильвании (США) обнаружили пятилетнюю Анну. Все трое имели нормальные биологические предпосылки к успешной социализации, но были изолированы от нормальной социальной среды. У них отсутствовали связная речь, абстрактное мышление, другие человеческие чувства (совесть, стыд); они никогда не смеялись, не выделяли свое собственное "я" из стада.

"Маугли" доказали, что оставленный на произвол судьбы человек перестает быть человеком. Человеческому детенышу не помогает запас генов, унаследованных от родителей. Когда детей-зверенышей возвращали в общество, они смогли усвоить лишь элементарные навыки, овладеть устной речью, состоящей из 30 слов. "Изолянт" так и не научился дружить, улыбаться, абстрактно мыслить, вести беседу, да и прожить в возвращенном им человеческом обществе они смогли не более 10 лет. Таким образом, у человека как биологического вида заложена способность освоить культуру, войти в общество, стать социальным существом. Но эта способность развивается, если человек растет и живет в обществе, и она угасает, если он растет вне его (среди зверей, например).

Каков же сам инструмент "вращения" социальности человека? Его ученые определили как *социализацию*. Социализация – осуществляющийся на протяжении всей жизни индивидов процесс как организованного и контролируемого, так и стихийного воздействия на индивидов со стороны общества и его структур, в результате которого люди усваивают определенную систему знаний, ценностей и норм.

Социализация – отнюдь не кратковременный и не одноразовый, а довольно длительный процесс, охватывающий практически всю жизнь индивида. Лица и учреждения, обучающие культурным нормам и социальным ролям, кто непосредственно осуществляет социализацию или способствует ей, целенаправленно воздействуя на ход этого процесса, называются *агентами социализации*. Их можно подразделить на две основные группы:

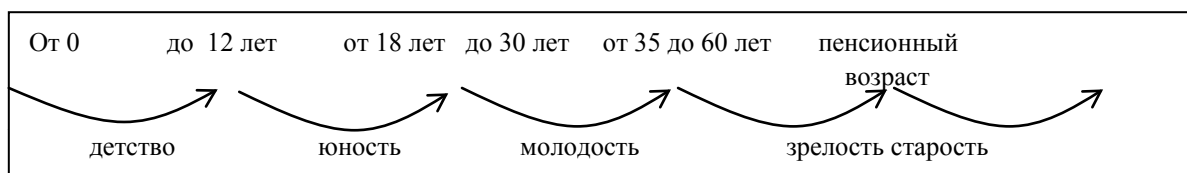
Агенты *первичной социализации* – это родители, братья и сестры, бабушки, дедушки, близкие и дальние родственники, друзья семьи, сверстники, учителя, тренеры и др. *близкие люди*.

Агенты *вторичной социализации* – представители администрации школы, университета, предприятия, армии, полиции, церкви, государства, сотрудники радио, печати, суда и т.д.

Таким образом, первичная социализация касается непосредственного окружения человека и включает, прежде всего, семью и друзей, а вторичная социализация относится к опосредованному окружению и состоит из воздействий учреждений и институтов. Роль первичной социализации велика на ранних этапах жизни, вторичных – на поздних [2].

Социализация включает в себя ряд этапов, каждому из которых присущи свои особенности (схема №1).

Схема №1
Основные этапы социализации индивида

Наиболее интенсивно социализация осуществляется на начальных этапах, когда происходит подготовка детей, юношей и девушек к жизни и деятельности взрослых. Особенно велика здесь роль родителей, семьи как агентов первичной социализации. (Наблюдения показывают, что примерно на 70% личность оформляется именно в детстве).

Первостепенное значение и роль этого этапа определяются близостью, эмоциональной непосредственностью, непрерывностью и высокой ответственностью общения ребенка с родителями. На этом этапе дети получают первые элементарные знания, когда еще хорошо не понимают их смысл и назначение. В этом возрасте они поразительно быстро осваивают все хорошее, доброе, нравственное, а также негативные образцы поведения, которые потом практически невозможно исправить.

Юношеский этап социализации завершает период формирования фундамента личности, оформляет ее мировоззрение и ценности. Всё большую роль в социализации начинают играть вторичные социальные группы, то есть различные социальные институты, организации и учреждения, прежде всего, в системе образования, включая вузы. Значительное место в становлении социально здоровой личности играет армия, военно-учебные заведения, являющиеся центром формирования таких социально значимых качеств, как интернационализм, братство, мужество, справедливость, патриотизм при условии их эффективного воздействия как агентов вторичной социализации.

На этапе зрелости личности, который наступает в различное время, зависящее от конкретных условий и обстоятельств как личной, так и общественной жизни, социализация не завершается, но проходит менее интенсивно. Главное на этом этапе – освоение самостоятельных социальных статусов и социальных ролей, освоенных ранее.

Старость – завершающий этап в истории формирования социальности индивида. Его часто называют периодом ресоциализации. С выходом на пенсию завершается активный период социализации. Пожилой человек перестал выполнять главнейшую функцию – быть производителем материальных ценностей. Из производителя он превратился в потребителя. Старение человеческого организма истощает резервы для повторной адаптации, в результате возникает чувство неуверенности в завтрашнем дне и средствах существования.

Выросшие дети ищут эмоциональное удовольствие, прежде всего, в общении с детьми, а в общении с пожилыми родителями они зачастую видят только обязанность.

Процесс освоения новых социальных ролей (пенсионера, старого человека) особенно болезненно проходит у военных, поскольку они раньше практически всех других категорий населения выходят на пенсию. Поэтому на подходе к этой возрастной границе у каждого военнослужащего должна быть в "запасе" минимум одна профессия, в крайнем случае, любимое увлечение, могущее перерасти в нее.

Подчеркнем, что из всех вышеперечисленных этапов социализации самым ответственным является *детство*. Для оформления социально здоровой личности – это решающий период. В процессе выполнения социальных ролей, стремления к культурному идеалу, которое требует окружение, малыш уже с 2,5 лет выделяет себя из окружающего мира, осознает свое "субъективное Я". Это важный момент становления личности и ее важнейшая структурная составляющая. Можно сказать, что все дальнейшие социальные роли будут колебаться относительно этого "субъективного Я" личности, никогда не отклоняясь слишком далеко. "Субъективное Я" может совершенно превратно рисовать человеку его собственные качества и тогда – это несчастье на всю жизнь.

К сожалению, довольно часто встречаются люди, глубоко убежденные, что они способны на большие достижения, а иногда и считающие себя непризнанными гениями. Такие люди всегда ощущают себя обиженными, повсюду и во всех они ищут и находят своих обидчиков. Тогда как виновато лишь собственное "субъективное Я", преувеличивающее таланты и способности своего хозяина, сформированное, во многом, ошибочной тактикой агентов первичной социализации, которые восхваляли, превозносили безмерно свое чадо, безоговорочно выполняли все его требования, порождая эгоизм, супервыпуклое "Я". Переубедить такого человека в чем-то практически невозможно, так как созданное им под влиянием социальной среды самоощущение становится уже независимым от носителя. В этом особая сложность работы командира с таким контингентом.

Или другая крайность воспитательного процесса – жестокое обращение с ребенком. Часто это формирует неуверенного в себе человека, закомплексованного или, наоборот, агрессивную личность. Из множества оценок его деятельности социальным окружением он чаще всего выбирает неудовольствие по отношению к своей особе, мучается этим, а высокую оценку зачастую воспринимает как обыкновенную лесть. В воинском коллективе такая категория лиц чаще всего попадает в круг «изгоев» – не пользующихся авторитетом и влиянием среди товарищей.

В связи с этим, представляется принципиально важным для агентов первичной социализации обеспечить ряд обязательных педагогических принципов в общении с ребенком.

Во-первых, – родители с самого раннего возраста должны поддерживать в ребенке чувство самоуважения, чувство собственного достоинства. Дети должны остро чувствовать, что они любимы, уважаемы. Жесткость требований не должна перерасти в жестокость. Поскольку впоследствии это может обернуться или закомплексованностью или чрезмерной агрессией по отношению к окружающим (это своеобразная компенсация за унижения, способ самоутверждения). Пример – это первичная социализация Адольфа Шикльгрубера (Гитлера). Среди маньяков также встречаются часто именно "недолюбленные дети".

Жестокость порождает жестокость в геометрической прогрессии. Данные статистики свидетельствуют, что ежегодно в Казахстане от 3 до 5 тысяч детей умирают от жестокого обращения своих родителей. А 4% пожилых людей становятся жертвами насилия членов своих семей.

Во-вторых. В воспитательном процессе акцент необходимо сделать на *позитивные качества ребенка* (формировать установку "я – хороший", уверенность в себе). Если повторять маленькому человечку, что он плох, он в действительности таким и будет. (Впрочем, акцент на позитивные основы личности остается и в дальнейшей социализации центральным принципом воспитательного процесса, в том числе и в работе командира с подчиненными). Необходимо помнить, что ребенок – то зеркало, в котором отражаются, прежде всего, недостатки родителей, их социального поведения. В то же время, любовь родителей к своим детям должна предполагать и требовательность к выполнению ими социальных ролей, которые способны выполнять в соответствии со своим возрастом. Ребенок не должен замыкаться на своем эго, должен чувствовать зависимость между своим вкладом в коллективное дело и общественным признанием, одобрением.

В-третьих. Нельзя перехваливать ребенка. Ведь есть риск устранить стимул к самосовершенствованию, "прикормить" заниженную требовательность к себе и повышенную – к другим, а в дальнейшем – высокомерное отношение к людям и ролевые конфликты [3].

Таким образом, чувство самоуважения, которое должно составлять основу социально здоровой личности, социально обусловлено, закладывается социальным окружением. Исследования известного американского психолога и социолога Ч.Кули убедительно демонстрируют, что и в дальнейшей жизни человек уважает себя в зависимости от того, как он оценивается другими, особенно теми, мнением которых дорожит. Если это восприятие благоприятно, у личности развивается чувство самоуважения. В противном случае он будет считать себя недостойным и неспособным. В силу этого, даже самый обычный ребенок, усилия которого оцениваются и вознаграждаются, будет ощущать чувство уверенности в себе и собственном таланте, в то время как поистине способный ребенок, усилия которого оцениваются окружением как неудачные, испытывает мучительное чувство некомпетентности и его способности могут быть парализованы. Получается, что именно через отношения с другими людьми, их оценку каждый человек оценивает себя, свои способности, сущность. Личность строится на основе постоянного сопоставления себя с другими личностями. Таким образом, осуществляется процесс созидания личности с уникальными внутренними качествами и одновременно с общими для ее социального окружения, которые постигаются через групповое общение.

Следовательно, человек – биологический организм, который несет в себе определенную заданную

основу – наследственность, что определенно влияет на то, как будет проходить процесс социализации, определит избирательность отдельного индивида на ее воздействие. Поэтому не существует ни одного одинакового процесса социализации, ни одной одинаковой личности, хотя каждое общество заинтересовано в определенном, наилучшем образом соответствующем ему типе личности и потому представляет свои требования к формированию социального характера.

1. Тадевосян Э. Социология. – М., 1998. – С. 193-203.
2. Эфендиев А.Г. Социология. – М., 1995. – С. 65-88.
3. Кухарчук Д.В. Социология. – М., 2009. – С. 125-128.

Түйін

Бұл мақалада автор қазіргі саяси-әлеуметтік ғылымда ең көкейкесті болып табылатын тұлғаның қалыптасуы, оның әлеуметтендіру үдерісі мәселесін және индивидтің өмірлік дамуы кезеңдерін қарастырады.

Резюме

В данной статье рассматриваются жизненные этапы развития индивида в современной социально-политической науке и проблемы становления личности, процесс ее социализации.

Resume

In this article an author is examine the problem of becoming of personality, process of her socialization, vital stages of development of individual, that is most actual in modern socio-political science.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТТІҢ ЕГЕМЕНДІГІ МЕН ТӘУЕЛСІЗДІГІН НЫҒАЙТУ ЖАҒДАЙЫНДА САЯСИ ЖАНҒЫРТУДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Н.Б. Сейсенова – с.ғ.к., доцент, саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасы

КСРО ыдырағаннан кейін посткеңестік кеңістіктегі жаңа егеменді мемлекеттер әр түрлі жолдармен дамыды. Қазіргі таңда енді оларды қандай да бір бөлшектенбеген топ ретінде қарастыруға болмайды. Сондай-ақ, американдық ғалым Ч.Гатидің пікірі бойынша, Орталық Еуропаның бұрынғы коммунистік мемлекеттерінің және Балтияның посткеңестік республикаларының тек аз ғана тобында демократиялық қайта құрулар мен экономикалық реформаларды табысты түрде аяқтаудың мүмкіндігі бар. Ол гибриді режимдер тек посткоммунистік жағдайларда ғана өмір сүре алады деп есептейді. Жоғарыда аталған топқа кірмеген барлық шығыс-еуропалық мемлекеттерді, сондай-ақ Ресейді, Украинаны, Белоруссияны және Молдовияны ол жартылай авторитарлық режимі бар елдер тобына жатқызады. Бұл елдерде бірыңғай нарықтық реформалар іске асырылады, сырттай қарағанда еркін, бірақ іс жүзінде бақыланатын сайлаулар өткізіледі, билік мұнда еркін баспасөздің болуына рұқсат етеді, бұл топтың кейбір мемлекеттеріне транзи-тологияда пайымдалған «өкілдік демократия» ұғымы сәйкес келеді. «Басқаша айтқанда, бұл шынайы билік бір ғана орталықта, мысалы президенттің қолында шоғырланған демократиялық жүйе» [1].

Сөйтіп, жаңғырту теориясы ұдайы өндіру процесіндегі әлеуметтік факторлардың маңызының бірдей-лігін мойындаудан бастау алады, ал жаңғыртудың нақты типінің үстемдік етуі (яғни, алдымен не жаңғыр-тылады – экономика ма, саясат па немесе мәдениет пе) оның алғышарттарына байланысты. Ресейлік ғалым Р.Т. Мухаевтың атап көрсеткеніндей, ұдайы өндіру процесіндегі әр түрлі факторлардың маңызының бірдей екендігін мойындау, қоғамдық өзгерістердің алуан түрлі қарқынын, екпінін, сипаты мен ұзақтығын көрсететін әлеуметтік дамудың көпқырлылығы мен тарихи кезеңнің көлемін есепке алуға мүмкіндік береді. Осыған байланысты, батыстық саясаттануда жаңғырту процесінің қозғаушы күші жөнінде бірыңғай пікір жоқ. Бір зерттеушілер (С.Эйзенштадт, С.Хантингтон, А.Леви) трансформацияның өзегі өзгерістерді өзіне сіңіріп алуға қабілетті әлеуметтік институттар болып табылады деп есептесе, екіншілері (А.Инкельс, В.Верба, Г.Алмонд) – психологиялық факторлар, үшіншілері (К.Дойч, Л.Пай, Э.Роджерс) – коммуникация жүйесі деп есептейді [2].

Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл әлеуметтік факторларды нақты бір қоғамның даму мүмкіндіктері мен алғышарттары деп мойындаған жөн. Белгілі болғанындай, мәдениет адамзаттың белгіленген құнды-лықтар жүйесіндегі, материалдық немесе рухани саладағы жетістіктері болып саналады. Тарихи даму барысында адамдардың бойында практикалық тәжірибе жинақтау процесінде мемлекетке, саяси және қоғамдық институттарға, сондай-ақ әлеуметтік-қоғамдық процестің басқа

қатысушыларына қатысты алғанда белгілі бір қауымдастыққа тән, тұрақты, өзіндік бағыт-бағдарлар қалыптасты.

Саяси мәдениет адамның немесе тұтас бір топтың саяси дүниетанымдары мен әрекеттерін реттейтін және бағдарламалайтын принциптер мен ережелердің жиынтығынан тамыр тартады. Мәдени ережелерді тек меңгеріп қана қоймай, оларды ішке сіңіру қажет, олар сөз, нышан (символ), көрініс, әрекет арқылы «жандануы» тиіс. Саяси мифтердің, салт-жоралардың, тулардың, мерекелердің функциясының өзі осыдан тұрады. Саяси мәдениетте ешқашан да тек қана мазмұн туралы әңгіме болмайды, әрдайым осы мазмұн «қапталатын» форма туралы әңгіме болады [3].

Дәстүрлі қоғамдарды қазіргі заманғы қоғамға саяси жаңғыртуды саяси талдау оның тарихи, әлеуметтік, рухани, мәдени, саяси және басқа да аспектілерін жүйелендіруге мүмкіндік береді. Жалпы, мемлекеттің тарихи-саяси тәжірибесінің көмегімен жаңғырту процестерін, оның үдерістерін, дәстүрлі қоғамдарда оның байқалуы мен әр түрлі жақтарын талдауға мүмкіндік туады. Тұтас алғанда, қоғамның алуан түрлі мәдени-құндылықтық аспектілерінің көмегімен аталмыш кезеңде орын алып отырған саяси процестерді, сондай-ақ Қазақстан Республикасындағы жалпыадамзаттық демократиялық құндылықтардың таралуы процестері мен моральдық-адамгершіліктік бастауларды зерттеуге толықтай мүмкіндік бар. Жаңғырту процесі, соның ішінде, қоғамның түрлі салаларында реформаларды іске асыру құндылықтардың мүлдем басқа сапалы және жаңа жүйесін қалыптастыруға, рухани-адамгершіліктік өлшемдерді қайта қарастыруға және жаңа құндылықтық бағдарларды орнықтыруға келіп саяды.

Бүгінгі таңда Батыс пен Шығыстың даму жолдары айтарлықтай ерекшеленеді, бұның себептері тарихтың терең қойнауларында жатыр. Әлі күнге дейін бұл елдердің қоғамдарында құндылықтарды түйсінуде (қабылдауда), сондай-ақ әлеуметтік мінез-құлықта елеулі айырмашылықтар бар екендігі байқалады. Бірақ, батыстық қоғамдар мен шығыстық қоғамдардың арасында ортақ нәрселер де көп. Мысалы, бұл әлеуметтік дамудан, әлемдік өркениеттің қалыптасуы мен дамуынан және оның құндылықтарынан көрінеді.

Жалпы алғанда, бұл пайымдаулар, мәдениет – бұл тарихи дамудың өнімі деп тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Мәдениеттің қалыптасуында елдің геосаяси жағдайы, әлеуметтік және саяси жүйесі, институттары, қоғамдық қатынастардың сипаты, ұлттық психология мен халықтың ділі (менталитеті) сияқты аспектілер маңызды роль атқарады. Сөйтіп, Қазақстан қоғамында орын алып жатқан саяси реформалардың жүзеге асуы көбіне мәдени-құндылықтық аспектілерге байланысты деп пайымдауға болады. Демократияны құру елдің де, тұтас алғанда қоғамның да эволюциялық жолмен біртіндеп саяси өзгеруін және дамуын талап етеді. Әлемдік қоғамдастықтың кез келген демократиялық елінде немесе енді ғана демократия жолына түскен елінде демократияны дамыту мен нығайтуға байланысты саяси реформа процестерінің орын алуы заңды да объективті. Алайда, демократиялық мемлекеттердің қалыптасуының шетелдік тәжірибесіне сүйенсек, демократиялық құрылымды қысқа ғана мерзімде құру мүмкін емес. Қазіргі заманғы Қазақстан қоғамының қоғамдық-саяси жүйесінің қалыптасуы бүгінгі таңда екі жолмен, нақты айтқанда ескі басқару құрылымдарын жою процестерімен және екіншіден, ел дамуының өтпелі кезеңіне тән, жаңа демократиялық саяси институттар мен құрылымдар жүйесін құрумен анықталады.

Жаңа саяси институттардың негізінде жатқан идеялар мен құндылықтарды халық түйсініп қабылдаған жағдайда ғана бұл институттар тиімді жұмыс істеп, белгілі бір прогрессивті ықпал ететінін есте ұстаған жөн. Осыған сәйкес, ғалымдардың пікірі бойынша, бұқараның санасының, құндылықтарының эволюция-сы, көңіл-күйлер, белгілі бір дәрежеде жаңа қоғамдық институттар мен құрылымдардың қарқыны мен сипатын ғана анықтап қоймайды, сондай-ақ олардың даму процестерінің өзін де айқындайды. Жаңа демократиялық институттар жүйесіне көшу көпшілік халықтың сәйкес құндылықтарды, ережелерді, әлеуметтік және мәдени-идеологиялық нормаларды қабылдауымен тығыз байланысты екендігі анық. Сонымен қатар, қоғамдағы құндылықтар мен нормалардың айтарлықтай жанаруы, жаңа сапалық түсінік-терге, өлшемдерге өту, жаңа дәстүрлердің пайда болуы жас ұрпақты әлеуметтендіру кезеңінде нақты іске асатындығын да атап көрсеткен жөн. Сөйтіп, әлеуметтік-саяси санадағы түбегейлі өзгерістер, жаңа саяси институттардың құрылуы ұрпақтан ұрпаққа берілу жолымен мүмкін болады.

Қазақстанның қоғамдық-саяси дамуының қазіргі кезеңінде саяси жүйені демократияландыруды ойдағыдай іске асыру үшін саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани және басқа да барлық негізгі алғышарттардың бәрі бар. Бұның айғағы елдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстан орталық-азиялық өңірдегі елдердің арасында және ТМД-ның құрамына кіретін кейбір мемлекеттердің ішінде көшбасшы ел болып табылады. Егеменді

Қазақстанның қалыптасу кезеңінде демократиялық принциптер ұжымдық рухта қалыптасқан құндылықтармен, сондай-ақ қазақстандық социумның дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен және өзіндік ерекшеліктерімен қақтығысты.

Біздің посттоталитарлық мемлекет – егеменді Қазақстан Республикасындағы саяси ақиқатты сыни бағалай отырып, біз елдегі әлеуметтік-саяси жағдай классикалық демократиялық түсініктердің шеңберіне әлі де болса, толықтай енбегендігін көреміз. Азаматтық қоғам сияқты өмірдің демократиялық құрылымының елеулі бөлігі (компоненті) әлі де болса әлсіз. Ал, қазіргі жағдайларда азаматтық қоғамсыз азаматтардың өмір салты ретіндегі, олардың саяси тұрғыдан өзін-өзі көрсетуі мен қызметінің тәсілі ретіндегі демократияның қалыптасуы мен дамуы мүмкін емес. Жалпы алғанда, елдегі демократиялық реформалардың объективті және субъективті факторлармен байланысты бірқатар ерекшеліктері бар екендігін атап көрсеткен жөн. Солардың ішінде қазақстандық ділді, толеранттылықты және тұрақты дәстүрлердің жолын ұстанушылықты атап көрсетуге болады [4].

Қазақстандық ғалымдардың арасында басқа көзқарастар да бар. Оның мәні мынада, өтпелі кезең қазақ-стандықтардың дүниетанымдық мақсаттарының айқын еместігімен, құндылықтық түсініктердің бұлың-ғырлығымен және тоталитарлық типтегі саяси мәдениеттің толық жойылмағандығымен сипатталады. Біздің қоғамымызға белгілі бір дәрежеде керенаулық, арқа сүйеушілік (иждивенческий) көңіл-күй де тән. Бірақ, осы жағымсыз сәттерге қарамастан, мемлекетімізде жаңа жағдайларда шығыстық қоғамдардың ортақ жаңғыртылу идеясына сүйенетін, дамудың тиімді және мұқият ойластырылған өзіндік тұжырымда-масы бар. Қазақстан – бұл шығыс әлемінің бір бөлігі және соған сәйкес шығыс елдеріне тән, жаңғырту кезеңіндегі көптеген тәуекелдер (қауіп-қатерлер) біздің республикамызға да тән.

Жаңғырту процестерінде мемлекеттің басты роль атқаратыны баршаға аян, өйткені мемлекет қазақ-стандық қоғамның әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси реформаларын іске асыруға қабілетті. Қазіргі қоғамның негізгі құндылықтарының дамуы мемлекеттің қызметімен және демократиялық қоғамның басты принциптерін енгізу мен қолдау процесіндегі оның құрылымдарымен байланысты. Бүгінгі таңда мемлекеттің басты мақсаты – біздің елімізде тұрақтылық пен келісімді сақтай отырып, демократия-ландыруды одан әрі іске асыру болып табылады.

Біздің елімізде жаңғырту процестері барысында баяғыда жойылып кеткен, осы уақытқа дейін көмескі-ленсе де іс жүзінде тамыры тереңге кеткен, идеология, сондай-ақ жалпы діл сияқты, сана, сондай-ақ санасыздық тәрізді, ортақ өмір салты, сондай-ақ нақты әлеуметтік-саяси «болмыс» сияқты ең көне және қарапайым қабаттар (ұдайы өндіріс және этникалық, туыстық, қасталық құрылымдардың күшеюі, халық-тың бірігуінің жалпы рухани және институционалдық негіздері және т.б. түріндегі) жандана бастаған секілді. Сондықтан да қоғамның жаңғыртылуы онда көптеген құрылымдық қарама-қарсылықтарды туындата отырып, іштей асинхронды болып отыр, бір нәрсе шынында да алға қарай ұмтылса, екіншісі анағұрлым баяу дамиды немесе тіпті кейін қарай шегінеді; халықтың бір жіктері басымдық алып, жаңа мүмкіндіктерді іске асырса, екіншілері керісінше, бұрынғы, қолда бар мүмкіндіктерінен айрылады. Ішнара жаңғырту барысындағы архаизация қалыптасып жатқан әлеуметтік-саяси және рухани құрылым-дарда да өзінің ізін қалдырады [5]. Қазақстандағы жаңғырту процесі дәстүрлілікті біртіндеп жеңу мен қазіргі заманғы қоғамның жаңа басымдықтарын жасаудың таңдап алынған жолы негізінде жалғасын табуы тиіс. Әлбетте, дәстүрлі құндылықтарды, мысалы, Қазақстан халқының толеранттылығы сияқты құндылықтарды сақтау қажет және қоғамның демократиялық дамуы процесінде қолдану керек.

Жаңа саяси мәдениетті қалыптастырудың, сондай-ақ бүкіл жаңғырту процесінің маңызды құндылық-тық элементі халық арасында біздің республикамыздың Еуразия құрлығында маңызды роль атқаратын-дығы туралы, Шығыс пен Батысты байланыстырушы ел екендігі туралы идеяны насихаттау болып табылады.

Қоғам өркениетті мемлекет қалыптастыруға, демократиялық құрылымы бар қоғамның құндылықта-рын нығайтуға ұмтылуы тиіс. Жаңғыртудың мұндай жолын іске асыру барысында Қазақстан қоғамы саяси дамудың жалпы әлемдік процесінің бір бөлігі ретінде танылады, бұл біздің қоғамымыздың адамзат дамуының жалпыға бірдей процесінен алшақтамай қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Осылайша, саяси трансформация жағдайында басқарудың формасының айналадағы ортаға бейімделуінің қажеттілігі барынша объективті процесс болып саналады. ТМД-ның көптеген елдерінің транзиттік дамуының тәжірибесі көрсетіп отырғанындай, тоталитаризмнен демократияға өтудің өтпелі кезеңі ақиқат процесс және ол көбіне демократиялық құрылымының ресми жарияланған мақсаттары мен саяси өмір шындығының арасындағы сәйкессіздікті туындатпай қоймайды, бұл жаңғырту

процестерінің өзінің ішкі қарама-қайшылықтарымен байланысты. Мәселе мынада, кез келген қоғамның жаңғыртылуының қарама-қайшылықтары демократияға қарай тура бағытта үдемелі түрде алға жылжумен ғана қатар жүрмейді, сондай-ақ, қол жеткізген нәтижелерді нығайту мен қоғамдағы тұрақтылықты сақтаудың қажеттілігіне қарай объективті түрде орын алатын, уақытша тежелу және кері шегіну жағдайларымен де қатар жүреді. Аталмыш жағдай Қазақстандағы уақытша факторлармен байланысты президенттік басқару формасының «кеңейтілген» сипатын жанамалай көрсетеді. Сонымен бізмезгілде, елдегі саяси процестердің дамуына қарай, президенттік жүйенің өзі де барынша эволюциялы дамидын болады. Сондықтан, демократиялық қоғамның әмбебап құндылықтарын бүкіләлемдік даму процесіне қосылудың тікелей мүмкіндігі ретінде де қабылдаған жөн, бұл сондай-ақ елде одан ары қарай жаңғырту реформаларын табысты жүргізуге мүмкіндік беретін болады.

Ресейлік ғалым Р.Т. Мухаевтың атап көрсеткеніндей, жаңғырту теориясының авторларының бірі У.Мур жаңғырту процесін дәстүрлі немесе қазіргі заманғы қоғамның алдындағы қоғамның трансформациясы ретінде анықтады, оның нәтижесінде қоғамдарда батыстық әлемнің дамыған, экономикалық гүлденген және біршама саяси тұрақты ұлттарын сипаттайтын технологияның типтері мен соған сәйкес келетін әлеуметтік ұйымның формалары қалыптасады. Ресейлік ғалым О.Н. Смолин жаңғыртуды тек қана индустриалдандырумен және оның салдарларымен байланыстыратын тар мағынадағы түсіндіруге қарағанда, бұл процесі дәстүрлі (индустриалдыға дейінгі) қоғамнан қазіргі заманғы (индустриалды және ары қарай – постиндустриалды) қоғамға өту процесі ретінде түсіндіретін кең трактовканы жақтайды. Логикалық тұрғыдан алғанда жаңғыртудың алуан түрлі үлгілері болуы мүмкін, бұған қайсыбір елдердегі оның азды-көпті тарихи ерекшеліктері сәйкес келеді және оны түрлі негіздер бойынша типологиялауға болады [6].

Американдық ғалым С.Терри басқаша теориялық көзқарасты ұстанады. Көбіне ол, посткоммунистік елдердің алдында тұрған проблемалар бар проблемалар деп есептейді. Оның пікірі бойынша, тоталитаризм мен авторитаризмнен демократияға өтуді бұрынғы іске асырған елдердегі проблемалардан олардың жоқ дегенде бес айырмашылығы бар. Ол бірінші айырмашылық посткоммунистік елдерде бізмезгіл-де нарықтық экономика мен плюралистік демократия құрумен байланысты деп есептейді. Мұның барысында ешбір тоталитарлық немесе авторитарлық жүйе коммунистік мемлекеттердегідей экономика-ны мемлекеттендірудің дәл сондай дәрежесін бұрын-соңды көрмеген. Нарықтық шаруашылық пен тұрақ-ты демократиялық жүйені бізмезгілде құруға ұмтылушылық посткоммунистік кезеңде ішкі қарама-қайшылықтарды туындатады. Ұзаққа созылатын саяси-тарихи преспективада демократия мен нарық бірін-бірі өзара толықтырады және бірін-бірі нығайтады, бұрынғы социалистік республикалардың реформалануының қазіргі кезеңінде бұлар өзара қақтығысқа түсуде. Бұл мынандай схема бойынша орын алуда: түбегейлі экономикалық реформалар халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуіне алып келеді, нарыққа өтудің бастапқы кезеңінің қиыншылықтары экономикалық реформаларды одан ары қарай жүргізудің құқықтық және институтоналдық негіздерін жасауға қиындық тудыратын саяси тұрақсыздықты туында-тады, шетелдік инвестицияларды тартуға кедергі келтіреді, экономиканың одан әрі құлдырай түсуіне ықпал етеді, ал экономикалық құлдырау, өз кезегінде қоғамдағы саяси шиеленісті күшейте түседі [7].

Екінші айырмашылығы әлеуметтік-экономикалық салаға қатысты. Экономикалық және индустриал-дық дамудың барынша төмен деңгейінде тұрған елдердің алдында демократияға өту барысында халық шаруашылығының жаңа салаларын құру міндеті тұрды. Ал, посткоммунистік мемлекеттер көптеген өндірістерді бір мезгілде түбегейлі қайта құру мен өзгерту барысында өнеркәсіптің өмір сүріп тұрған секторларының едәуір бөлігін толықтай бөлшектеудің қажеттілігіне тап болды. Үшінші айырмашылық посткоммунистік елдердің жоғары этникалық әр тектілігімен байланысты. Бұл националистік көңіл-күйдің таралуына мүмкіндік жасайды. Национализм, қандай формада болса да, әдеттегідей, демократия-мен үйлесім таппайды, өйткені бұл бір ұлттың екіншісінен жоғары тұратындығын көрсетеді, сөйтіп социум шын мәнісіндегі азаматтық қоғамның пайда болуына кедергі келтіре отырып, этноационалдық белгілер бойынша бөлшектенеді.

Посткоммунистік және поставторитарлық өтпелі процестердің арасындағы төртінші айырмашылықты С.Терри азаматтық қоғам проблемасымен байланыстырады. Зерттеушінің көзқарасы тұрғысынан алғанда аталмыш ұғымды Шығыс Еуропа мен бұрынғы КСРО-ның қазіргі кездегі ақиқатына қатысты қолдану барынша шүбәлі. Азаматтық қоғам мемлекеттен дербес саяси және қоғамдық ұйымдардың өмір сүретінді-гін ғана емес, сондай-ақ олардың белгілі бір шекараларда өзара әрекет ету қабілетін де ұйғарады. Мұндай институтоналды рәсімделген шекараларсыз, қоғамдық топтар мен көшбасшылардың әзірлігінсіз жалпы-ға бірдей ойын ережелерін сақтау саяси жүйенің тұралатуы мүмкін. Посткоммунистік елдерде шынайы азаматтық қоғам қалыптастыру жолында көңіл

аударуды талап ететін кедергілер туындайды. Бұл елдердің көпшілігінде коммунистік режим орнағанға дейін азаматтық қоғамның жетілмеген элементтері ғана өмір сүрді. Алайда, оппозициялық топтардың шынайы саяси практикасы мен соңғы жылдардағы коммунистік биліктің саяси тәжірибесі «ықтималдық өнері» ретіндегі саясат туралы түсініктерді қалыптастыруға мүмкіндік бермеді. Саяси өмір үзік-үзік және барынша жеке басқа табындырылды, мұнда конфронтация бұрынғысынша компромистен (ымыраға келу) басым тұрды, ал электорат шеттетілу мен абыржу жағдайында болады. Посткоммунистік дамудың бесінші айырмашылығын С.Терри халықаралық жағдайлардан көрді. Халықаралық жағдай соғыстан кейінгі жылдардағы Германия мен Италиядағыға немесе 1970-жылдардағы оңтүстік-еуропалық елдердегіге қарағанда жағымсыздау болды.

Егеменді Қазақстандағы жаңғырту процестерін жүргізудің бастапқы кезеңі елдегі және қоғамдағы өмір сүріп тұрған саяси дәстүрлер, мәдениет, тәжірибе, тоталитарлық мемлекеттің мемлекеттік, саяси институттары негізінде дамыды. Қазақстандағы саяси жаңғырту және барлық жаңғырту кешенін жүргізудің алғашқы кезеңінің еркселіктері мен айрықша белгілерін бағалай келе, социалистік құрылыстан қалған қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайға назар аудармай кетуге болмайды.

Кеңестік жүйе халықтың мүдделері мен қажеттіліктерінің табиғи дамуына емес, азаматтарды ұжымдық ерік-жігер мен ортақ мақсаттарға бағындыруға негізделді. Бұл жүйенің өзгеріп жатқан жағдайларға бейімделуі мен дамуының эволюциялық мүмкіндіктерін айтарлықтай тежеді. Әлеуметтік жүйенің дамуының субъектілері азаматтардың мүдделері мен қажеттіліктері емес, биліктің тоталитарлық инсти-туттары болды. Қазақстандағы саяси жаңғыртудың қазіргі заманғы типінің қалыптасуы мен жүргізіле бастауына кедергі жасаған тоталитарлық жүйеден қалған әміршіл экономика, басқару мен шешімдер қабылдаудың мемлекеттік, саяси институттары болды. Қазақстандағы жақын арадағы саяси жаңғыртуды бастауға бөгет жасаған осы объективті кедергілер мен негізгі жағымсыз сәттерді бөліп көрсете отырып, мыналарды атап айтқан жөн:

– Біріншіден, қажетті нарықтық экономика жүйесінің, жеке кәсіпкерліктің, жеке меншіктің болмауы, бәрінен бұрын нарық, бәсекелестік, еркін ұсыныс, сұраныс пен бағаның құрылуы жағдайларында халықта экономикалық белсенділік танытатын тәжірибенің болмауы. Жеке меншік, нарықтық экономика, құқық-тық мемлекет және қазіргі заманғы қоғамның тағы да басқа құндылықтары өзгеріс реформаларын іске асырудың ажырамас шарттары болып табылады. Өйткені қазіргі заманғы қоғамның нақ осы құндылықтары мен басымдықтары мемлекет пен қоғамның дамуына енгізіліп жатқан жаңа бағдарларға оңтайлы бейімделуді қамтамасыз ете алады.

– Екіншіден, азаматтық қоғам, еркін экономикалық, саяси қызмет шеңберінде халықтың әлеуметтік, мәдени даму деңгейінің, өмір, мінез-құлық дағдыларының, белсенділігінің жеткіліксіздігі. Дәстүрлі қоғамдарда өзгеріс реформаларын жүргізу, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени дамудың белгілі бір деңгейін де талап ететіндігін атап көрсету қажет. Белгілі болғанындай, кеңестік дәуірдегі адамдардың ділі батыстық құндылықтарды мүлдем қабылалмаумен айқындалған болатын. Өйткені батыстық құндылықтар жат және зиянды деп түсінілді. Айтпақшы, аталмыш ділге байланысты айтқанда, қазіргі кезеңде де кеңестік қоғамның құндылықтары ішара сақталып отырғандығын тілге тиек еткен жөн.

– Үшіншіден, Қазақстанның егемендігінің тиісті өмір шындығына сәйкес келетін мемлекеттік басқару-дың қажетті, жаңа саяси, мемлекеттік институттарының болмауы да едәуір жағымсыз әсерін тигізді. Бұл жаңа мемлекет пен қауымдастық шеңберінде азаматтардың өзін-өзі ұқсастыруы мәселесіне де теріс ықпалын тигізді. Белгілі болғанындай, кеңестік азаматтар қоғамдық өмірге КСРО-ның тоталитарлық жүйесінің дәстүрлі институттары арқылы, атап айтқанда коммунистік партия – мемлекет арқылы қатысып отырды. Кеңес Одағының күйреуімен бірге әлеуметтік жүйені ұйымдастырудың аталмыш құрылымы да келмеске кеткендігі түсінікті. Нәтижесінде бұл, зерттеудің алдыңғы тарауында егжей-тегжейлі зерттелген, ұқсастыру дағдарысын туындатты. Ол, өз кезегінде дау-жанжал мен әлеуметтік шиеленіс жағдайының туындауына себепші болды. Экономикалық жүйенің, әлеуметтік жүйенің ұйымдастырылуының енгізілген жаңа бағыттары бұрынғы әлеуметтік-мәдени басымдықтардың күйреуіне алып келді. Әлеуметтік өзара қарым-қатынастардың қалыптасқан жүйесі мен жаңа нарықтық институттардың арасындағы қарама-қайшылық тоталитарлық жүйенің дағдарысын одан әрі ушықтырып жіберді. Кеңес үкіметі туындаған күрделі проблемаларға дер кезінде тиісті деңгейде құлақ аса білмеді және аталмыш процестерге бақылау жасай алмады. Жағдай барған сайын шиеленісе түсті. Сонымен бірмезгілде дағдарыстық жағдай ойда болмаған нәтижені тудырды. Көптеген адамдар ұсынылған жаңа құндылықтар жүйесіне қарағанда, бұрыннан өмір сүріп келген кеңестік қоғам мен мемлекеттің құндылықтар жүйесі мен басым-дықтары неғұрлым тиімді деп шешті. Жалпыға ортақ масаттанудың жай-күйі, сөйгіп өткен күнге қайта оралушылықпен ауысты. Бұл жағдай дәстүрлі қоғам мен қазіргі заманғы қоғамның арасындағы әлеуметтік-мәдени қарама-қайшылықтарды

жену жөніндегі жаңғырту теориясының қағидаларын растап берді.

Белгілі қазақстандық ғалым Ә.М. Жүнісов өзінің «Власть и оппозиция: историко-теоретические аспекты» атты еңбегінде посткеңестік кеңестік елдеріндегі экономикалық, саяси және әлеуметтік процестердің өтпелі сипаты бар екендігін, олардың нәтижелері тұрақсыздықпен, белгісіздікпен ерекшеленетіндігін атап көрсетті. Өзінің еңбегінде ол «бізге өзіміздің неден кетіп бара жатқандығымыз, неден бас тартуымыз керек екендігі азды-көпті белгілі. Жалпыадамзаттық құндылықтар шегінде біздің жылжуымыздың ортақ мақсатын белгілеп көрсетуге болады. Осы мақсатқа жету нақты жолдарын таңдау қиындық тудырады. Дәл осы тұста пікірлердің ерекшеліктері байқалады, түрлі мүдделер, саяси көзқарастар мен бағыттар қақтығысады»¹. Ары қарай, Ә.М. Жүнісов көптеген батыстық зерттеушілер құндылықтардың өзінің (демократия, еркіндік, адам құқығы, конституционализм және т.б.) батыстық өркениетке қарағанда қазіргі заманғы өркениеттерде түрлі түсініктемесі бар деп есептейтіндігін атап көрсетеді. Егер олай болса, мұнда сапалық емес, «сандық» айырмашылық бар. Әңгіме әрбір халық осы құндылықтарды қалай пайдалану керектігін меңгеруді және үйренуді ұйғарған кезең мен тәжірибе жөнінде болуы тиіс екендігі ақиқат.

Егемендіктің алғашқы жылдарындағы Қазақстан үкіметінің, билігінің бірінші кезектегі міндеттерін және құндылықтық өзгерістер мен факторлар тұрғысынан жаңғырту стратегиясының қалыптасуын бөліп көрсете отырып, мынандай аспектілерді атап айтуға болады. Жалпы алғанда, бүкіл әлеуметтік-саяси, экономикалық, идеологиялық, ақпараттық саясатты түбегейлі өзгертуді ойдағыдай іске асыру жолында көптеген факторларды есепке алып, қамтамасыз ету қажет болды. Қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді сақтау, реформалау субъектісін легитимациялау, материалдық және рухани жағынан жақсартуға мүмкіндік беру оң нәтижелерге негіз бола алған болар еді.

Біріншіден, егемендіктің алғашқы жылдарындағы саяси реформалардың барысы мен мазмұнын айқындау және қалыптастыру процесіндегі барынша өткір және күрделі мәселе халықтың өмірі мен әл-ауқатын әлеуметтік-экономикалық қамтамасыз ету мәселесі болды. Кеңестік экономикалық жүйенің бұзылуына алып келген қоғамның саяси жағдайы мен экономикалық жағдайының арасындағы тепе-теңдіктің үйлесімсіздігі, жұмыссыздық, инфляция сияқты объективті себептер көптеген егеменді мемлекеттердің, соның ішінде Қазақстанның да жаңа мемлекеті мен экономикасын бұзуы мүмкін. Өйткені, зерттеудің алдыңғы тарауынан белгілі болғанындай, қоғамның шиеленісті жағдайын экономикалық әл-ауқатты жақсарту арқылы женуге болады.

Жаңғырту, экономикалық көзқарас тұрғысынан алғанда, оның орындалуы мен тиімділігінің қаупін бастан кешіреді. Саяси жаңғыртудың табыстылығы мен нәтижелілігі көп дәрежеде экономикалық салада көрініс береді. Сондай-ақ, керісінше, экономикалық жағдайдың шиеленісуі жағдайында көптеген адамдар қамтамасыз етілуге кепілдік беретін, теңгермешіліктің бұрынғы әлеуметтік жүйесіне қайтып оралуды дұрыс деп ойлайды.

Қазақстандағы құндылық өлшеміндегі саяси жаңғыртудың экономикалық аспектісін қарастыра келгенде, нарықтық экономиканың механизмдерін енгізу оның құндылықтарын қатар меңгерумен бірге жүруі тиіс екендігі белгілі болып отыр. Жаңғыртудың субъектісі нарықты, онымен қарама-қатынас жасаудың мәдениетін жалпыға бірдей жағымды қабылдатуды қамтамасыз етуі тиіс. Адал бәсекелестік, жеке бастаманың көрініс беруі, серіктесті сыйлау – нарықтық экономиканың осы және басқа да басымдықтары қоғамды демократияландыруға мүмкіндік жасайды. Өйткені, аталмыш құндылықтар өзінің және басқа да индивидтердің құқықтары мен бостандықтарын мойындау мен құрметтеуді дамытады, конструктивті диалог ұйымдастыруға және т.б. мүмкіндік жасайды.

Екіншіден, саяси жаңғыртуды қалыптастырумен және іске асырумен қатар шешім қабылдаудың күрделі мәселелерінің бірі реформалардың, саяси-экономикалық өзгерістердің әлеуметтік аспектісі болып табылады. Бүкіл қоғамдағы, соның ішінде дәстүрлі қоғамдағы кез келген түбегейлі өзгеріс әлеуметтік қатынастардың жүйесі мен дәстүрлеріндегі үлкен өзгерістерге алып келетіндігі белгілі. Бәрінен бұрын бұл қоғамдағы, экономикадағы нарықтық қатынастардың пайда болуы мен дамуына алып келетін өзгерістерге қатысты. Айқын әлеуметтік жіктелу көбіне дәстүрлі қоғамнан қазіргі заманғы қоғамға өтудің элементі мен айрықша белгісіне айналады. Құндылықтық көзқарас тұрғысынан алғанда, Қазақстанның басшылығы мен билігі үшін жаңғыртудың жүргізілуі қалыпты құбылыс екендігін, ол әлеуметтік жүйені рационализациялау мен демократияландыруға мүмкіндік беретіндігін қоғамға ұғындыру аса маңызды болды. Егеменді саясаттың алғашқы жылдарынан бастап-ақ билік пен мемлекеттік органдардың экономикалық реформалардың жағымсыз формаларының көрініс беруін болдырмауға ұмтылуы кездейсоқ емес. Кедейшілік-пен,

¹ Джунусов А.М. *Власть и оппозиция: историко-теоретические аспекты.* – Алматы, 1997. – 210 с.

жұмыссыздықпен күрес мемлекеттің әлеуметтік саясатының басты нысандарының біріне айналды. Әлеуметтік проблемалар жаңғырту процесін сәтсіздікке ұшырататын шынайы және объективті негіз болып табылады.

Үшіншіден, егемендіктің алғашқы жылдарындағы Қазақстандағы өмір деңгейлерінің, экономикалық деңгейдің, өндірістің көлемінің, тұтынудың құлдырауы елдегі биліктің легитимдігі мен жариялылығының қаупін арттырды. Экономикалық, әлеуметтік көрсеткіштердің төмендеуі билікке деген сенімнің де дәрежесіне ықпал етуі мүмкін еді. Сондықтан да құндылық өлшеміндегі жаңғыртудың міндеттерінің бірі елдегі басқару мен биліктің легитимділігі саясаты болды. Сайлаудың демократиялық рәсімдерінің, соның ішінде тікелей халықтық референдумның енгізілуі қоғамның билікке деген, Қазақстандағы президенттік институтқа деген сенімін ұстап қалуға мүмкіндік берді. Халықтың жаңғырту процесін қолдауы жаңғырту-дың субъектілері, реформаларды жүргізудің құралдары ретіндегі жаңа биліктік құрылымдардың легитимациясы үшін негіз жасап берді ². Сонымен бірге, билік институттарының, мемлекеттік басқару институттарының алдына нарық, егемендік жағдайында, жаңғырту процесінің талаптарына сәйкес шапшаң трансформациялаудың күрделі міндеттері қойылды.

Төртіншіден, жаңғырту саясатының жүргізілуі Одақтың бүкіл кеңістігінде ұлтаралық қатынастардың шиеленісуінің жоғарғы қаупі жағдайында жүрді. Көршілес елдер мен одақтас республикалардың саяси жаңғыртуының жағымсыз тәжірибесі ұлтаралық қатынастар саласына көңіл қоймау реформалаудың табысты жүруін тым күрделендіруі мүмкін екендігін көрсетіп берді. Дегенмен, саяси жаңғыртуды Қазақстан қоғамының көпұлттылығын есепке ала отырып қалыптастыру мен іске асыру жағдайды шиеле-ністірмеуге және осы негіздегі дау-жанжалдарды болдырмауға мүмкіндік бергендігі ақиқат. Бұл тұрғыдан алғанда Қазақстан көршілес республикалардың қатысуынан сәтті құтылды. Ұлттық шиеленістерге белше-сінен батқан жекелеген посткеңестік мемлекеттер енді тиімді жаңғыра алмайды, ал бұл басталған жанар-тулардың күйреуіне алып келуі мүмкін. Біздің республикамыздағы ұлттық және діни әлем ұлт саясатын жүйелі жүргізумен қамтамасыз етілген, бұның өзі ұлтқа және конфессияға жатудан тәуелсіз заң алдында барлығының тең екендігін нығайта түседі. Олардың барлығына өздерінің мүдделері мен қажеттіліктерін іске асыру үшін бірдей жағдайлар ұсынылады. Соның ішінде, өздерінің ұлттық және діни құндылықтарына толыққанды және ашық түрде сақтау мен дамытуға мүмкіндіктер берілген.

Белгілі ғалым Чжан Вон Чанның топшылағанындай, бар теориялық және фактілік материалдарды саяси талдаудың негізінде елдегі реформаларды іске асырудың барысының, өзгерістердің, дамудың, трансформация мен жаңғыртулардың теориясының эволюциясы қоғамдық жүйені түбегейлі реформалау-дың екі негізгі құрамдас бөлігін есепке алуды талап етеді: жалпы тарихи дамудың және қазақстандық саяси дәстүрлердің үдерісі. Осыған байланысты, реформаторлардың алдында тұрған маңызды міндеттер-дің бірі әлеуметтік-мәдени негіздермен, соның ішінде халықтың ділімен байланысты бағдарламалар мен болмыстың арасындағы тығыз байланыстың механизмін жасау болып табылады. Бұл, көбіне, Қазақстан үшін маңызды мынандай факторды есепке алудан көрініс беруі тиіс, соның бірі ұлттық-мемлекеттік басымдықтар мен мүдделерді және т.б. зерттеу негізінде іске асырылатын жаңғыртудың кең әлеуметтік және саяси базасын іздестіруде мемлекеттік патернализм мен демократияның құндылықтық платформа-сының өзара әрекетін оңтайландырудың мемлекеттік бастамасы елеулі ролі атқарады ³. Ғалым Қазақстан-дағы трансформациялық процестердің мәні мынаған келіп тіреледі деп есептейді, біріншіден, егер де оны 80-жылдардың басы мен 90-жылдардың аяғына тән жалпы өзгерістердің кешенінде алып қарайтын болсақ, бұл бұрын тарихта теңдесі болмаған посткоммунистік режимді трансформациялау болып санала-ды; екіншіден, мұндағы жаңғырту пайда болуы жағынан алғанда технологиялық және экономикалық дамудың әр түрлі кезеңдеріне жататын міндеттерді бір мезгілде шеше отырып, қуып жетуші сипатта болып отыр; үшіншіден, реформаторлық процесс мемлекеттегі тарихи, әлеуметтік-мәдени, діни қатынас-тардың тым әркелкілігі жағдайында орын алып отыр ⁴.

Біздің пікіріміз бойынша, саяси жаңғыртуды ортаның дәстүрлі құндылықтары мен ұлттық топтардың арасындағы төзімділікті ескере отырып жүргізу еліміздің мемлекеттік саясатын тиімді

² Морозов А.А. *Казахстан за годы независимости. Под общ. ред. Султанова Б.К. Научно-популярное издание.* – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2005. – 236 с.

³ Чжан Вон Чан. *Трансформация политической системы обществ переходного типа: мировой опыт и Казахстан. Автореф. Канд. Полит. наук.* – Алматы, 1998. – 29 с. – С. 8.

⁴ Бұл да сонда. – С. 17.

түрде ерекшеленді-реді. Сонымен қатар, Қазақстан халқының Ассамблеясы институтының қызмет етуі де жаңғырту процесінде жағымды роль атқарады. Әр түрлі ұлт өкілдеріне мемлекет Басшысының патронажындағы құрылымдарға тең қатысуға мүмкіндік беріледі. Ассамблеяның сессияларында жаңғыртудың жалпы стратегиясын жасауға, оның жекелеген кезеңдерін жүргізуге қатысу үшін барлығы бірдей мүмкіндік алады. Аталмыш саяси құрылымның қызмет етуінің тәжірибесі посттоталитарлық мемлекеттердің саяси өтпелі кезеңін зерттеу ауқымында өте пайдалы.

Біздің еліміздегі ұлтаралық және конфессияаралық келісімді сақтауда саяси көшбасшымызға айрықша роль тиесілі. Президент Н.Ә. Назарбаев және оның көшбасшылық сапалары қазақстандық қоғамның бөлшектенуіне әкеп соғатын ұлттық бытыраңқылықтың орын алуына жол бермеді. Сонымен бірге, әр түрлі ұлттық және конфессиялық топ өкілдерінің арасындағы өзара тең қатынастарды сақтау посткеңестік қоғамда реформалаудың қолайлы жағдайларда жүруіне мүмкіндік берді.

Қандай ұлтқа жататындығынан және қандай дінді тұтынатындығынан тәуелсіз, халық Президент-тің саяси тұлғасынан келісімді сақтау мен мемлекеттің ұтымды ұлттық саясатын қамтамасыз етудің кепілін көреді. Президент сайлауы процесінде әр түрлі ұлттық топтар президентке барынша қолдау көрсетті. Бұл жағдай мемлекет көшбасшысының легитимділігінің маңызды факторларының біріне айналды. Республика Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқының бірлігі мен алуан түрлілігінің бейнесі болып табылады.

Жаңғырту проблемасының теориялық аспектілерін егжей-тегжейлі қарастырудан жаңғыртудың табыс-тылығын қамтамасыз етудің маңызды факторларының бірі ұтымды реформалау болып табылатындығын айқындауға болады. Дәстүрлі қоғамнан қазіргі заманғы қоғамға өту процесінде жергілікті сипаттағы ерекшеліктерді ескеру қажет. Әмбебап құндылықтар дәстүрлі құндылықтармен үйлесім табуы тиіс. Дәстүрлі бағыт-бағдарларды елемеу, оларды күштеп жою реформацияның бүкіл процесіне қауіп төндіруі мүмкін. Керісінше, реформалау саясатын ұтымды дәстүрлі құндылықтарға сүйене отырып қалыптастыру мен оларды есепке алу қазақстандық қоғамды жаңғыртудың табысты болуын қамтамасыз етеді.

Бесіншіден, Қазақстандағы саяси жаңғыртуды жүргізудің ерекшелігі оның алғышарттарының, дербес қалыптасу қағидаларының және белгілі бір жолдарының, мемлекеттік саясаттың мазмұнының, функция-ларының, мемлекеттік органдардың жауапкершілігінің, азаматтық қоғамның ролінің, саяси институттарының, қатысушыларының, ҰЕҰ-дың болмауы болып табылады. Посткеңестік Қазақстан қоғамында жаңғыртудың мазмұнының, бағыттарының қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде саяси плюрализм, сөз бостандығы, құқықтық мемлекет, демократиялық мәдениет сияқты жаңғыртудың қажетті факторлары болмады.

Сөйтіп, жаңғыртуды жүргізудің алғашқы кезеңдеріндегі күрделі проблемалардың бірі жаңғыртудың стратегиясын жасау, оның мақсаттары мен міндеттерін айқындау, субъектілерін белгілеу міндеті болды.

Қазақстанда және басқа да посткеңестік республикаларда қазіргі заманғы қоғамның жаңа әмбебап құндылықтарын енгізуді өте асығыстықпен жүргізу әр түрлі себептерге байланысты дұрыс болмаған болар еді. Осындай маңызды себептердің бірі материалдық игіліктерді бөлу дағдарысының басталу мүмкіндігі бола алады. Дәстүрлі посткеңестік мемлекеттердің қазіргі заманғы мемлекеттер стандартына өту реформалары оны халық қолдағанда ғана және жалпыға бірдей тұрақты экономикалық жағдайда ғана тиімді болатындығын есте ұстау қажет. Өйткені жаңғырту процесі әншейін, қарапайым нәрсе емес. Әлеуметтік жүйенің экономикалық саласын реформалау халықтың айқын жіктелісіне, жұмыссыздыққа, инфляцияның және тағы да басқа өтпелі қоғамның жағымсыз элементтерінің пайда болуына алып келеді. Қазақстандық ғалым И.Тасмағамбетовтың өз еңбектерінің бірінде мынандай пікірді айтуы кездейсоқ емес: «Қазақстанда саяси дамудың барлық үш жалпыжүйелік қасиеттері көрініс беруде... саяси институт-тар функционалдық жіктелу мен мамандандырылу үдерісін байқатуда, ұлттық бірігу процесі жүріп жатыр, әлеуметтік мобилизация (жұмылдыру) күшеюде, Қазақстанның саяси жүйесінің посткоммунистік трансформациялануының басты бағыты оның жоғары өрлеп саяси дамуы болып табылады»⁵.

Қазақстандағы президенттік республика дәстүрлі посткеңестік қоғамның экономикалық, саяси, әлеуметтік-мәдени, құқықтық және басқа да салаларындағы болмысқа (шындыққа) сәйкес қалыптасқан болатын. Мысалы, соңғы кездері белгілі бір нақтылыққа ие бола бастаған толыққанда

⁵ Тасмағамбетов И.Н. Социальная политика и политическая трансформация. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1997. – 250 с.

көппартиялық жүйенің болмауы. Посткеңестік Қазақстан қоғамында мұндай факторлардың болуын ешкім де теріске шығара алмайды. Бұлар белгілі бір дәрежеде Қазақстандағы жаңғырту процесінің ерекшелігінің объективті әлеуметтік-мәдени негізін қамтамасыз етті.

Өзіміздің тұжырымдамалық талдауларымызға сүйене отырып, егеменді Қазақстандағы алғашқы кезең-дердегі саяси жаңғырту 2005 жылға шейін жалғасқандығын пайымдауға болады. Жаңғырту процесінің кезеңдерге бөлінуінің ұсынылған нұсқаларын қорытындылай келе, тұтас алғанда, Қазақстандағы саяси жаңғыртудың алғашқы кезеңінің жүзеге асуы мен қалыптасуының екі негізгі уақытша шеңберін бөліп көрсетуге болады. Бірінші кезең 1991 жылдан бастап 1995 жылғы Конституция қабылданғанға дейін созылады. Екінші кезең 1995 жылғы Конституция қабылданған кезеңнен бастау алып қазіргі күнге дейін жалғасып келе жатыр. Егер де жаңғыртудың кезеңдерге бөлінуінің бар нұсқаларын қорытындылайтын болсақ, сондай-ақ біздің еліміздің саяси дамуын шартты түрде бөліп көрсетер болсақ, онда өзгеріс процес-терінің аталмыш кезеңдерін бөліп көрсету дұрыс деп ойлаймыз ⁶.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялаған уақыттан бастап еліміздің қазіргі әрекет етіп тұрған Конституциясы бүкілхалықтық референдумда қабылданғанға дейін өзіндік жеке мемлекеттілігіміздің қалыптасуы орын алды. Аталмыш уақыт аралығында қабылданған барлық негізгі саяси құжаттар, заңдар өзіндік мемлекеттік құрылымды жасауға бағытталды. Осы кезеңде егеменді Қазақстанды қалыптастыру, оны мемлекеттілігін дамыту, басқарудың бұрынғы жүйесінен толықтай бас тарту саясаты іске асырылды. Сонымен қатар, бірінші кезеңде негізгі экономикалық, саяси, мәдени, құқықтық және басқа да өзгеріс реформалары жүргізілді. Жаңғыртуды іске асырудың бірінші кезеңінде өзіндік ерекшеліктерді ескере отырып, өзгерістердің әлемдік тәжірибесін пайдалану көрініс тапты. Осыған байланысты қазақстандық зерттеуші Ж.Х. Жүнісова былай деп әділ атап көрсетеді: «Жалпы мойындалуы бойынша демократияға өту бірдей әлеуметтік таптарды, саяси нәтижелер мен шешу әдістерін қамтитын, жалпы әлемдік бірыңғай процесс болып табылмайды. Керісінше, әлеуметтік шиеленістер мен саяси саланың алуан түрлілігі демократиямен үйлеседі, яғни демократияға барудың көптеген жолдары болуы мүмкін» ⁷. Сөйтіп, өзгеріс процес-терінің бірінші кезеңінде Қазақстанда жаңғыртуды одан ары қарай жүргізу үшін негізгі база қалыптасты.

1995 жылғы Конституцияның қабылдануы, оған 1998 жылы өзгерістер енгізілуі, тиімді көппартиялы-лықтың қалыптасуы, соның ішінде оппозициялық орталықтардың ықпалы, Президенттің Қазақстан халқына жолдаулары сыртқы саяси факторлар және тағы да басқалары Қазақстан Республикасындағы саяси жаңғырту процесінің екінші кезеңінің мәндік сипаттамаларын көрсетеді.

Мәселен, өзінің жыл сайынғы Қазақстан халқына жолдауларының бірінде Н.Ә. Назарбаев мемлекет Басшысы ретінде өзі үшін мемлекеттілікті дамытудың әсіресе алғашқы кезеңінде авторитаризм ұстаны-мын күшейтуге ешбір негіз жоқ екендігін қатаң мәлімдеді. Бұл, оның пікірі бойынша, басқарудың дұрыс формасы емес, сондықтан Қазақстан қоғамы демократиялық, құқықтық және тәуелсіз мемлекет құру жолымен жүруі тиіс: «Шынымды айтсам, биліктің ең жоғарғы шыңындағы, барынша күшті билікті ұстаған адам ретінде, жеке мен үшін, өзінің билігін шектейтін демократияландыруға барудың ешқандай да сыртқы себептері жоқ. Мәселе Қазақстандағы кез келген авторитаризмнің ешқайда апармайтын жол екендігіне менің шын сенетіндігімде. Тек еркін демократиялық қоғам ғана шалғай келешектегі біздің тұрақтылығымыз бен бақытты өміріміздің кепілі бола алады. Тек осы ой ғана мен алға, демократия мен адам құқығы жағына қарай жетелейді. Менің халқым осы бір үрейлі әрі қанды жүзжылдықта еркіндіктің қатты азабын тартты. Мен осы халықтың бір ұрпағымын және мен оқиғаға толы осы ғасырдың соңында маған түскен таңдауға лайықты болуға тиіспін» ⁸.

Егер бірінші кезеңде дамудың жаңа құндылықтық бағдарларының қалыптасуы орын алса, келесі, екінші кезеңде олардың тиімді жүзеге асуының нәтижелерін байқаймыз. Бірінші кезеңдегі нарықтық экономика құрудың, тұрақтылық пен тәртіпті сақтаудың, ұлтаралық келісімді қамтамасыз етудің қол жеткен жетістіктері, реформалаудың жүйелі, эволюциялық, уақтылы жүру сипаты қазақстандық

⁶ Конституция РК. Конституции 16 стран мира: Сб. конституций стран-членов СНГ, Балтии и ряда др. Государств мира // Сост. Баишев Ж., Шакиров К. – Алматы: Жеті жарғы. 1995. – С. 103-136.

⁷ Джунусова Ж.Х. Республика Казахстан: Президент. Институты демократии: монография. – Алматы: Жеті Жарғы, 1996. – 208 с. – С. 70.

⁸ Назарбаев Н.А. О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики: демократизация общества, экономическая и политическая реформа в новом столетии. Послание Президента РК народу Казахстана // Казахстанская правда. – 1 октября 1998 г.

қоғамды демократияландыру мен жаңартудың факторларын қалыптастыру мен одан әрі дамыту үшін берік негізге айналды.

Саяси жаңғыртудың қазіргі кезеңінде Қазақстан Республикасында қазіргі заманғы демократиялық қоғамның негізгі элементтерінің эволюциялық қалыптасуын іске асыруға жәрдемдескен принциптерден бас тартуға болмайды. Қол жеткізген оң нәтижелер саяси жаңғыртудың эволюциялық жолынан бас тарту-дың себебі бола алмайды. Демократияландыру факторларының одан әрі дамытылуы, жаңа элементтердің енгізілуі саяси шындықпен, өз уақтылы жүргізумен, көкейтестілікпен және т.б. байланысты болуы тиіс. Осылармен қатар, бүгінде еліміз кезекті саяси өзгерістердің алдында тұрғандығын да атап көрсеткіміз келеді. Сондай-ақ, қоғамды одан әрі демократияландыру үшін жасалып жатқан реформаларды тиімді іске асыру барысында біз Қазақстандағы саяси жаңғыртудың келесі кезеңіне де өтуіміз әбден мүмкін.

2005 жылғы 18 ақпандағы жыл сайынға халыққа Жолдауында сөйлеген сөзінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев біздің еліміздегі эволюциялық дамудың әлеуметтік-саяси, экономика-лық және басқа да табыстарын атап көрсетті, сондай-ақ ел болашағына қатысты өзінің болжамдарымен бөлісе отырып, қол жеткен жетістіктермен тоқталып қалмауға шақырды. Мемлекет Басшысы өзінің Жолдауында атап көрсеткеніндей, «біз саяси өмірді либералдандыруды (ымыраландыруда) маңызды нәтижелерге қол жеткіздік. Сондықтан былай деп айтсақ жеткілікті: Қазақстанда демократиялық инсти-туттардың дамуы жүйелі түрде жүріп жатыр; еркін демократиялық сайлаулар тұрақты түрде өткізіліп тұрады; қарсы әсер мен ірку негізінде (на основе сдержек и противовесов) биліктің тармақтарын бөлу принципі іске асырылуда; қазақстанда саяси плюрализм (сан алуандылық) мен көппартиялылық бар: кез келген қазақстандық кез келген қоғамдық және саяси бірлестіктерге еркін кіре алады»⁹.

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың пікірі бойынша, саяси жаңғырту процесі, ең алдымен биліктің заң шығарушы тармағының саяси беделін күшейтуді талап етеді. Ол Орталық сайлау комитетін, Конститу-циялық кеңесті және Есеп коимтетін қалыптастыру барысындағы парламенттің Сенаты мен Мәжілісі-нің ролін көтеруге шақырды. ҚР-ының Президенті Н.Ә. Назарбаев «парламенттік көпшіліктің негізінде үкіметті қалыптастырудың механизмдері және бейінді (профильді) комитеттердегі әлеуметтік-экономика-лық блогтың министрлігіне үміткерлерді талқылау жөніндегі мәселе егжей-тегжейлі және мұқият зерттеу-ді талап етеді» деп атап көрсетті¹⁰. Сөйтіп осы Жолдауда саяси реформалардың Жалпыұлттық бағдарла-масына ауысатын, саяси жаңғырту мен демократияны дамыту туралы жүйелі, көп векторлы жұмыс жөнінде айтылды. Оны үйлестіру Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы демократияланды-ру мен азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі Ұлттық Комиссияға жүктелді.

2008 жылғы 6 ақпандағы Қазақстан халқына Жолдауында Президент Н.Ә. Назарбаев мемлекеттік биліктің барлық органдары назарда ұстауы қажет жана басым бағыттарды белгіледі.

Біріншісі, бұл **өндіруші сектор**. Мемлекет Басшысы «мұнай-газ саласындағы басты бағыт – мемлекет-тің халықаралық мұнай және энергетика нарығына ықпалды әрі жауапты қатысушы ретіндегі ұстанымын күшейту деп есептейді. Бұдан басқа, мемлекет басшысы «Самрұқ» холдингі мен өңірлік әлеуметтік кәсіп-керлік корпорациялар тау-кен металлургия салаларын тиімді дамыту мен олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру жөнінде нақты шаралар қабылдауы тиіс» деп есептейді¹¹. Осылайша, қазір мемлекеттік билік органдары энергетикалық саланың стратегиялық маңызды буындарында мемлекеттің ықпалын күшейтуі қажет болады, соның ішінде, Қашаған, Құмкөл мұнай кен орындарын, Богатырь көмір разрезін т.б. игеру-дегі Қазақстанның үлесін көбейтуі қажет.

Сондай-ақ, мемлекет басшысы Үкіметке, Министрлікке, Ведомостволарға өмір сүріп тұрған тау-кен компанияларындағы мемлекеттік пакет акцияларын нақты басқаруды бастауды, сондай-ақ сирек кезде-сетін жер асты қазбаларын қоса алғанда, қара және түсті металдарды шығаратын, зерттелген кен орында-рындары қойнауын пайдалану құқығын өздеріне алуды тапсырды.

Екіншісі, бұл экономиканың негізгі секторларын озық инфрақұрылымдармен қамтамасыз ету. Ел Президенті «үкімет электроэнергетиканы, тасымалдау жүйесін дамыту жөнінде шаралар қабылдауы

⁹ Назарбаев Н.А. *Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации. Посла-ние Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана // Казахстанская правда, Астана. – 18 февраля 2005.*

¹⁰ Бұл да сонда. – С. 3.

¹¹ Назарбаев Н.А. *Послание народу Казахстана «Рост благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики» // Каз. Правда. – 2008. – 7 февраля.*

қажет. Сонымен қатар, экономиканы және халықты электр энергиясымен қамтамасыз ету саласындағы бірінші кезектегі міндеттер – Балқаш ЖЭС-ін, Екібастұз ГРЭС-2 үшінші энергоблогын, Мойнақ ГЭС-і және басқаларын салу құрылысы болып табылады. 2009 жылы «Қазақстанның Солтүстік-Оңтүстігі» жобасы бойынша қуат тасымалдаудың екінші желісі мен «Солтүстік Қазақстан-Ақтөбе облысы» қуат тасымалдау желісінің құрылысын аяқтау қажет. Республиканың оңтүстік өңірлерінің газға сұранысын тұрақты қамтамасыз ету үшін «Бейнеу-Шымкент» магистральды газ құбыры мәселесі мүмкіндіктерін зерттеп, бастау қажет. Ақтау қаласында атом электр станциясын салу бойынша нақты ұсыныстар енгізу қажет» деп есептейді ¹².

Президент Н.Ә. Назарбаев «біз Қазақстандағы ең ірі көлік жобасы – трансқұрлықтық дәліз «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» жобасын іс жүзіне асыруды қолға алуымыз қажет, ол оңтүстік облыстар мен Қызылорда және Ақтөбе арқылы өтіп, Ресейге шығады, жұмыс орындары құрылады, өңірлердің экономикасы жанданады. Сонымен бірге, бюджетке салмақ түсуін азайту мақсатында, тұтастай алғанда, концессиялық негіздегі, алдағы уақытта ақылы ету арқылы Астана-Бұрабай, Астана-Қарағанды, Алматы-Қапшағай, Алматы-Қорғас автокөлік жолдарын, сондай-ақ Үлкен Алматы айналма жолын салу мен қайта жаңғырту басталады» деп өз уақытында айқандап берген болатын. Аталмыш бағытты жүзеге асыруға сәй-кес өкілдік және атқарушы билік әрекет етіп тұрған заңдар мен нормативтік базаны жетілдіруі қажет ¹³.

Үшіншісі, бұл «**30 корпоративті көшбасшы**» бағдарламасы. Президент Н.Ә. Назарбаев «оның жүзеге асырылуы экономиканың шикізаттық емес саласын іс жүзінде дамытуға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда «серпінді» аталудан үміткер 100-ден астам жоба пайда болды. Ақтөбе облысындағы үшінші Жаңажол газ өңдеу зауыты, кен байыту комбинаттары мен мыс қорыту зауыттарын салу, Павлодар облысындағы алюминий зауыты және хлор мен каустикалық сода өндірісі зауытының құрылыстарын одан әрі жалғастыру, Қарағанды облысында сортты прокат өндірісі мен металлургиялық кремний өндірісін ұйымдастыру секілді экономикамыз үшін айрықша маңызды жобалар және басқа да көптеген жобалар іске асырылып жатыр. Таяудағы уақытта Атырау қаласында алғашқы интеграцияланған газ-химия кешенінің, келесі жылы – Қарашығанақ кен орнының базасында газ өңдеу зауытының, Қостанай облысында жаңа алюминий зауытының құрылысы басталады. Біз Астана қаласында шина жасау кешенін құру, Астана мен Алматы қалаларында логистикалық орталықтарды дамыту, поликристалл кремний өндірісін құру жөніндегі жобаларды іске асыруды жалғастырамыз» деп есептейді ¹⁴. Осы жобалардың бәрі өнеркәсіптің, индустрия құрылысының және қазақстандық экономиканың өзге де салаларының дамуына, елеулі ықпал ететіндігі шүбәсіз, сондай-ақ мемлекеттік билік органдары мен бизнес-құрылым-дардың өзара тиімді әрекет етуіне мүмкіндік береді. Біздің көзқарасымыз бойынша, мемлекеттік билік органдары Жапонияның, Сингапурдың және әлемдік қауымдастықтың басқа да елдерінің технологиялық жаңалықтарын енгізуді қолға алуға даярлануы қажет. «Серпінді» жобаларды жүзеге асырудың дәл осы көрсеткіштері бойынша, бірінші кезекте бейінді министрліктердің, «Қазына» қоры мен өзге де холдинг-тердің, сондай-ақ барлық деңгейдегі әкімдіктердің жұмысы бағаланатын болады. Н.Ә. Назарбаев «шағын несиелендіру ұйымдарының жұмысын қолдау керек, соның ішінде мемлекеттің есебінен..., шағын несие-лендірудің қол жетімділігін арттыру бойынша шаралар ойластыру қажет екендігін, көптеген қазақстан-дықтар үшін жаңа жұмыс орындарын құру керектігін» атап көрсетеді ¹⁵. Осыған байланысты, мемлекеттің одан әрі дамуының бағыттарының бірі шағын және орта бизнеске әкімшілік жүктемені азайтудың қажеттілігімен байланысты. Олар: санын қысқарту және тексеру жүйесін жөнге келтіру. Мемлекет басшысы шағын және орта бизнес саласында лицензиялау, сертификаттау және аккредитациялау бойынша рұқсат беру жүйесін одан әрі жеңілдету міндетін қояды.

Сонымен қатар, Қазақстан халқына Жолдауында мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев әлеуметтік сала, білім саласы және ауыл шаруашылығы сияқты салаларға да көңіл бөлді. Мемлекет басшысы жаңа үш жылдық бюджет (2009-2011 жылдарға арналған) 2007 жылмен салыстырғанда зейнетақыны 2012 жылы 2,5 есе, соның ішінде келесі жылы – 25%-ға, 2010 жылы – 25%-ға, 2011 жылы – 30%-ға

¹² Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана «Рост благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики» // Каз. Правда. – 2008. – 7 февраля.

¹³ Бұл да сонда. – С. 2.

¹⁴ Бұл да сонда.

¹⁵ Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана «Рост благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики» // Каз. Правда. – 2008. – 7 февраля.

көбейтуді қамта-масыз етуі тиіс екендігін көрсетеді. 2011 жылы негізгі зейнетақылық төлемдер күнкөріс деңгейінен 50%-ға өсуі тиіс. Ол мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар мен арнайы мемлекеттік жәрдемақылардың көлемін 2009 жылдан бастап орта есеппен алғанда жыл сайын 9%-ға, бала бір жасқа келгенге дейінгі бала күтімі жөніндегі ай сайынғы жәрдемақыны 2010-2011 жылы 2007 жылғымен салыстырғанда орташа есеппен алғанда 2,5 есе көбейту қажет деп есептейді. 2010 жылдан бастап төрт және одан да көп бала туғанда берілетін біржолғы жәрдемақының көлемін 2007 жылғыға қатысты алғанда 4 есе көбейеді. Сонымен қатар, бюджеттік сала қызметкерлерінің жалақысы кезең-кезеңімен көбейіп отыратын болады. 2009 жылы – 25%-ға, 2010 жылы – 25%-ға, 2011 жылы – 30%-ға, 2012 жылға қарай 2007 жылмен салыс-тырғанда екі есе көтерілетін болады ¹⁶.

Сөйтіп, «өткен 5 жыл ішінде Қазақстан аграрлық сектордың дамуында елеулі нәтижелерге қол жеткізді. Ауыл шаруашылығының жалпы өнімі 2002 жылдан бастап 2 есе дерлік өсті. Бұл аграрлық секторды мемлекеттің орасан қолдауының нәтижесінде мүмкін болған еді. Сіздер біз табысты жүзеге асырған ауылды қолдаудың үш жылдық бағдарламасын жақсы білесіздер. Бағдарлама ел ішін дамытуға қуатты серпін берді. Соңғы жылдары қазіргі заманғы технологияларды қолданудың арқасында дәнді-дақылдарды жинау күрт көбейді. 2004 жылдан бастап егінді міндетті сақтандыруды енгізу фермерлерге құрғақшылық жылдарының өзінде кепілді кіріс алуына мүмкіндік туғызды. Қабылданған шаралар ауыл шаруашылығындағы тауар айналымының төрт есеге жуық жалпы өсіміне оң ықпал етсе, ол 4 миллиард АҚШ долла-ры мөлшерінен асып түсті» ¹⁷. Сондықтан, біздің еліміздің қоғамдық-саяси дамуының аталмыш кезеңіндегі ауылдарымыз бен селоларымыздың өмір сапасын көтеру мәселесі Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының басымдық бағыты болып қала беретін болады. Қазіргі заманғы мемлекеттің қоғамдық-саяси дамудың неғұрлым жоғары деңгейіне ұмтылуы – бұл уақыт талабы.

Саяси реформалардың көпшілігі, ақыр соңында бүкіл саяси жүйені де, сондай-ақ, тұтас алғанда, мемлекеттің әрекеттілігін нығайта отырып, экономикалық құрылымдардың либералдануы мен рационалдану-ын қамтамасыз ете отырып, негізгі еркіндіктерді сақтау барысында әлеуметтік тәртіппен саяси тәртіпті қорғай отырып, заңның билігі мен көлденең есеп берушілігін жетілдіре отырып, сыбайлас жемқорлықты ауыздықтай отырып мемлекеттік басқаруды да тікелей сапалық тұрғыдан жақсартады. Басқа өзгерістер де саяси партиялар мен олардың қоғамдық топтармен байланысын күшейту жолымен, партиялық жүйенің бөлшектенуін азайту жолымен, заң шығарушы органдар мен жергілікті биліктің дербестігін нығайту және сонымен бір мезгілде оларды халықтың бақылауда ұстауы, азаматтық қоғамды жақсарту жолымен демократияның өкілдік функциясын тиімді жүзеге асыруға жағдай жасайды. Шетелдік зерттеуші Л.Даймондтың пікірі бойынша, жаңа демократиялардың, посткеңестік елдерді демократияландыру проблемаларының көпшілігі нығайту түріндегі институционалдық реформаларды қажетсінеді [8].

Қазақстандағы саяси жаңғыртудың алғашқы кезеңінің жүзеге асырылуы мен қалыптасу ерекшелікте-рін және жағдайларын зерттей келе, мемлекеттік органдардың, саяси көшбасшылардың, қатысушылар мен ғылыми ортаның өздері көтерген, барынша маңызды мәселелерді құндылықтық көзқарас тұрғысынан атап көрсету қажет.

1) Алғашқы кезеңдердегі негізгі құндылықтық жетістіктердің бірі қоғамдық-саяси реттеудің, басқару мен шешімдер қабылдаудың негізгі мәселелері бойынша билік пен қоғамның жақындасуы болып табыла-ды. Халықтың талап-тілегі мен мүдделері үкімет билігінің негізіне айналуы тиіс екендігін атап көрсету маңызды болып саналады, бұл мезгіл-мезгілімен болып отыратын, ашық сайлаулардан көрініс табады. Қазақстандық саясаттанушы Р.Б. Әбсаттаров барлық деңгейлердегі әкімдерді халық сайлауы қажет деп есептейді. Бұл жағдайда электорат пен әкімдердің арасындағы байланыс күшейе түседі, өйткені, сайлан-ған әкім өзінің сайлау алды бағдарламасын орындай отырып, үлкен жауапкершілікті арқалайды [9]. Демократиялық саяси институттардың халықпен қарым-қатынаста болуын енгізудің маңызды нәтижелері сайлау институттары арқылы биліктің легитимділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік жасайды. Барлық деңгейлердегі әкімдерді сайлауды қалау немесе қаламау жөніндегі, жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқаруды реформалау жөніндегі пікір-талас қазіргі уақытта Қазақстанның қоғамдық және саяси өміріндегі талқылауға түсіп жатқан тақырыптардың бірі болып табылады. Сонымен бірге, мемлекеттік басқарудың бүкіл жүйесін табысты түрде демократияландыруды біз Қазақстан қоғамының ұлттық топта-суын қамтамасыз етудің формасы ретінде қарастырамыз. Орталықсыздандыру мен жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуын қоса

¹⁶ *Республиканская общественно-политическая газета «Наш мир».* – 2008. – 7 февраля.

¹⁷ *Комсомольская правда* – 2008. – 7 февраля.

алғанда, мемлекеттік басқарудың бүкіл жүйесін демократияландырудың демократиялық мемлекеттің ұлттық саясаты үшін үлкен маңызы бар, ол отандастық пен азаматтардың өз мемлекетіне және саяси жүйесіне деген ұқсастығының жоғары деңгейі негізіндегі этносаралық қауымдас-тық ретінде ұлттың қалыптасуына бағытталған.

Біздің көзқарасымыз бойынша, топтасудың (консолидация) мәні, элиталық деңгейдегі болсын, сондай-ақ бұқаралық деңгейдегі болсын – негізгі саяси акторлар өз елдері үшін демократиялық режимді басқа баламадан артық деп санайтын кең және терең легитимділікке жетуге келіп тіреледі. Демократиялық транзиттік мемлекеттерді зерттеп жүрген шетелдік зерттеушілер Х.Линц пен А.Степан мұндай легитимді-лік демократия идеясына абстрактілі түрде берілгендікке келіп тірелмеуі тиіс; ол, сондай-ақ халықтың көпшілігін белгілі бір елдің конституциялық жүйесінің айрықша ережелері мен тәртібімен жүруіне байла-нысты нормативтік және мінез-құлықтық жолмен жүретіндер деп бөлуді де өзіне қосып алғаны жөн екендігін атап көрсетеді. Демократиялық шараларды дәл осылайша шүбәсіз қабылдаудың арқасында топтасудың шешуші элементі қалыптасады, нақты айтқанда: тек нәтижелерге ғана қатысты емес, сондай-ақ саяси бәсекелестіктің ережелері мен әдістеріне де қатысты алғандағы демократияға тән белгісіздіктің төмендеуі. Топтасу тереңдеген сайын саяси акторлардың да өрісі барған сайын кеңейе түседі. Олар өздерінің бәсекелестерінен демократиялық мінез-құлықты және демократияға деген адалдықты күтеді, демократиялық құрылымдардың жолын «инструментальдық» тұрғыдан ұстанушылар біртіндеп «принципиальдық» ұстанушылармен ауысады, саяси бәсекелестердің арасында сенім мен ынтымақтастық артады және жалпы алғанда, халықтың соған сәйкес әлеуметтенуі (мақсатты күш жұмсаудың да, сондай-ақ азаматтық қоғам саясатындағы демократиялық тәжірибенің де нәтижесі болып табылатын) орын алады. Топтасудың атап көрсетілген құрамдас бөліктерінің ықпалымен саяси мәдениетте де алға басу орын алады, бұл ғалымдардың аталмыш теориялық-әдіснамалық көзқарастарымен келіспеу қиын. Қазақстан Республикасы үшін біздің еліміздің азаматтарының бойында демократиялық саяси жүйенің айрықша ережелері мен конституциялық тәртібінің жолын ұстанатын мінез-құлықты қалыптастыру өзекті болып табылады.

2) Саяси жаңғыртудың алғашқы кезеңінің екінші маңызды құндылықтық демократиялық жетістігі мемлекеттегі саяси жүйе, басқарудың формасы мәселелерін ашық талқылау болып табылады. Өзінің жолдауында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев бүгінгі күннің басты мәселесі Қазақстандағы басқарудың формасы болып табылатындығын атап көрсеткен болатын. Республиканың «ары қарайғы саяси өмір сүруінің» нұсқаларын оппозицияны қоса алғанда, барлық саяси партиялар талқылайтын болады. «Егер де оппозицияның пікірлері ел мүдделерін көздейтін болса, онда олардың пікірін сыйлау керек» деп нақты атап көрсетті Президент өзінің халыққа Жолдауында. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың пікірі бойынша, келешектегі саяси өзгерістер қазіргі өмір сүріп тұрған Конституцияның шеңберінен толық орын алады. «Конституция – бұл қоғамның тұрақтылығы», – деп мәлімдеді Президент, – «Ойланбай істелген өзгерістер елдің берекесін кетіреді». Басқарудың формасын таңдау Қазақстан халқының разылығымен байланысты, соған тәуелді болады. Басқарудың қандай формасы барынша тиімді: президенттік республика ма әлде көп санды партиялардың билігі ме, оны қазақстандық-тардың өзі шешетін болады.

3) Саяси жаңғыртудың алғашқы кезеңінің тағы бір маңызды құндылықтық нәтижесі саяси белсенділіктің артуы, селолардың, Қазақстанның шағын қалаларының жергілікті проблемаларын шешудегі өңірлердің, өңірлік биліктердің дербестігінің артуы болып табылады. Өңірлердің халқы бүкіл Қазақстан бойынша саяси жаңғыртудың маңызды қатысушысы мен субъектісіне айналды. Астана, орталық билік шеңберінде саяси мәселелерді шешудің бұрынғы тәжірибесі елдің бүкіл халқының, соның ішінде өңірлердің халқының мүдделері мен пікірлеріне назар аударумен ауыстырылды. Қазақстандағы билікті орталықсыздандыру қажеттілігінің пісіп-жетілгендігі туралы көптеген қоғамдық және саяси қайраткерлер, сарапшылар, са-ясаттанушылар, жекелеген саяси партиялардың көшбасшылары және т.б мәлімдеуде. Сонымен бірге, біздің көзқарасымыз бойынша, мемлекеттік басқаруды орталықсыздандыру қара бастың қамына айналмауы тиіс. Орталықсыздандыру демократиялық және тиімді басқарудың институционалдық алғышарттарының бірі болып саналады, ол осы мақсатқа қызмет еткен жағдайда ғана оны ақтап алуға болады. Қазақстан Республикасындағы демократиялық реформалар барысында орталықсыздандырудың дәрежесі туралы, яғни орын алып жатқан жағдайларға байланысты орталықсыздандырудың оңтайлы деңгейі мен үйлесімді нұсқасын таңдау жөнінде мәселе қойылады. Бұл тұрғыдан алғанда, ғалымдар, орталықсыздандыру демократияландырумен тең емес деп есептейді. Бұл екі процесс, әдетте қатар жүргенімен, кейде орталық-сыздандыру демократияландырудың қарқынын баяулатып, антидемократиялық

ұстанымдарды сақтауы немесе күшейтуі де мүмкін. Сондықтан Қазақстан қоғамын қазіргі кездегі реформалаудың басты бағытта-рының бірі жаңа жағдайларда мемлекеттік биліктің барлық тармақтары мен деңгейлерінің нәтижелі және конструктивті өзара әрекет етуін қамтамасыз ету мақсатында барлық деңгейлердегі мемлекеттік басқару-дың механизмдерін жетілдіру және өзгерту болып отыр.

Сөйтіп, біздің жоғары саяси басшылыққа тиісті бағасын берген жөн, өйткені мемлекеттілікті қалып-тастырудың алғашқы кезеңінде қоғамда қиындық тудырған әлеуметтік, саяси, экономикалық және басқа да реформалар барынша тез және табанды түрде, саяси тұрақтылық пен этносаралық келісім жағдайла-рында жүргізілді. Қазақстандық аналитик (сарапшы) С.Акимбековтың әділ атап көрсеткеніндей, бұл үшін саяси ерік-жігер аз қажет болған жоқ, біз бәріміз қандай мемлекеттен шығып едік... Бірақ, «естен танды-рып емдеу» («шоковая терапия») жағдайындағы нарықтық реформаларсыз, тіпті орасан зор табиғи байлықтар бола тұрса да, табысқа жету мүмкін емес. Сондықтан қандай да болмасын реформалардың табыстылығы мұнайдың немесе алтынның санымен байланысты емес. Бұл жерде ең бастысы – қоғамдық сананың өзгеруі. Кеңестік дәуір кезіндегі ұжымдық жауапкершіліктің орнына жеке дара жетістік идеоло-гиясы пайда болуы тиіс, тек сонда ғана бүкіл елдің дамуының маңызды құралы ретінде қоғамның күш-қуатын пайдалануға болады. Егемендік жылдары біздің қазақстандық мемлекеттіліктің орын алғандығын көрсетіп бергендігі сөзсіз.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты мынаны атап көрсеткен жөн. Қазақстанда жаңғырту реформала-рын жүзеге асырудың нақты тәжірибесі бар екендігін көреміз. Біздің елімізде дәстүрлі қоғамнан қазіргі заманғы қоғамға өту басқаларына қарағанда, неғұрлым сәтті әрі тиімді түрде іске асты. Алайда, қазіргі кездің саяси тағылымдары мен басқа мемлекеттердің жаңғыртылу тәжірибесі жаңғыртудың әрдайым табысты бола бермейтіндігін көрсетіп отыр. Бірқатар объективті және субъективті факторларға және іске асырудың алғышарттары мен әдістеріне байланысты жаңғырту ұтымды сипатқа ие бола бермейді. Бұны теріске шығару дұрыс болмаған болар еді.

Сондықтан, Қазақстан Республикасындағы саяси жаңғырту реформаларының одан әрі жүргізілуі аталмыш жағымсыз нәтижелерді есепке алуды қарастырғаны жөн. Жағдайдың одан әрі өрбуі күні бұрын болжанып, жүйелі түрде және кезең-кезеңімен жүруі тиіс. Біз еліміздегі жаңғырту өте ашық жүргізілді және аяқталуға жақын деп айтудан аулақпыз. Бұлай айту жөнсіз болған болар еді, өйткені әлеуметтік жүйе объективті шындықтың тұрақты түрде өзгеріліп жатқан жағдайларына бейімделуі тиіс. Бір күні құрылған және өзгеріссіз сақталған құрылым өтпелі қоғам жағдайында мүлдем мүмкін емес. Бұл қоғам мен мемлекеттегі кез келген реформалаудың құрдымға кетуіне алып келеді.

Транзитті елдердің объективті шындығы жағдайында болуы мүмкін шиеленістер мен ұлттық қауіпсіз-дікке төнетін қауіп-қатерді болдырмау үшін тұрақтылық пен келісімді қамтамасыз етудің барынша тиімді тәсілі күшті перзиденттік республика құру болып табылады. Бұны біздің еліміздің мысалы айғақтап отыр. Әрине, күшті атқарушы биліктің құрылуы биліктің барлық тармақтарының жалпы тепе-теңдігін бұзбауы тиіс. Күшті перзиденттік билік басып-жаншымайды, ол биліктің қарқынды дамып келе жатқан басқа тармақтарымен қатар тиімді жұмыс істейді. Бұл өте маңызды. Өйткені, бұл принциптің бұзылуы мүлдем демократиялық емес болмыстың (ақиқаттың) орын ала бастауына әкеліп ұрындырады.

Қазақстан Республикасында биліктің бөлінуі, демократияның жолын ұстанушылық, тұрақтылық пен келісім сияқты маңызды факторлар конституциялық тұрғыдан бекітілген. Президент өзінің жыл сайынғы Қазақстан халқына жолдауында біздің назарымызды демократиялық дамуға, еліміздің тек осындай жолмен дамуына аударады. Сөйтіп, жаңғыртудың субъектісі демократияландыру мен оған жүйелі түрде өтудің басты кепілі болып табылады. Осының бәрі Қазақстан Республикасындағы жаңғыртудың тиімділі-гін де қамтамасыз етеді.

Демократиялық принциптер мен механизмдерді дамыта алатын, саяси либералдандырудың ауқымды бағдарламасын жүзеге асырудың қатарына төмендегідей міндеттер жатады: мемлекеттік басқарудың орталықсыздандырылуы, әкімдерді кезең-кезеңімен сайлауды енгізу, Парламенттің өкілеттілігін кеңейту, соның ішінде оны бақылау функцияларын арттыру, мемлекеттік қызмет жүйесін жетілдіру, азаматтық қоғам институттарымен өзара әрекет етуді нығайту және құқық қорғау механизмдерін күшейті есебінен кеңейту.

Соған сәйкес, Н.Назарбаев біз мемлекеттік басқарудың ең жоғарғысындағылардың (вертикалының) бірлігін, бүкіл қоғамның мүддесіне қарай жалпыұлттық және өңірлік проблемаларды шешуде тепе-теңдікті сақтау мен елдегі тұрақтылықты сақтауды қамтамасыз етуге тиіс екендігімізді атап көрсетті. Ал, қоғамды жаңғыртудың негізгі шарты елдегі азаматтық татулықты, этносаралық және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету болып табылады.

2004 жылдың жазында «Отан» партиясының VII съезінде Президент Н.Назарбаев елді одан әрі

саяси жаңғыртудың жаңа стратегиялық бағыттарын белгілеп берді, оның қатарына кіретіндер: биліктің деңгей-лері арасындағы өкілеттілікті анықтау және бюджетаралық бөліністі енгізу жолымен мемлекеттік басқа-руды орталықсыздандыру; әкімдерді кезең-кезеңімен сайлауды енгізу; парламенттік көпшіліктің негізінде Үкіметті қалыптастыруға қатысу арқылы Парламенттің өкілеттілігін кеңейту; мемлекеттік қызмет жүйесін жетілдіру; азаматтық қоғам институттарымен өзара әрекет етуді одан әрі нығайту. Соның ішінде Парламенттің ролін көтеруге байланысты мынандай міндеттер қойылды: парламенттің қос палатасының депутаттарының санын көбейту барысында тиімді құқықтық механизмдер мен оңтайлы тәсілдерді жасау; оның бақылау функциясын кеңейту, соның ішінде мемлекеттік бюджеттің орындалуын бақылау жасауға қатысуын кеңейте түсу; парламенттік көпшілік механизмі арқылы үкіметті қалыптастыру институтын енгізу; Орталық сайлау комитеті мен Конституциялық Кеңесті қалыптастыруда екі палатаның да қатысу-ын қамтамасыз ету; елдің Негізгі Заңын қорғау саласында Конституциялық Кеңестің өкілеттілігін күшей-ту. Осы көрсетілген бағыттар бойынша істеліп жатқан жұмыстардың алғашқы нәтижелерін қазірдің өзінде-ақ шығаруға болады. Орталықсыздандыру мен басқарудың түрлі деңгейлерінің өкілеттілігін анықтау үшін бірқатар заңдардың ережелеріне өзгеріс енгізілді. Бұл өзгерістер биліктің барлық деңгейле-рі арасында функцияларды, өкілеттіліктер мен жауапкершіліктерді оңтайлы түрде бөлу есебінен мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіруге бағытталды.

2004 жылдың қараша айында «Мемлекеттік басқарудың деңгейлері арасындағы өкілеттіліктерді айқындау мен бюджеттік қатынастар мәселелері жөніндегі Қазақстан Республикасының кейбір заңнама-лық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» тиісті конституциялық заңға қол қойылды. Сондай-ақ, Үкімет 120 дерлік заңнамалық актілерге түзетулер енгізуді көздейтін тағы бір заң жобасын жасап, Мәжілістің қарауына берді.

Саяси жаңғыртудың жаңа кезеңінің іске асырылуы жөнінде Мемлекеттік бағдарламалар да, жаңа қоғамдық-саяси құрылымдардың құрылуы да айғақтайды. Мысалы, ҚР Президенті жанындағы демократия мен азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі Ұлттық комиссияның жаңа органының мәжілісінде мемлекеттік басқаруды орталықсыздандырумен, соның ішінде орталық атқарушы органдардың бірқатар өкілет-тіліктерінің орнына өкілдік билік пен құқық қорғаушы механизмдердің күшейтілуінің берілуімен байланысты мәселелер қаралды.

Мемлекеттік басқару мен мемлекеттік қызмет жүйесін жетілдіру бойынша нақты қадамдар жасалды. ҚР Президентінің айтуы бойынша, бұл елді одан әрі жаңғыртудың негізгі басымдықтарының бірі, өйткені Қазақстан да өтпелі кезең жағдайындағы елдерге жатады, мемлекет пен оның аппараты реформаларды алға жылжытудың басты құралы болып табылады. Өзгерістердің табысты болуы нақ осы мемлекеттік басқарудың тиімділігімен байланысты.

Біздің көзқарасымыз бойынша, жаңғыртудың эволюциялық процесінің негізгі факторлары дәстүрлі қоғамды қазіргі заманғы қоғамға өзгертудің жүйелілік, қисындылық, өз уақтылы жүргізу сияқты жалпыға бірдей мойындалған факторларын сақтау болып табылады. Біздің еліміздегі жаңғыртудың эволюциялық жолмен іске асырылуы нарықтық экономика мен оның негізгі механизмдеріне өтуді біздің барынша жұмсақ және өте сәтті іске асыруымызбен анықталды. Белгілі болғанындай, нарықтық экономикаға көшудің табысты жүзеге асуы – азаматтық қоғамның қалыптасуына мүмкіндік жасайтын және де жекеле-ген индивидтердің қажеттіліктері мен мүдделері жіктелетін маңызды фактор.

Мемлекеттілікті қалыптастырудың өткен кезеңіндегі саяси жаңғырту кезең-кезеңімен және де барынша тиімді жолмен іске асырылды. Саяси реформалаудың әрбір жаңа белесі жаңғыртудың ортақ мақсаты – демократиялық мемлекеттің қалыптасуына жетуге сәйкес жүргізілді. Саяси реформалар қисынды сипатта, біртіндеп, өз уақтылы жүргізіліп отырды. Сондықтан, тіршілік-қызметінің саяси саласына енгізіліп жатқан барлық жаңалықтар халықтан қолдау тапты, нәтижесінде ол легитимділікке ие болды. Реформалау стратегиясының айқындалуы, жаңа Конституцияның қабылдануы, жаңа саяси институттардың енгізілуі және бұрыннан өмір сүріп келе жатқандарының жетілдірілуі, көппартиялылықтың дамуы, үкіметтік емес ұйымдардың қалыптасуы және т.б. – осының бәрі топтастыра келгенде ҚР-ындағы саяси жаңғыртудың эволюциялылығын қамтамасыз етті. Сөйтіп, жаңғыртушылық өзгерістердің оң үдерістерін де, сондай-ақ жағымсыз тағылымдарын да есепке ала отырып, қазақстандық қоғамды одан әрі реформалау мен транс-формациялауды іске асыру қажет.

Жоғарыда айттығандардың бәрі Қазақстанның тәуелсіздігінің алғашқы жылдары мемлекеттілікті қалыптастырудың барынша күрделі кезеңі болғандығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Парламент екі рет таратылды, Үкімет бірнеше рет ауысты, Конституция екі рет қабылданды және ел астанасы Астанаға ауыстырылды. Қазақстанның президенттік институты өзгеріске түсе отырып, эволю-ция процесінде жаңа жаңғыртушылық қасиетке ие болды. Уақыт өте келе аталмыш институт

елдің конституциялық және жоғары сайланбалы институты ретінде қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік және саяси өзгерістерді есепке ала отырып және де солардың бастаушысы бола отырып, эволюциялық жолмен дамып келе жатқандығы айқын болды. Сол арқылы бұл институт өзін өзгеріске түсуші мемлекеттің сенім-ді және тиімді құралы ретінде көрсете білді.

КСРО ыдыраған тұста, басқа елдер сияқты Қазақстан да ауқымды саяси және әлеуметтік-экономикалық дағдарысқа тап болды. Халықтың полиэтникалылығы және поликонфессиялылығы, экономиканың Орталыққа тәуелділігінің жоғары деңгейі және т.б. сияқты ерекшелікті белгілермен бұл жағдай күрделене түсті. Міне, осы жағдайларда болуы мүмкін әлеуметтік-экономикалық дағдарыс пен биліктің тармақтары арасындағы алауыздық (келіспеушілік) туындатқан тұрақсыздыққа бой алдырмайтын, күшті және топтасқан мемлекеттік билік жүйесі өте қажет болды. Президенттің белгілі бір дәрежеде биліктің тармақтары-нан жоғары тұратын және жоғары арбитр болып табылатын тек осындай мәртебесі ғана келісімді қызмет атқаруын қамтамасыз етеді, Қазақстан жағдайында қоғамды табысты және қайтымсыз реформалаудың кепілі бола алады.

Белгілі болғанындай, транзитті қоғамның жаңғыртылуы – қоғам өмірінің барлық жақтарын қамтитын, ұзаққа созылатын күрделі процесс. Осыған байланысты, жаңғыртудың құралы ретінде президенттік институтты зерттеу барысында оның негізгі факторларын есепке алған жөн. Нақты айтқанда олар мыналар:

Өзгерістердің тізбегін көрсететін, бірінші кезекте, ішкі факторлармен айқындалатын және сыртқы жағдайлармен байланысы аз, биліктің тұрақтанған саяси-экономикалық құрылымдары бар, дамыған қоғамдардағы жаңғыртуға қарағанда жаңа тәуелсіз мемлекеттердің қазіргі посткеңестік жаңғыртылуы бүкіләлемдік жаһандану мен барлық адамзаттың ақпараттандырылуы жағдайларында жүріп жатыр. Бұл өтпелі қоғамдастықтарға тікелей ықпалын тигізеді, оның барысында жаңа, бұрын белгісіз болған пробле-маларды туындадата отырып, әрекет етіп тұрған үлгілердің ықпалы оларға алға ұмтылуға әсер етеді және жаңғыртушылық процестердің кең ауқымды етеді. Осы жағынан алғанда, бұрынғы КСРО кеңістігінде көбіне мемлекеттік құрылымның бір үлгісі, Франция немесе АҚШ сияқты әлемнің дамыған елдерінен алынған, президенттік республика үлгісі үстемдік құрды.

Еуропоцентристік үлгілерде Батыс ғылымның, ұтымдылықтың және логиканың шоғырланған жері ретінде қарастырылды. Жаңғырту жөніндегі батыстандырушылық түсініктерге сәйкес келмегеннің бәрі тұйыққа тірелген қозғалыс ретінде бағаланды. Дамушы елдердегі жаңғыртудың жолындағы басты кедер-гілер «дәстүрлілік», артта қалған, кері тартпа құндылықтық түсініктер мен мәдени дәстүрлер болып есептелді. Мұндай қоғамды жаңғыртудың жолына тек алдыңғы қатарлы индустриалданған Батыстың көмегімен ғана түсіруге болады болатындай көрінді. Алайда, қазақстандық ақиқат бұның қате пікір болып шыққандығын көрсетіп отыр. Барлық тарихи тәжірибе қоғамның жаңа сапалық жағдайға өтуінің табыс-тылығы не басқарушы топтың саясатын бұқара халықтың қолдауымен, не болмаса, мұндай қолдау болма-ған жағдайда халықтың бей-жай, салғырт немесе дұшпандық қарым-қатынаста болуына байланысты режимнің қатаң бағытты ұстануымен (кейде репрессиялық) қамтамасыз етілетіндігін айғақтайды. Әлбет-те, бұл саясат басқа елдердің жаңғыртушылық тәжірибесінен алынған шаралардың механикалық жиынтығы емес, мұқият ойластырылған, мақсатты және жүйелі саясат болуы тиіс. Демек, мұндай жаңа қоғамға өтудің табыстылығы, біріншіден, ескі қоғамдық байланыстар жүйесін бұзу процесін болдырмау-мен және оларды конструктивтің сатыға ауыстырумен байланысты, екіншіден өтпелі кезең міндеттерінің саяси механизмінің сәйкестігімен байланысты; яғни өтпелі кезеңдегі күшті орталықтандырылған билік – өте объективті және заңды құбылыс.

Қазақстанның басқарушы элитасына салыстырмалы түрде қысқа мерзім ішінде демократия мен еркін нарықтың батыстық формаларын (қалыптасып келе жатқан орта тапқа және басқа да ауқатты топтарға, тіпті әлеуметтік жіктелу мен теңсіздік тереңдеп кеткен жағдайдың өзінде де басшылық пен шешімдер қабылдауда үстемдік жағдайына кепілдік беру; шетелден капитал, тауар, технология, кәсіби білім импорт-тау; біртіндеп тұтынудың батыстық үлгісіне көшу) орнықтырудың сәті түсті.

Дәстүрлі қоғамдардағы қайта-қайта орын алған күйзелістер халықтың тарапынан жасалған қысым, соғыс, биліктің орталық жүйесінің құлдырауы және т.б. сияқты тікелей себептерден туындады. Бірақ, бұл жағдайлардың артында неғұрлым іргелі фактор тұрды: аталмыш қоғамдарға жаңа жағдайларға қатысты алғанда өздерінің мінез-құлқын өзгерту үшін бейімделушілік қабілеті жетіспеді.

Қоғамдағы жаңғырту мен өзгерту процесінде президенттік билікке шешуші роль беріледі, өйткені ол халықтың саяси ерік-жігерін бір жерге шоғырландырады және легитимділік пен тиімділікті үйлестіре отырып, өзінің қызметі мен стратегиясын іске асырады. Дәл осы күшті президенттік билік «Қазақстанның бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясының» жүзеге

асырылуында топтастырушы роль атқаруы тиіс. Бұл біздің қоғамның санасында көп нәрсе біріктіруші идея мен оған қызмет ететін, биліктің жоғарғысындағы (Олимпіндегі) тұлғаны айқындайды. Сондықтан, мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың мықты тұлғасының арқасында президенттік билік тұтастықтың бейнесіне, мемлекет пен ұлттың бірлігіне айналып отыр. Мысалы, Қазақстан Республикасының Бірінші Президентінің саяси қызметінің маңызды принциптерінің бірі оның өзі «Қазақстан-2030» Стратегиясында атап көрсеткенін-дей, елдегі өзгерістерді келешекте де одан әрі қарай жалғастыру жоспарын ойластыра білуі болып табылады.

Сөйтіп, құқықтық мемлекеттің, азаматтық қоғамның, Қазақстанның демократиялық саяси жүйесінің қалыптасуы түрлі салалардағы түбегейлі өзгерістермен, сондай-ақ жаңа жағымды әлеуметтік-мәдени және құндылықтық бағыт-бағдарларды орнықтырумен тығыз байланысты. Қоғам үшін мәнді болып табылатын және мойындалған құндылықтардың негізінде қоғамдық дамудың жаңа, неғұрлым сапалы үлгісі қалыптасып келеді. Қазақстан азаматтары Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев бастама жасаған ұлттық келісімді, саяси топтасу мен тұрақтылықты сақтап, нығайта білді. Сонымен бір мезгілде жалпыәлемдік мәдениет, ұлттық дәстүрлер, діл (менталитет) қоғамның барлық салаларындағы реформалардың ілгерілеуіне елеулі ықпал етуде. Бүгінде ғалымдардың, саясаткерлердің, қоғам қайраткер-лерінің алдында біздің мемлекетіміздің азаматтарының тіршілік-қызметінің және социумның мәдениеті-нің, дәстүрлерінің және басқа да аксиологиялық аспектілердің саяси жаңғыртуға ықпалын, саяси жаңғыр-тудың Қазақстан қоғамының мәдени-құндылықтық аспектілерінің өзгеруіне, қайта жаңғыруына тигізер әсерін зерттеу міндеті тұр.

1. Эйзенштадт Ш.Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменчивость – Полис. – 2002. – №2. – С. 67-81. – С. 70-71.

2. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 230-231.

3. Смолін О.Н. Политический процесс в современной России: учеб. пос. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 336 с. – С. 268.

4. Политология; Учеб. для ВУЗов / Лавриненко В.Н., Гречин А.С., Дорошенко В.Ю. и др. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 367 с. – С. 360.

5. Байдельдинов Л.А. Казахстан как политическая реальность. – Алматы: Институт развития Казахстана, 2000. – 169 с. (С. 19, 22, 26).

6. Смолін О.Н. Политический процесс в современной России: учеб. пос. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 336 с. – С. 268.

7. Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. – Алматы, 1996. – С. 138.

8. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Полис. – №1. – 1999. – С. 10. 25 (С. 22-23).

9. Абсаттаров Р.Б. Этнополитическая общность и нации // Мысль. – 1995. – №10. – С. 46-50.

Түйін

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында мемлекеттің егемендігі мен тәуелсіздігін нығайту жағдайында саяси жаңғыртудың қалыптасуы қарастырылады.

Резюме

В данной статье автор рассматривает формирование политической модернизации Республики Казахстан в условиях укрепления суверенитета и независимости государства.

Summary

The author burst out laughing atrivaet formation of political modernization Republic of Kazakhstan in the context of strengthening the sovereignty and independence of the state.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЯМ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И МИРОВОЙ ПОЛИТИКИ

Л.Х. Матакбаева – к.полит.н., доцент кафедры политологии и социально-философских дисциплин Института магистратуры и докторантуры PhD

Крупнейшие события и процессы международной жизни XX и начала XXI в. (образование ООН, развитие интеграционных процессов в Европе, Америке и Азии, нарастание экономической, политиче-ской и культурной глобализации) привели к усилению влияния международных отношений, мировой политики и глобальных

процессов в целом на жизнь каждого общества и соответственно и любого человека.

Развитие международных исследований вооружает нас пониманием смысла, происходящего в мире, следовательно, предвидением дальнейшей его эволюции. Между тем международные отношения остаются сферой сопровождающейся спорами и взаимной критикой имеющихся подходов. Связано это с тем, что объект исследования находится в процессе постоянных изменений. В данной статье представлен анализ современных теоретических подходов к исследованию международных отношений и мировой политики.

Мировая политика возникла на стыке теоретических исследований в области международных отношений, постулирующих целостность политической системы мира, при значительном вкладе неолиберальной традиции в понимание кардинальных изменений, представлений о взаимосвязи внешней и внутренней политики, международной политической экономии, анализа международных организаций, политологии, где особенно важны были исследования по сравнительной политологии. Совокупность теоретических подходов в международных исследованиях представляет собой довольно мозаичный конгломерат.

Известно, что заключение договоров, закрепляющих пределы использования силы, учреждение институтов, призванных гарантировать их соблюдение, взаимные обязательства уважать собственность друг друга – таковы элементарные условия формирования международного общества. Они не приводят к полному освобождению от анархичности международных отношений, но способствуют снижению ее степени. Создавая и укрепляя *международные режимы* (в области безопасности, торговли, передвижения товаров и людей, прав человека и т.п.), международное общество упорядочивает межгосударственные отношения.

Вначале остановимся на наиболее распространенных подходах к исследованию международных отношений реализме и либерализме. Рассмотрим эволюцию этих классических парадигм.

Господствующее место в анализе международных отношений принадлежит реализму и неолиберализму. Реализм остается доминирующей парадигмой при всех трансформациях содержания и настаивает на адекватности своих основных положений (конфликтности международных отношений, национальных интересах как основе мировой политики, роли власти и действенности силы как способов ее достижения и удержания и т.п.) современным международным реалиям.

Традиция политического реализма в изучении истории международных отношений, связана с такими мыслителями, как Фукидид, Н.Макиавелли, Т.Гоббс, К. фон Клаузевиц и др. В XX в. решающий вклад в развитие этих традиций внесли британский историк Э.-Х. Карр и американский политолог Г.Моргентау. Реалисты считают, что природа международных отношений анархична, т.е. к ее чертам относится отсутствие верховной власти, поэтому государства-главные участники международных отношений вынуждены рассчитывать лишь на собственные возможности во взаимодействии друг с другом. В основу таких отношений заложены национальные интересы государств, которые регулируются силами великих держав. Предпочтения государств формулируют их лидеры, исходя из свойственного им восприятия национального интереса, сущность которого принципиально не изменяется. Национальный интерес понимается в терминах силы государства в отношениях с другими государствами. Успеха добиваются те руководители стран, которые действуют разумно, используя стратегии, которые поддерживают или расширяют их власть относительно других государств. Право или мораль в итоге либо служат интересам сильнейших, либо незаметны в международных отношениях. Так было во времена господства древних империй в Европе и иных частях света, подобное существовало на заре образования государств современного типа и останется в будущем. Сущность международных отношений постоянна, ибо в их основе – неизменная природа самого человека, хотя по мере развития научного и технического прогресса, эволюции общественных структур и т.п. они могут приобретать новые формы [1].

В конце 1970-х – начале 1980-х гг. парадигма политического реализма претерпевает определенные изменения. Возникает *неореализм*, основные положения которого были изложены в книге К.Уолтса «Теория международной политики». Главное из них состоит в рассмотрении государств как функционально однородных элементов международной системы. Тем самым решающее значение в поведении государств приобретает структура международной системы, определяемая как совокупность внешних принуждений и ограничений, которые воздействуют на международное поведение стран.

В эпоху холодной войны популярность позиций неореализма в ТМО подкреплялась биполярной структурой межгосударственной системы, определявшей поведение традиционных акторов на мировой арене. Однако с развалом СССР и окончанием противоборства двух сверхдержав эти позиции во многом были подорваны. Произошло массовое вторжение в сферу мировой политики нетрадиционных акторов, возникло новое поколение конфликтов, безопасность на планете перестала зависеть лишь от конфигурации международной системы. Распространение новейших средств коммуникации и информации сделали межгосударственные границы проницаемыми. Значительную роль в мировой политике стали играть цивилизационные, культурные,

религиозные факторы, самоидентификация новых акторов. Это привело к тому, что в теории международных отношений большее распространение получает постмодернистский подход. В этих условиях появляется новая версия реализма, одним из первых выразителей которой стал профессор Гарвардского университета С.Хантингтон, который в 1993 г. выступил с идеей «столкновения цивилизаций». На смену государствам как главным акторам мировой политики приходят цивилизации – культурные сообщества, отличающиеся друг от друга историей, языком, традициями, но более всего религией. Несмотря на взаимное переплетение и смешивание, основные цивилизации (западная, конфуцианская, японская, исламская, индуистская, славяно-православная, латиноамериканская и, возможно, африканская) – реальные сообщества с фактически разделяющими их границами. Коммунисты могут стать демократами, богатые – бедными, но азербайджанцы не в состоянии быть армянами, иллюстрирует Хантингтон свою мысль. Хантингтон разделяет с реалистами и положение, по которому субъекты мировой политики преимущественно действуют в условиях анархии, и нет почти ничего, что сдерживало бы их стремление к власти и господству. Например, международные экономические институты используются Западом для защиты собственных экономических интересов и для навязывания другим нациям выгодной именно ему экономической политики. В свою очередь, международные институты безопасности существуют для реализации Западом политического господства [2].

Таким образом, речь идет, по сути, о новом *постклассическом* реализме. Сохраняя в основе своих рассуждений все главные постулаты рассматриваемой парадигмы (касающиеся характера международных отношений, доминирующих в них процессов, участников, их целей и средств, наконец, будущего этих отношений), ее сторонники переносят центр тяжести в исследовании международных отношений с анализа межгосударственных взаимодействий на факторы и процессы социокультурного порядка. Подобной эволюции подвергается и либерализм.

Как известно, в основу **либерализма** заложены две идеи – о единстве человеческого рода, общечеловеческих ценностей и идеалов, а также о возможности и необходимости изменения характера международных отношений в духе гуманизма и прав человека. Международные отношения становятся *все более управляемыми* под влиянием общественного мнения и целенаправленной деятельности расширяющегося круга участников международных отношений. Наряду с государствами, все большее значение приобретает деятельность *негосударственных* международных акторов – межправительственных и неправительственных организаций, транснациональных корпораций, фирм, предприятий и банков, а также разнородных организованных групп и отдельных людей.

Главные процессы, доминирующие в международных отношениях, – не конфликты и войны, не противоборство национальных интересов, а *сотрудничество и интеграция*, обусловленные возрастающей взаимозависимостью мира и усиливающееся осознание людьми общности их интересов. Мир не становится автоматически лучше и безопаснее, что требует от участников международных отношений сплоченных действий по их регулированию. Основными регуляторами выступают *правовые и нравственные нормы*. *В такой парадигме присутствует имеющая давние традиции идеалистическая составляющая, в рамках которой различаются «утопизм», «легализм» и морализм.*

Два других варианта либеральной парадигмы – это неолиберализм и постклассический либерализм. К *неолиберализму* относят, например, течение, которое основано на концепции экономической *взаимозависимости*. С точки зрения ее сторонников (Кеохейн, Р.Купер, Най), политика государств в международных отношениях определяется внутренними экономическими интересами. В то же время рост взаимозависимости создает общие хозяйственные интересы всех государств. Такое единство укрепляет их сотрудничество. Страны взаимодействуют друг с другом для увеличения своих потенциальных экономических выгод и уменьшения потерь. Их политика обусловлена рациональными интересами. Рост экономической взаимозависимости не только изменяет задачи и поведение государств на международной сцене, но и снижает роль их военной силы.

Постклассическая версия либерально-идеалистической парадигмы становится заметной уже с первой половины 1990-х гг. Ее исходный пункт – концепция радикального изменения существа политической власти под воздействием глобализации. В этом плане одним из важных результатов последней является эрозия национально-государственного суверенитета, происходящая вследствие возрастающей проницаемости границ и ослабления традиционных функций государства (особенно в сферах безопасности и социальной защиты населения). Государство как социальный институт, как форма политической организации общества постепенно устаревает и сходит с исторической сцены, уступая свое место широким международным объединениям, формирующимся на основе единого свободного рынка, общих нравственных ценностей и универсальных юридических норм, которые обусловлены защитой и распространением естественных прав и свобод человека. Так складывается глобальное самоуправляющееся сообщество людей – мировое гражданское общество, – функционирующее по единым правилам и регулируемое общими законами.

Сторонники постклассической версии либерализма (Дж.Розенау, Э.-О. Шемпел, Дж.Мэтьюз, Д.Месснер,

Э.Моравчик и др.) подчеркивают растущую роль таких институтов, как МВФ, МБ, ВТО, в налаживании взаимодействия государственных и негосударственных, общественных и частных акторов, правительств, неправительственных организаций (НПО) и предпринимательских структур. Они указывают на формирование сетей, ячейки которых объединены друг с другом трансграничными связями, образующимися, помимо государств, на всех уровнях – от локального до глобального. Политика все чаще осуществляется в структурах, пронизанных подобными плотными горизонтальными и вертикальными сетями. Значение сетевых структур внутри обществ и между ними растет, а национально-государственный суверенитет размывается. Происходит становление глобального управления без глобального правительства (Дж.Розенау, Э.-О. Шемпель) – англ. *global governance without global government*, которое образуется снизу и потому имеет заведомо демократический характер, ибо выражает универсальные ценности. Это означает изменение самого содержания власти (англ. *power shift*), поскольку она передается от сообщества государств, к все более транснациональному и действующему в общепланетарном масштабе гражданскому обществу.

Таким образом, либерализм продолжает эволюционировать при сохранении своих основных постулатов: общность трактовки природы международных отношений, главные акторы, их цели и средства, важнейшие процессы, а также стремление к изменению характера международных отношений, опирающееся на убежденность в возможности их совершенствования в интересах общечеловеческих ценностей, идеалов и норм. Эволюция содержания либеральной парадигмы связана с усилением внимания ее сторонников к социокультурным аспектам мировой политики. В обновленной парадигме постклассических либералов первенствуют демократический мир, глобальное и непрекращающееся распространение прав человека, а также торжество демократии западного образца.

С 1980-х гг. прошлого века в международно-политическую теорию появляются сомнения в эффективности метода, в основу которого заложена вера в рациональное знание, в возможности выявления отчетливых тенденций международного развития. Это привело к распространению *рефлексивизма* – теоретического направления, которое возникает как реакция на невозможность получить ответы на вопросы Идейные истоки и основные проявления рефлексивизма связаны с постмодернизмом, критической теорией и конструктивизмом. Остановимся на них.

В анализе международных отношений *постмодернизм* опирается на философские работы французских постструктуралистов М.Фуко, Ж.Деррида, Ж.Лиотар, Ж.Бодрийяр и др. Приверженцы постмодернизма в международно-политической науке (Р.Эшли, Дж. Дер Дериан, М.Шапиро, Р.Уолкер и др.) настаивают на том, что рационализм – не лучший подход к осмыслению международных отношений, ибо они полны неопределенности, зависят не только от объективных процессов, но и от предпочтений самых разных лиц с присущими им ценностями, идеалами, предрассудками. С точки зрения постмодернистов, международные отношения – это не только результат и процесс политических и иных действий. Одновременно они являются продуктом нашего познания, присущих ему исследовательских средств, используемого языка и зависят от интерпретации соответствующих текстов. В основе постмодернизма лежит анализ проблем языка и дискурса международных отношений, а также истоков и оснований наших интерпретаций окружающего мира. Теории, концепции, понятия и идеи выражаются через соответствующие тексты. В отношении данного подхода, следует отметить, что в попытках исследовать мир, должны не столько использоваться тексты, сколько исследоваться те интерпретации мира, которыми эти тексты являются, тогда появится возможность понять исторические, культурные и лингвистические реальности, заложенные в основу сконструированного в них мира.

Последнее десятилетие XX и начало XXI в. стали временем бурного развития конструктивизма – нового течения в международно-политической науке. Использование термина конструктивизм в международно-политической науке принято вести с 1989 г., когда в издательстве Университета Южной Каролины вышла работа Н.Онафа «Мир нашего создания: правила и правило в социальной теории и в теории международных отношений», в которой автор впервые использовал сам этот термин. Признание в научном сообществе конструктивизм получил благодаря обращению к ранее слабоизученным сторонам международной жизни, новизной и оригинальностью выдвигаемых положений, критикой традиционных парадигм вместе со стремлением найти в них определенные компромиссы. Конструктивисты (в международно-политической науке, Э.Адлер, М.Барнетт, Т.Кристиансен, М.Финнемор, Дж.Чекел.) опираются в своих воззрениях на выработанные значительно раньше положения теории социального конструирования реальности, на социологические подходы в исследованиях международных отношений. С точки зрения конструктивистов, смысл миру придают нормы, правила, культуры, ценности и идеи, т.е. идеальные факторы, которые и являются в итоге первичными. Институты – это формальные организации, создаваемые для распространения норм как результатов социальных соглашений. Они не существуют вне идей акторов, их представлений о том способе, в котором функционирует мир. Из-за этого общепринятое «значение» институтов интерпретируется внутри разделяемых нормативных рамок. Существование институтов зависит от регулирующих и конститутивных правил. Роль регулирующих

правил сводится к упорядочению некоей деятельности. Внимание, которое конструктивисты уделяют тому, что они называют *co-constitution*, т.е. взаимному формированию институтов и агентов, приоритет, который они отдают *конститутивным* функциям правил и норм над регулирующими, – все это имеет довольно серьезные последствия для понимания международных отношений. Иначе говоря, конструктивисты допускают вероятность изменений в самих фундаментальных основаниях функционирования международных отношений и мировой политики. Против этого выступают сторонники реализма.

Реалистов интересует остающееся, неизменным, а не меняющееся. Они концентрируются, например, на сходстве политики времен Киссинджера, Меттерниха и Фукидида, трактуя перемены как аномалии. Конструктивисты, напротив, выделяют такие изменения и анализируют, каким образом цели, поведение и даже сама природа государств формируются в историческом процессе господствующими политическими идеями и социальными нормами (М.Финнемор). Конструктивисты считают, что национально-государственные интересы не могут быть выведены просто из распределения военной или экономической власти, что существует также социальная составляющая такой власти.

Согласно конструктивизму, пока планета институционально разделена, государства как международные акторы сохраняют особую роль в мировой политике. Это объясняется не тем, что они хорошо справляются со своими задачами (обеспечение безопасности и благосостояния граждан, индивидуальных прав и свобод и т.д.), а тем, что государство как форма политической организации в целом все очевиднее обнаруживает свою нефункциональность, более того, развитие этой формы породило много неэффективных, даже неудавшихся государств. Однако если вы – не государство, то в мировой политике вы – никто, что понимают национальные движения, борющиеся за освобождение и равноправие. «Тот факт, что безнадежно ослабевшие и потерпевшие неудачу государства могут быть снова восстановлены как государства, а не реорганизованы каким-либо иным способом (например, как колонии), указывает на сильную культурную поддержку государственности и нелегитимность других политических форм». Государства существуют потому, что их поддерживает большая мировая культура [3].

Вместе с тем, конструктивисты считают, что значимыми акторами могут выступать не только государства, поэтому, включая в категорию «агент», наряду с государствами, политические, профессиональные и иные элиты, сети НПО, экспертные сообщества, социальные движения, частные лица и т.п., обращают внимание на необходимость учета, возросшего числа механизмов изменения международных отношений. Иначе говоря, конструктивизм возвращается к проблематике, связанной с этическим измерением международных отношений и мировой политики, актуальность которых в наши дни возрастает. На наш взгляд, в отличие от либерализма, ориентированного на «этику убеждения», позиции конструктивистов ближе к реалистической «этике ответственности», ибо они исходят из ответственности государства за те концепции добра и зла, которые они конструируют в процессе взаимодействия, равно как и за поведение, основанное на таких концепциях. Конструктивизм, по мнению многих специалистов, при всех присущих ему противоречиях все заметнее оформляется в самостоятельную парадигму, внося свой вклад в имеющиеся споры. Конструктивизм является, на наш взгляд, наиболее подходящим для исследования вопросов о том, что представляют собой международные отношения и кто является важными акторами в мировой политике.

Резюмируя, следует отметить, что рефлексивизм рассматривает международные отношения с позиций глобальности и одновременно децентрализованности. Он подчеркивает новое содержание, которое обретают понятия силы, безопасности, внешней политики, дипломатии, ресурсов и т.д. Рефлексивизм пытается преодолеть рамки исторического контекста Вестфальской системы, которыми во многом продолжают ограничиваться исследования международных отношений, привлекая внимание к возрастающему воздействию на международную жизнь факторов социокультурного порядка.

Таким образом, представленный анализ показывает, что теория международных отношений стремится освободиться от ограничивающих ее развитие крайностей в противопоставлении имеющихся в ее рамках теоретических парадигм. При этом существует и противоположная динамика. Тенденции синтеза исследовательских программ противостоят их дальнейшая плюрализация. Расширение влияния постмодернизма, способствуя трансформации классических парадигм, не приводит их к отказу от своих основополагающих постулатов. Доказательством этого является то, что с середины 1970-х гг. прошлого века в США, а затем в Великобритании стала бурно развиваться международная политическая экономия. После периода холодной войны в Европе, в особенности во Франции, укрепляются позиции социологии международных отношений. В то же время исследователи международных отношений американцы Х.Алкер и Т.Бирстекер, японец Т.Иногучи и пакистанец Т.Амин предлагают отказаться от межпарадигмальных споров как одномерных подходов к анализу международных отношений и рассматривать понятие мирового порядка в виде многомерного явления. Изучив современные теоретические дискуссии в соответствующих странах, они пришли к двум важным выводам. Во-первых, это заключение о примерном совпадении содержания указанных полемики в самых разных странах, что

свидетельствует о распрстранении международных исследований как профессиональной дисциплины на все новые регионы мира. Во-вторых, это означает, что основные вопросы дискуссий о международном порядке (военная безопасность, политэкономия, социальные процессы, геополитика) не совпадают с разделительными линиями господствующих теоретических парадигм. Поэтому, утверждают данные авторы, анализ международных отношений в терминах межпарадигмальных споров не отвечает реальному состоянию современного мира, где сосуществуют, взаимно дополняя друг друга, несколько мировых порядков [4].

Таким образом, в заключении следует отметить, что эволюция теоретических подходов к исследованию международных отношений характеризуется не только изменениями, но и преемственностью. Новейшие направления не избавились от межпарадигмальных споров. Но при этом трансформация классических парадигм не мешает сохранению их основополагающих постулатов. Методологические установки все более разнообразны, но позитивизм и рациональный выбор сохраняют довольно прочные позиции. Здесь же фигурируют идейные и теоретические предпочтения, присущие любому исследованию международных отношений. При этом следует обратить особое внимание на то, что одна из функций теории международных отношений заключается в предотвращении аналитиков от чрезмерной самоуверенности и скоропалительных оценок, а практиков от поспешных и масштабных действий, основанных на тех или иных экспертных выводах или рекомендациях. Вместе с тем, следует отметить, что знание основных положений теоретических парадигм это лишь предварительное условие на пути исследования международных отношений. Знание вышеизложенных идейных направлений поможет продвинуться в осмыслении их характера и тенденций и соответственно в осмыслении перипетий международной политики, потому что такое сочетание даст возможность ориентироваться в стремительно эволюционирующих международных реалиях.

1. Косолапов Н. *Международные отношения как специфический тип общения // Мировая экономика и международные отношения. 1999. №6.*

2. Хантингтон С. *Столкновение цивилизаций // Полис. 1994. №1.*

3. Финнемор М. *Нормы, культура и мировая политика с позиций социологического институционализма // Международные отношения: социологические подходы. – М., 1998.*

4. Вендт А. *Четыре социологии международной политики // Международные отношения: социологические подходы / Под ред. Цыганкова П.А. – М., 1998.*

Түйін

Бұл мақалада әлемдік саясат пен халықаралық қатынастарды зерттеудегі теориялық әдістердің талдау жасалған.

Резюме

В данной статье автором предпринята попытка анализа теоретических подходов в исследовании международных отношений и мировой политики.

Resume

In given article author try to analyze theoretical ways of searching international relations and world policy.

KAZAKHSTAN AND EUROPEAN UNION

A.Shaltykov – Republic of Kazakhstan, Almaty

European direction is one of the most important in Kazakhstan's foreign policy. Cooperation with Europe which has huge economic and technical potential, rich and useful integration traditions as well as sound experience in democracy, all these matters are specially important for Kazakhstan. President of Republic of Kazakhstan Mr. Nazyrbayev N. had drawn big interest to European integration experience from the very beginning. In his opinion European integration practice is does applicable to post-Soviet reality from point of view of historical specific and mentality of corresponding states. In many of his speeches and articles he often mentions European integration experience. That's why Kazakhstan has serious intentions to cooperate with European Union.

Political, trade and investment cooperation between Republic of Kazakhstan and European Union is carried out on basis of bilateral Partner Agreement (BPA) signed on January 23, 1995 in Brussels by President Nazyrbayev N. and EU Council Chairman Mr. Jupe A. On April 30, 2004 Expansion Protocol was signed which involved 10 new countries (members of EU) into BPA.

It's necessary to highlight that since agreement came into force, active dialog is being carried out on bilateral basis by following bodies of European Union: Cooperation Council on level of Senior Officials, Sub-

Committee on Trade, investment, energy, transportation and ecology, and Sub-Committee on Justice on level of experts which are industry auxiliary bodies of Cooperation Committee. Relationships between Parliament of Kazakhstan and European Parliament are considered within work of Parliament Cooperation Committee “Republic of Kazakhstan – European Union”.

The beginning of official political contacts of Kazakhstan with EU is March 2, 1992. President Nazyrbayev N. hosted delegation of EU headed by Vice-President Mr. Andriyasyan F. On December 1-2, 1993 Kazakhstan Head officially visited Brussels and there was negotiations with President of European Committee Mr. Delor. Z. Agreement was signed between EU and RK to open representative offices. Important steps of cooperation were visits of Mr. Nazyrbayev N. to Brussels in June 2000 and November 2002. During visits there were meetings with Head of Euro Commission Mr. Prodi R. and Superior Representative of EU on matters of foreign policy and security General Secretary of EU Mr. Solana H.

Kazakhstan plays strategic role in the Region and encourages active realization of different programs and initiatives of EU in the country. Kazakhstan supports EU efforts to struggle with global threats including regional programs to secure borders (RPSB), drug smuggling in Central Asia as well as stabilization and rehabilitation of Afghanistan.

Since that time both parties are constantly expanding joint dialog. Today EU takes leading positions as general partner for Kazakhstan on many parameters. There is active development in following spheres: trade, investments, energy, transport, justice. Two important documents are being realized: State program “Road to Europe” and EU strategy in Central Asia. Thanks to the programs strong fundamentals of partnership have been created, perspective projects have been launched in economic, political and humanitarian spheres.

Within the last four years EU continues to be the first partner for Kazakhstan in economic and investments spheres gaining Russia and China. One can say that today EU is trade partner for Kazakhstan in the world. Goods turnover between partners in 2009 was 28.8 billion USD. EU share is 40% in total goods turnover of Kazakhstan.

One can say that these numbers are conspicuous, despite global crisis they are nine times exceed 2002 indicators and more than two times 2005 indicators. Level of partnership in this sphere with Kazakhstan is equal to partnership with seven other states of Central Asia taken together. In these conditions Kazakhstan is ready to become “gates” for EU to Central Asia. For these, Kazakhstan has all conditions, natural and land resources to create regional technological hub and develop productions for export to Russia, China and Central Asia.

It’s of big importance cooperation of Kazakhstan and EU in energy sector. In global dialog of states and international structures energy sector plays important role in last years. This theme became more important after gas disputes between Ukraine and Russia.

Energy sector is one of the most important for Kazakhstan to cooperate with EU. Today Kazakhstan is third large supplier of energy to Europe from non-OPEC countries. For example, share of oil supply in some EU countries is quite high. For instance, Romania – 30%, Austria – 25%, in Switzerland Kazakhstan supply takes the second place. Kazakhstan provides up to 20% of total import of energy in EU countries.

Currently EU considers Kazakhstan as leader of economic development and fundaments of stability in the Region as well as alternative supplier of energy.

Instability in Persian Gulf as main source of energy import as well as decreasing role of supplies from North Sea and desire of EU to decrease dependence on Russia makes Central Asia and mainly Kazakhstan important alternative source of carbons for Europe.

As far as investment cooperation is concerned EU takes leading positions here too. About 56 bln. USD or more than one third of total foreign investments to Kazakhstan economy are from EU countries. In its turn Kazakhstan had invested more than 10 bln. USD to EU economy.

In April 2010 President Nazyrbayev N. discussed investments to Kazakhstan economy with President of European investment bank Mr. Maishdat F. European investment bank is autonomous structure in EU and makes decisions on strategic matters: it finances projects to balance development not only in EU but beyond it too. Signing of bilateral agreement which regulates activity of EIB in Kazakhstan allows enhance development of investment policy of Kazakhstan to European direction. In terms of corresponding mandate EU expects EIB to attract investments in the amount of 1 bln. Euro.

Kazakhstan has to take most important things from cooperation with Europe – new technologies, knowledge and experience. As it’s known the core of European achievements is they are fundamental.

Innovation direction of Europe coincides with aims of Kazakhstan. That’s why we have to pay special attention to competitiveness of European education.

Europe has had very high level in education system. Results of these efforts are development of

innovations, successful development of new technologies, leading economy structure, production of competitive products.

Today Kazakhstani Institutes has broad cooperation practically with all European Universities where more than 20 ths. of our students study there. Joint Universities are operating in Kazakhstan including partners from Great Britain, Russia, Germany. Joint programs are being realized with Universities from France, Poland, Hungary, Czech Republic, Italy, Spain. There is big potential of new “Nazyrbayev University”.

Time has come for new approaches. The main aim of Kazakhstan is to realize partnerships and get real results.

1. *Kazakhstanskaya Pravda April 13, 2010.*

2. *Tokayev T. “Kazakhstan and West – in global economy” – M., 2009.*

3. *Prioritaten und Ausrichtung der staatlichen Zollpolitik der Republik Kasachstan Sozialphilosophie, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans. Verlag Dr. Koster. – Berlin, 2012.*

Түйін

Мақалада Қазақстанның Еуроодақ елдерімен ықпалдастық саясаты, қазіргі замандағы оның ерекшеліктері талданады.

Резюме

В статье анализируются сотрудничество Казахстана со странами Евросоюза, особенности этой политики на современном этапе.

Summary

The article analyzes the cooperation of Kazakhstan with the European Union, especially the policy at the modern stage.

ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ

НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Т.К. Ауелгазина – д.полит.н., доцент

Республика Казахстан на сегодняшний день успешно преодолевает период развития своей независимости и коренных преобразований в многосторонних отраслях государственных структур, соответствующих образцовым моделям цивилизованных стран мира. В связи с этим, одной из актуальнейших задач являются формирование и воспитание членов нашего общества как личностей политически грамотных с активной политической позицией и способных к реализации общегосударственных преобразовательных реформ. В процессе реформирования и модернизирования общества незаменимую роль в становлении социально-политического сознания и взгляда, политической культуры и менталитета личности играет процесс социализации.

Человек, являясь членом отдельно взятого общества, проходит процесс социализации не только в соответствующей социокультурной, но и политико-культурной среде. Еще в 430 г. до н.э. Перикл утверждал: «Лишь немногие могут творить политику, но судить о ней могут все». Поэтому люди должны иметь хотя бы самые общие представления о мире политическом, механизмах его функционирования. Для того чтобы каждый человек освоил и осознал, смог применить на практике политические знания, необходим процесс политической социализации.

Итак, политическая социализация, по нашему мнению, определена как процесс усвоения казахстанцем политических знаний и ценностей, правил и интересов в обществе, и развития на их основе своего политического сознания и культуры, реализации своих политических установок и задач, защиты политического права и свободы, в целом как процесс политического формирования личности с помощью передачи последующему поколению своего опыта и активного участия в общественно-политических мероприятиях [1].

Процесс политической социализации личности начинается с ранних лет и продолжается во всей его сознательной жизни. Для того чтобы стать полноправным членом общества, человеку требуется все больше времени. Если раньше социализация охватывала только период детства, то современному человеку необходимо политически социализироваться всю жизнь. Всем известно, что человек не рождается политиком, как не рождается он ни личностью, ни, тем более, гражданином. И гражданином, и личностью его признают государство или общество, воспитав у него соответствующие качества. Для гражданина это законопослушность и лояльность к государству, его политической системе и господствующей политической культуре. Для личности это соответствие тем требованиям-ожиданиям, предъявляемым человеку группой или всем социальным окружением, включая цели и ценности группы, умение верно исполнять социальные роли, быть адекватным принятым нормам.

Развитие личности связано с ее политической социализацией, под которой подразумевается усвоение идей, взглядов и образцов поведения в детстве и юности, обусловленных политическим окружением, и формирование на этой основе необходимых личностных политических качеств, а также приобретение навыков политической деятельности. В процессе политической социализации людей происходит их взаимодействие с обществом.

В государственной структуре процесс политической социализации осуществляется двумя основными путями. Первый путь состоит в передаче новым поколениям сложившихся образцов политического сознания и политического поведения, т.е. в передаче политической культуры старшего поколения молодому. Это означает, что процесс социализации носит отчасти консервативный оттенок, ибо в сознание молодого поколения внедряются те ценности, нормы и образцы поведения, которые уже освоены опытом прошлого. "Самых юных толпами гонят учиться, с тем, чтобы они смогли выучить наизусть старые ритуалы, и когда они усваивают многословие старших, их объявляют взрослыми", – саркастиче-ски замечал М.Штирнер [2]. В качестве основных агентов политической социализации в данном случае выступают такие социальные институты, как семья, школа, церковь и т.д.

Другой путь политической социализации связан с приобретением личностью новых, ранее неизвестных политических знаний, с усвоением нового политического опыта. Это происходит в процессе участия индивида в политической жизни страны, а также под воздействием разных факторов. Оба этих пути политической социализации в реальной жизни тесно переплетаются, взаимодополняют друг друга, обеспечивая стабильность политической системы общества.

В 90-е годы XX столетия в Казахстане прежняя система политической социализации была ликвидирована и общество стало развиваться по характерному для переходного периода пути. Новые ценности еще не закрепились в массовом сознании, а существовавшая ранее система политических ценностей была уже дискредитирована. Такие изменения привели к утрате прежними институтами политической социализации своей роли. В условиях кризисного, переходного состояния общества, при смене типов политической культуры возникают серьезные проблемы сохранения и передачи политического опыта, преемственности политических институтов, норм и ценностей. Именно это и наблюдается сегодня в Казахстане. В стране одновременно изменились и политическая, и экономическая системы, подверглись глубокой коррозии базовые ценности. Казахстан существует теперь в новых границах, экономический потенциал ее заметно изменился после распада СССР. Это ложится тяжелым бременем на плечи миллионов казахстанцев. Приоритетными институтами и агентами политической социализации стали: система образования, СМИ, органы власти, общественные и политические организации, мечеть и семья. Армия и трудовые коллективы ослабили свою роль. Изменились роли основных институтов политической социализации, произошло увеличение количества институтов, осуществляющих политическую социализацию. Из традиционных институтов наиболее действенными продолжают оставаться система образования и семья. Таким образом, оказалось, что большая часть агентов политической социализации являются «продуктами» политической ресоциализации. Эта особенность стала одной из проблем современной политической социализации. Возникла необходимость в формировании непротиворечивой картины мира у людей, которые участвуют в процессе политической социализации молодого поколения. Необходима эффективно работающая система соответствующих институтов, которая, по словам А.И. Щербинина, в Казахстане находится еще в эмбриональном состоянии [3].

Итак, политическая социализация, происходящая в современном Казахстане, имеет свои особенности. В нынешнее время именно старшее поколение сталкивается с необходимостью адаптации к новым политическим ценностям, новым нормам. Этот процесс часто сопровождается

психологическим стрессом и охватывает все взрослое население страны. Происходит смена политических ценностей. Поэтому в современном Казахстане необходимо уделять внимание изучению ресоциализации всех возрастных лиц.

Современный Казахстан находится в процессе трансформации политической системы. Процессы трансформации, происходящие в казахстанском обществе, по сути, затронули все его институты: политические, экономические, правовые, и культурные. Коренные изменения, произошедшие в социально-экономических основах современного Казахстана, привели к существенным преобразованиям в политической сфере: изменились политическая система, общественно-политические институты и организации. Перемены коснулись и ценностно-нормативных структур массового сознания, моделей политического и социально-экономического поведения казахстанских граждан.

По Конституции Республика Казахстан является демократическим, унитарным, светским государством, созданной на исконной казахской земле, в котором, государствообразующая казахская нация, русские и другие этнические группы стремятся жить в мире и согласии. В республике проживают более 140 наций и народностей. Вопросы самоорганизации и самоуправления каждого из них не могут не волновать общество. Крах СССР и отказ от тоталитаризма привели не только к образованию новых независимых государств, но и новых политических партий, общественных формирований граждан, общественно-политических движений по этническим признакам, созданию объединений национально-культурного типа. Созданию национально-культурных центров способствовало и стремление к компактному расселению диаспор, расширение личных, культурных, конфессиональных контактов, а также стремление к воссозданию национальных обычаев и традиций. Национально-культурные центры должны были служить возвращению исконной этнической самоидентификации уже обрусевшим немцам, татарам, корейцам, украинцам и другим. Неудовлетворенность решением жизненно важных вопросов, демографические причины, проблемы миграции становились предпосылками создания национально-культурных центров. А необходимость преодоления противоречий и проблем в духовно-культурном облике этнических диаспор республики стало одной из основных причин создания национально-культурных центров.

Таким образом, Ассамблея народов Казахстана является одним из инструментов гражданской консолидации и политической социализации представителей разных этносов. Она была образована в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995 года, №2066 "Об образовании Ассамблеи народов Казахстана" в целях укрепления общественной стабильности и межнационального согласия в Республике Казахстан.

Идея создания Ассамблеи народов Казахстана была впервые высказана Президентом страны Н.А. Назарбаевым в 1992 году, на Первом Форуме народов Казахстана, посвященном первой годовщине Независимости.

Цели и задачи Ассамблеи, структура и организация работы, основные направления деятельности определены в Положении об Ассамблее народов Казахстана и Стратегии Ассамблеи, утвержденных Указом Президента Республики Казахстан от 26 апреля 2002 года №856.

Деятельность Ассамблеи направлена на решение следующих задач:

- содействие сохранению в республике межнационального и межконфессионального согласия, стабильности в обществе;
- выработка предложений по проведению государственной политики, способствующей развитию дружественных отношений между представителями национальностей, проживающими на территории Казахстана, содействие их духовно-культурному возрождению и развитию на основе соблюдения принципа равноправия;
- формирование политической культуры и осуществление процесса политической социализации граждан, опирающейся на цивилизованные и демократические нормы;
- обеспечение учета многообразных национальных интересов в проводимой государством национальной политике;
- поиск компромиссов для разрешения возникающих в обществе социальных противоречий.

Ассамблея народов Казахстана проводит работу в следующих направлениях: культурно-просветительскую, воспитательную, коммуникативную, консультативно-совещательную.

В настоящее время Ассамблея имеет в своем составе 350 членов, рабочим органом Ассамблеи является Секретариат, структурно входящий в состав Администрации Президента РК. Необходимо отметить, что Ассамблея в своей работе тесно взаимодействует с малыми ассамблеями, которые созданы во всех областных центрах и в городах Астане и Алматы.

За годы своей деятельности Ассамблея обсудила важные вопросы социально-политической жизни общества, связанные с дальнейшим экономическим и политическим реформированием казахстанского общества.

Сегодня Ассамблея народов Казахстана – это десятки общественных объединений, представляющих все этносы и национальные группы, проживающие в республике. Национально-культурные центры Ассамблеи принимают активное участие в работе научно-практических семинаров в сфере общественно политической деятельности. В стране созданы все условия для возрождения культуры всех народов, населяющих Казахстан. Создание национально-культурных центров послужило основным инструментом консолидации многонационального общества современного Казахстана. Сегодня уникальный казахстан-ский институт прямой демократии, как Ассамблея народа Казахстана, твердо занявшая свое место в рамках политической системы страны и вносящая огромный вклад в поддержание межнационального согласия и единства заслуживает особого внимания. В ходе деятельности Ассамблеи народов Казахстана накоплен огромный позитивный опыт, этот вклад по достоинству оценивается на самом высоком мировом уровне. Бывший Генеральный секретарь ООН Кофи Аннан назвал Казахстан "примером межнационального согласия, стабильного и устойчивого развития для других государств мира".

Принятая в 1997 году Стратегия развития Казахстана до 2030 года в качестве одного из главных приоритетов закрепляет внутривнутриполитическую стабильность и консолидацию общества, компонентами которой являются развитие единой гражданственности, основанной на равенстве возможностей для всех граждан, устранение причин этнических разногласий, обеспечение равенства всех этнических групп, укрепление взаимоуважения, терпимости и доверительных отношений между различными конфессиями. На основе этих концептуальных положений строится нормативно-правовая база регулирования межэтнических отношений в Казахстане, в том числе законодательство, определяющее статус меньшинств.

Правовую основу национальной политики в Казахстане составляет совокупность законодательных норм и актов и, прежде всего Конституция РК, согласно которой признаются неконституционными любые действия, способные нарушить межнациональное согласие. В целом национальная политика страны базируется на принципах верховенства закона и разумного сочетания прав наций и прав человека. Опыт межэтнической политики, осуществляемой Казахстаном, признан ценным в мировом сообществе.

В стране создана правовая база, обеспечивающая равенство прав и свобод граждан независимо от их этнической и религиозной принадлежности. Этот принцип лег в основу межэтнической политики государства.

Принципиальное значение для поощрения и защиты прав и законных интересов лиц, принадлежащих к этническим меньшинствам, имеют следующие положения Конституции Республики Казахстан: Государство заботится о создании условий для изучения и развития языков народа Казахстана (пункт 3 статья 7); Каждый вправе определять и указывать или не указывать свою национальную, партийную и религиозную принадлежность; Каждый имеет право на пользование родным языком и культурой, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества (статья 19 Конституции РК).

Большое значение для участия этнических меньшинств в общественно-политической жизни государства имеют также такие положения статьи 33 Конституции Казахстана: «Граждане Республики Казахстан имеют право участвовать в управлении делами государства, избирать и быть избранными в государственные органы и органы местного самоуправления, а также участвовать в республиканском референдуме, равное право на доступ к государственной службе» [4].

Итак, подлинным субъектом политических отношений личность может стать только в демократическом обществе, где человеку предоставлены широкие политические права, свободы и возможности для удовлетворения своих политических потребностей. Демократическое и открытое общество – это важнейшие предпосылки субъектности личности, создающие формальные условия для раскрытия политических возможностей каждого гражданина. При этом важное значение имеют знания людей о политике, их политический опыт, ориентации, умение организоваться. Построение демократического государства предполагает достижение равенства граждан, их участие во всех сферах жизни общества, прежде всего в управлении государством. Именно равенство выступает индикатором и основой демократического общества.

Демократия в Казахстане, безусловно, имеет свою специфику, связанную с особенностями казахстанского менталитета, культуры и истории. К началу XXI века экономические реформы и

политическая модернизация, пробивая себе дорогу, формировали в стране новые общественно-политические отношения, политические институты, нормы и ценности, основанные на принципах демократии. Начали преодолевать фрагментарность и мозаичность политической культуры. К жизни были вызваны новые и весьма активные формы массового политического поведения. Страна из кризисного состояния стала переходить к устойчивому развитию. В результате в обществе начали складываться благоприятные условия для создания нового, отвечающего современным потребностям политической жизни, механизма политической социализации.

На данный момент Республика Казахстан стремится создать гражданское общество и правовое государство. Гражданское общество – это общество с развитыми экономическими, культурными, правовыми и политическими отношениями между его членами, независимое от государства, но взаимодействующее политически, общество граждан высокого политического, социального, экономического, культурного и морального статуса, создающих совместно с государством развитые правовые отношения [5, с. 75]. В таком обществе в соответствии с признанными международными нормами сохраняются права и свободы граждан, главенствует закон. Высокая степень материального, общественного, политического, культурного развития гражданского общества предполагает качественное изменение государства, а государство постепенно становится правовым государством. А правовое государство – это тип государства, в котором функционирует режим конституционного правления, существует развитая и непротиворечивая правовая система и эффективная судебная власть, вместе с реальным разделением властей с их эффективным взаимодействием и взаимным контролем, с развитым социальным контролем политики и власти [5, с. 313-314]. Общее демократическое устройство системы власти и политики правового государства органически связано с его правовыми установками. В основу правового государства заложено равенство власти, гражданина, общества и права, их правовое равенство перед законом.

Обретение Казахстаном государственного суверенитета поставило перед обществом задачу воспитания патриотизма у подрастающего поколения. Работа институтов политической социализации личности должна быть направлена не на вооружение молодежи определенной суммой знаний, а на решение задач, поставленных основополагающими документами и проектами в области образования, т.е. воспитания патриота и гражданина нового Казахстана.

Именно молодое поколение будет определять будущее нашей республики в XXI веке. Обычно в народе говорят: что посеешь, то и пожнешь. Поэтому мы должны посеять добрые зерна воспитания, чтобы получить хорошие плоды.

Казахстанский патриотизм – общий для всех жителей, населяющих многонациональный Казахстан, и вместе с тем основанный на глубоком уважении к традициям национальной культуры и духовности казахского и других народов страны, внесших свой вклад в формирование общего для всех граждан достояния.

Казахстанский патриотизм опирается на традиции светского государства и вместе с тем основывается на уважении ко всем традиционным религиям, которые исповедуют народы страны, и опирается на глубокие традиции межрелигиозного диалога и толерантности. Казахстанский патриотизм, несомненно, имеет гражданский характер и, признавая существующие различия в политических взглядах и убеждениях, предполагает уважение к сложившимся за годы независимости в Казахстане политическим институтам и традициям.

Значимыми элементами казахстанского патриотизма, безусловно, должны стать традиционные символы и ценности национальной культуры, формирующие национальное самосознание и идентичность многонационального народа и нашедшие свое выражение в таких значимых национальных брендах, как флаг, герб и гимн Казахстана. Уважение к государственным символам свидетельствует о силе и достоинстве казахстанского народа, является проявлением нашего патриотизма и высокой гражданственности, формирует чувство общности нации. У каждого человека в сердце должно биться святое чувство патриотизма, любви к святыням своей Родины.

Важной составной частью казахстанского патриотизма являются его культурно-цивилизационное своеобразие, открытость миру, уникальный синтез восточной и европейской культур, особая культура диалога. Казахстан – это пространство встречи степной и оседлой культур, тюркского и славянского миров, создавших неповторимый цивилизационный сплав, что особенно актуально в ситуации многочисленных современных «межцивилизационных расколов» и противостояний.

Ключевое значение для утверждения имиджа Казахстана может иметь образ его политических институтов, прежде всего институтов президента и парламента.

Таким образом, как показывает практика, пропаганда государственной символики, традиционных

символов и ценности национальной культуры способствует формированию казахстанского патриотизма, содействует политической социализации личности, её духовному развитию и гармоничному воспитанию.

С первого года обретения независимости Казахстан взял курс на построение демократического государства, в котором неправительственные организации играют важную роль. Официальной датой политического признания объединений граждан (НПО) в Казахстане можно считать октябрь 2000 года, когда Президентом Н.Назарбаевым в Послании народу Казахстана «К свободному, эффективному и безопасному обществу» был озвучен термин НПО. Конкретно было обращено внимание на то, что «неправительственные общественные организации уже сегодня играют в Казахстане огромную роль и в правозащитной деятельности, и в реализации особых интересов групп населения, и в социальной стабилизации общества». Неправительственные организации (НПО) – это открытые некоммерческие общественные организации, не ограниченные профессиональной спецификой (поэтому к НПО не относятся профсоюзы) и не стремящиеся к государственной власти (поэтому к НПО не относятся партии). Как правило, НПО ставят перед собой вполне конкретные, общественно значимые цели и задачи, и в своей деятельности руководствуются ими. НПО заполняют незанятые государственными структурами ниши в социально-экономическом развитии страны. Деятельность НПО отличается мобильностью и динамизмом, инициативой и ориентацией на собственные силы. Другими словами, сектор НПО – это форма общественной самодеятельности, которая юридически оформлена посредством регистрации НПО.

Неправительственные организации, в настоящее время, представляют собой эффективный механизм развития демократических процессов в государстве; они способствуют росту гражданской активности общества, применяют неполитические средства для оказания влияния на процесс принятия решений государственной властью [6]. В Республике Казахстан зарегистрировано порядка 5000 неправительственных организаций (НПО). Из них на 1 ноября 2011 года активно действуют 1709 неправительственных организаций. В неправительственном секторе республики, регулируемом Законом Республики Казахстан от 31 мая 1996 года "Об общественных объединениях", а также Законом Республики Казахстан от 16 января 2001 года «О некоммерческих организациях», в общей сложности задействовано порядка 200 тысяч человек. На постоянной основе работают около 40 тысяч человек, на временной – до 50 тысяч человек, на добровольных (волонтерских) началах – более 100 тысяч. Различного рода услуги от НПО получают около 2 млн. человек [7].

Своей деятельностью неправительственные организации страны охватывают практически все общественно значимые сферы. Это вопросы экологии, социальной сферы, образования, культуры, здравоохранения, гендерных отношений, защиты прав человека и др., то есть фактически НПО сегодня стоят на острие всех наиболее значимых социальных проблем казахстанского общества.

Оформились устойчивые группы НПО по различным направлениям: экологические – 15%; детские и молодежные – 13,6%; женские – 13,3%; медицинские – 13,1%; в области культуры, искусства, науки, образования – 12,5%; правозащитные – 7,6%; по социальной защите – 6,8%; по поддержке общественных инициатив – 6%; многопрофильные – 4,7%; общества инвалидов – 4,4%; по реабилитации детей-инвалидов – 3% [7].

Сформулированные основные принципы и направления государственной политики поддержки неправительственных организаций были закреплены в принятой Концепции государственной поддержки неправительственных организаций Республики Казахстан согласно постановлению Правительства Республики Казахстан №85 в 2002 году. Идеи, заложенные в этой Концепции, послужили основой для Программы государственной поддержки неправительственных организаций на 2003-2005 гг. Началом целевого государственного финансирования проектов НПО стал принятый в 2005 году Закон РК «О государственном социальном заказе».

Разработанная рабочей группой Государственной комиссии по разработке и конкретизации программы демократических реформ в Республике Казахстан Концепция развития гражданского общества в Республике Казахстан на 2006-2011 годы, утвержденная 25 июля 2006 года Указом Президента страны, явилась значимым событием 2006 года и основополагающим документом, придавшим импульс для динамичного развития НПО [8].

В современном обществе важнейшую роль в процессе политической социализации играют средства массовой информации. Они способны воздействовать на максимальное число людей в кратчайший промежуток времени. В связи с этим, задачу внедрения норм господствующей политической культуры в сознание человека в современном мире выполняет важнейший институт политической социализации – средства массовой коммуникации (СМК): пресса, радио, телевидение,

кино, видеозапись, компьютерные сети.

Проблемы социализации личности, в том числе и политической, относятся к разряду тех проблем общественного развития, которые никогда не потеряют свою актуальность, так как отражают сущность, закономерности и особенности существующего в обществе механизма социального наследования, обеспечивающего сохранение и передачу новым поколениям накопленного социально-политического опыта, преемственность норм, ценностей и институтов. Таким образом, политическая социализация должна обеспечить функционирование политической системы, способствовать становлению гражданина, который готов активно участвовать в политической жизни Казахстана. Ведь успешная политическая социализация является одним из основных гарантов стабильности политической системы.

1. Ауелгазина Т.К. *Особенности политической социализации личности в Республике Казахстан*. – Алматы: СаГа, 2006. – С. 53.

2. Цит. по: Доган М., Пеласси Д. *Сравнительная политическая социология*. – М., 1994. – С. 111.

3. Щербинин А.И. *Политическое образование*. – М., 2001.

4. *Конституция Республики Казахстан*. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 96 с.

5. *Политология. Энциклопедический словарь*. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.

6. *Неправительственные организации Казахстана: вчера, сегодня, завтра*. – Алматы: 2002. – С. 11.

7. *Суверенный Казахстан, 2003*. – 16.10.

8. *Aujelgasina T.K. Besonderheiten der politischen Persönlichkeitssozialisation im heutigen Kasachstan // Sozialphilosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans*. – Berlin, 2012. – S. 95-101.

Түйін

Мақала Қазақстандағы өзекті тақырыптардың бірі – жеке тұлғаның әлеуметтенуі жүйесіндегі ұлттық тәрбие-нің рөлін ашып көрсетуге арналған. Сонымен қатар, мақалада автор жеке тұлғаның әлеуметтенуінің түсінігі мен негізгі принциптеріне тоқталып өткен. Сондай-ақ, еңбекте аталған мәселенің теориялық әдістеріне ғылыми тал-дау жасалған.

Резюме

Статья посвящена одной из актуальных проблем в Казахстане – роль национального воспитания в системе социализации личности. А также в статье освещаются понятие и основные принципы социализации личности. Автор дает научный анализ теоретических подходов к изучению данной проблемы.

Summary

The article is devoted to one of the most pressing issues in Kazakhstan – the role of the national education system of socialization. Also, the article highlights the concept and basic principles of socialization. The author gives a scientific analysis of theoretical approaches to the study of this problem.

САЯСИ МӘДЕНИЕТТІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ-ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ

А.Т. Құлсариева – ф.ғ.д. проф., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің оқу-ісі жөніндегі проректоры,
Ж.М. Төлен – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің саясаттану кафедрасының 3 курс PhD докторанты,
А.Ы. Айтымбетов – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің саясаттану кафедрасының
1 курс PhD докторанты

Мемлекеттің тиімді дамуы мен оның саяси жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуде саяси мәдениеттің маңызы зор. Әлемдік дамыған демократиялық мемлекеттер тәжірибесі көрсетіп отырғандай, саяси мәдениет мемлекеттің тұрақтылығының сақталуы мен динамикалық дамуына жол ашатын бірден-бір негізгі фактор. Ал саяси мәдениеттің болмауы ол мемлекетте анархияны тудырып, тәртіпсіздік пен тұрақсыздыққа ұрындырып, азаматтық соғысқа дейін алып барады. Сондықтан демократиялық қоғамды орнатудағы саяси мәдениеттің қалыптасуын зерттеу бүгінгі әлемдік зерттеушілер мен саясаттанушылар-дың ортақ маңызды мәселесіне айналып отыр.

Саяси мәдениет түсінігі мен оның қалыптасуына байланысты әлемдік зерттеушілер арасында келісімге келген ортақ пікір жоқ. Саяси мәдениеттің мағыналық түсінік аясының кеңдігіне байланысты және оны түсіндіруде әр түрлі көзқарастар орын алғандықтан саяси мәдениет туралы анықтамалар бірізді емес, әрқилы болып келеді.

«Саяси мәдениет» сөзін ең алғаш XVIII ғасырда неміс философы И.Гердер «Адамзат тарихындағы философия идеясы» еңбегінде қолданған болатын. Ол саясат пен мәдениеттің арақатынасын зерттей

келе, «Саяси мәдениет», «Саяси мәдениеттің дамуы», «Саяси мәдениетті таратушы» деген тіркестерді ғылыми айналымға енгізді [1].

Бірақ саяси мәдениет түсінігінің қалыптасуына байланысты пікірлер уақыт өткен сайын күрделілене бастады. Саяси мәдениет түсінігінің кеңдігі, оның қолдану аясының ауқымдылығына орай Батыс елдерін-де бірнеше түсініктер мен анықтамалар пайда болды.

XX ғ. ортасы мен соңына қарай саяси мәдениет концепциясының қалыптасуына байланысты оның мағыналық мазмұнына орай талас-тартыстар пайда бола бастады. Дау-дамай нәтижесінде екі түрлі көзқарас қалыптасты: **бірінші**, саяси мәдениет саяси бағдарлардың жиынтығы; **екінші көзқарас**, саяси мәдениетті мінез-құлық арқылы қарастырды.

Саясаттану ғылымында саяси мәдениет концепциясын ең алғаш американ саясаттанушысы Г.Алмонд өзінің «Салыстырмалы саяси жүйелер» атты мақаласында енгізді. Бұл ұғым өзінің ғылыми анықтамасын Г.Алмонд пен С.Вербаның «Азаматтық мәдениет. Бес ұлттың саяси қағидалары және демократия» еңбегінде жалғасын тапты. Олар бойынша саяси мәдениеттің мақсаты қоғамдық ғылымдардың саяси белсенділігін арттыру немесе демократия қағидаларын басқа елдерге тарату және осы негіздегі құндылықтарды қалыптастыру арқылы оны орнықтыру болып табылады.

Саяси мәдениет ұғымының шыққан және кең қолданымға енген кезеңі XX ғ. 50-60 жж. Бастапқыда ұғымның жаңа атауы саяси жүйелерді салыстыру мен топтастыру деп айқындалды. 1956 ж. Г.Алмонд бұл ұғымға мынадай анықтама берді: «Әрбір саяси жүйе саяси әрекетке, саясатқа қатынастағы бағдарлардың нақты бірлігіне негізделеді. Яғни, саяси мәдениетті саяси әрекетке қатынастағы анық немесе жасырын бағдарлар құрайды» [2].

Г.Алмонд өз зерттеуінде Г.Лассуэллдің саяси жүріс-тұрысты психологиялық зерттеуге арналған еңбегіне сүйенді. Бірақ Лассуэлл саяси жүйелер адамның субъективті бағдарына тәуелсіз қызмет етеді десе, Алмонд бойынша олардың субъективті психологиялық қажеттіліктерін зерттеу, тұтастай алғанда қоғамның дамуын түсінуге көмектеседі, өйткені саяси процестің ерекшелігі соған қатынасатын адамдар-дың сенімдері, сезімі мен көңіл күйлеріне тікелей байланысты деп санады. Ол халыққа сауалнама жүргізу әдісін қолданды. Бұл бағыт ғылымда биховеристік деп аталды. Биховеристер қоғамдық саяси даму мен тұрақтылыққа жетудің тетігі мен әдісін анықтауда биліктің әр түрлі түрлерін, құқықтық жүйе мен норма-ларды көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар ұлттық даму мен тұрақтылыққа жетуге септігін тигізетін немесе кедергі жасайтын байланыстарды анықтауды мақсат етті.

Г.Алмонд саяси мәдениетті «қоғамның саяси жүйесін құрайтын саяси объектілерге қатынастағы бағдарлардың ерекше түрі» деп анықтама берді [3].

Г.Алмонд пен С.Верба өздерінің «Азаматтық мәдениет» атты еңбегінде саяси мәдениетке анықтама бере отырып, саяси мәдениетті анықтайтын оның төрт негізін көрсетті.

1. Саяси мәдениет тұрғындарға тән саяси бағдардың бірлігімен ерекшеленеді.

2. Саяси мәдениеттің танымдық, сезімдік және бағалау құрамалары саяси нақтылыққа қатынастағы сенімдерді, саясатқа қатынастағы сезімді, саяси құндылықтарға бой үйретуді қамтиды.

3. Саяси мәдениет бірқатар факторлардың әсерімен құралады: балалық әлеуметтану, білім алу, бұқара-лық ақпарат құралдарына ашықтық, үкімет мекемелерімен қатынасу тәжірибесі, әлеуметтік-экономика-лық нақтылықтың әсері.

4. Саяси мәдениет саяси және үкіметтік құрылымдардың қызмет етуіне әсер етеді, бірақ ол олардың қызметін анықтай алмайды. Саяси мәдениет пен саяси құрылымдар арасындағы себепші тәуелділік олардың қызмет ету саласына сәйкес екіжақты [4].

С.Верба қоғамның саяси мәдениетін тәжірибелік сенімдер, экспрессивті рәміздер мен құндылықтар жүйесі ретіндегі көрініске ие және осылардың жиынтығы саяси әрекет жүзеге асып отырған жағдайдың шеңберін анықтайды, яғни саяси мәдениет саясатқа қатынастағы субъективті бағдарларды қамтамасыз етеді деп қарастырады [5]. Автор саяси мәдениетті ең бірінші адамдардың саясат туралы эмпирикалық сенімінің жүйесі ретінде көрсетуге мән береді, яғни кез келген елдің саяси мәдениетінің ажырамас бөлігі экспрессивті саяси рәміздер (ұлттық ту, әнұран, елтаңба), сонымен қатар құндылықтар жүйесі болып табылады. Саяси мәдениет ең біріншіден саяси сенім, яғни саяси іс әрекет пен саяси институттардың үлгісі туралы олардың құндылықтық-нормативті жүйесі [6].

Сонымен қатар, саяси мәдениет адамдардың жүріс-тұрысы мен саяси позициясын түсіндірумен қатар, олардың жүріс-тұрысын реттеп отырады, мәселен жанжал күшпен не бейбіт жолмен шешілуі сол елдің саяси мәдениетіне тікелей байланысты.

Саяси мәдениетті анықтауда С.Верба «тәжірибелік сенімдерге» басты назарды аударады. Ол бірінші орынға саяси жүйелер мен акторлардың мінездемесі ретіндегі «тәжірибелік сенімдерді» қояды.

Ол саяси мәдениет пен мәдениеттің арасындағы қатынасты қарастыра келе, белгілі бір мәдениет шеңберіндегі сенімдер, нормалар мен құндылықтар нақты саяси мәдениеттің қалыптасуында үлкен рөл атқаратынына баса назар аударады.

Американ саясаттанушысы Л.Пайдың айтуы бойынша: «Кез келген саяси жүйеде саяси әрекетке мән беретін, саяси институттарды тәртіпке келтіретін және іс-әрекетке әлеуметтік мағына беретін саясаттың субъективті сферасы өмір сүреді. Тек саяси мәдениет ғана саяси процесті мәнмен, форма мен болжаммен қамтамасыз етеді. «Саяси мәдениет» ұғымы қоғамның дәстүрі, оның қоғамдық-бұқаралық институттарының рухы, оның мүшелерінің эмоциялары мен ұжымдық ақылы – бұл тарихтың кездейсоқ жемісі емес, керісінше өзара қатынастардың нақты тізбегін құрайтын біртұтастықтың бір-бірімен өзара байланысты бөліктері» [7].

Саяси мәдениет тұжырымдамасын жасауда Л.Пай оны саяси процестердің ішкі мәні мен рухы деп қарастырады. Ал американ саясаттанушысы Д.Дивайн бойынша саяси мәдениет «белгілі бір жүйе мүшелерінің ұстанатын түбірлі жүріс-тұрысы, саяси құндылықтардың кең таралған тарихи жүйесі» [8]. Саяси мәдениет қоғамдық-бұқаралық іс-әрекет пен жеке жүріс-тұрыста бірдей орын алады.

Байқағанымыздай, бұл тәсілдер саяси мәдениеттің субъективті бағытын көрсетеді. Саяси мәдениетті зерттеуші Т.Парсонс пен Е.Шилс саяси бағдардың қызметтік мағынасына орай үш құрамдас бөлікке бөледі:

- Когнитивті (саяси объектілерді білу және сезіну);
- Аффективті (сана элементтері – эмоция мен сезім осы объектілерге қатынаста салыстырмалы);
- Бағалау (осы объектілер туралы пайымдаулар) [9].

Т.Парсонс пен Е.Шилс саяси бағдарларды жіктеуде саяси мәдениетті саяси санамен қосарластыра қарастырады.

Поляк ғалымы С.Вятр зерттеуі бойынша саяси мәдениет өкімет пен азаматтардың өзара қатынасын білдіретін айқындалардың, құндылықтардың жиынтығы және мінез-құлықтар үлгісі. Яғни мәдениеттің мінез-құлықтық сипатына баса назар аудара отырып, мәдениеттің бұл түрінің төмендегі құрылымын бөліп көрсетеді:

- саясат туралы білімдермен, уақиғалармен танысу, оларға қызығушылық;
- саяси жағдайды бағалау, сондай-ақ өкімет не істеу керек деген пікірді бағалау;
- саяси ұстанымның эмоционалдық жағы, отанға деген сүйіспеншілік, жауға деген жек көрушілік;
- саяси өмірді қалай ойдағыдай жасауға болатынын анықтайтын қоғамдағы мойындалған саяси мінез-құлықтың үлгісі [10].

С.Вятр саяси мәдениет концепциясын жасауда құндылықтар жүйесі мен мінез-құлықтар үлгісіне баса назар аударады.

Осы пікірге сәйкес С.Липсет саяси мәдениетті әртүрлі демократиялық қызметтің заңдылығын сақтауға қызмет ететін қандай да бір дәстүрлердің жиынтығы ретінде қарастырады [11]. Бірақ С.Липсет көзқарасы дәстүрлер мен құндылықтар ол демократия принципін заңдылығын сақтауға қызмет ететіндігімен ерекшеленеді.

П.Шаран саяси мәдениеттің негізгі өзегін анықтауда бірінші орынға саяси жүйедегі адамдардың субъективтік бағытын қояды, нақ осы, саяси жүйенің психологиялық критерийін немесе қасиетін атқарады [12]. Яғни жеке тұлғалардың бағыттары мен бағдарлары және оның психологиялық көңіл-күйі мен өзін-өзі ұстауы мәселесі алдыңғы орынға шығады.

Ал Американдық саясаттанушылар Р.Карр мен М.Бернстайн саяси мәдениетті сана көлемінде шектеуді негізсіз деп санап, оған саяси тәжірибені де қосады. Бірақ Ағылшын саясаттанушысы С.Уайт саяси мәдениетке «қағидалық және жүріс-тұрыстық матрица шегінде орналасқан саяси жүйе» ретінде түсінік береді [13].

Саяси мәдениет өзіне құраушы бөліктері ретінде көптеген ұрпақтар өмірі негізінде қалыптасқан саяси дәстүрлерді, өмір сүріп отырған саяси тәжірибені, идеяларды, сенімдерді қамтиды. Ол өмір сүріп отырған саяси жүйеге, оны құрайтын институттарға және ондағы қызмет етіп отырған адамның, қоғамның және мемлекеттің өзара қатынастарының принциптеріне қатынастағы адамдардың бағдары мен қағидаларын қамтиды.

Саяси мәдениеттің диктаторлық және демократиялық үлгідегі қоғамдағы азаматтардың жүріс-тұрысындағы ұқсас құндылықты бағдарлардың әрқалай жүзеге асатындығының ерекшелігін К.Манхейм бөліп көрсетті. Қазіргі либералдық бағыттағы қоғамның мәдени өмірі реттелмейтін қоғамдық құрылым-дарға тән заңдылыққа бағынса, диктаторлық басқарудағы қоғамда бірінші қатарға институционалдық элементтердің әлеуметтік өмірі шығады [14].

Саяси мәдениет концепциясының тұтас методологиясына екі танымдық басымдық тән. Олардың

бірі салыстырмалы, екіншісі әлеуметтанулық. Саяси мәдениеттің концепциясын салыстырмалы пайдалану астары ұлттық саяси құрылымдардағы және іс-әрекеттердегі айырмашылықтарды түсіндірудің өзіндік факторы ретінде қарастырылады. Әлеуметтік басымдық бірнеше саяси мәдениет ішіндегі өзара өзгеріп отыратын қарым-қатынастарды зерттеу кезінде негізгісі болып табылады. Мұнда негізгі талдау объектісі ұлт емес, жеке адам немесе топ болып саналады.

Ағылшын саясаттанушысы Д.Каванах саяси мәдениет туралы теориялық ойларды жүйелендіре келе оны 4 топқа бөліп қарастырды.

1. Эвристикалық: ол адамның ішкі бағдарының саяси объектіге қатынастағы мінездемесін ашып көрсетіп оны саяси сана мен саяси психология шеңберінде шектейтін саяси мәдениеттің психологиялық түсіндірмесін жатқызады;

2. Барлығын қамтушы: өзіне психологиялық қағида мен соған сәйкес субъектінің жүріс-тұрысын қамтитын саяси мәдениеттің жалпылама түсіндірмесін жатқызады;

3. Объективтік: саяси мәдениеттің азаматтар мен топтардың жүріс-тұрысын нормалық қабылданған кескінде құрайтын шынайы тәсіл құрады;

4. Психологиялық: саяси мәдениетті қажетті жүріс-тұрыс пен пайымдаудың жорамалдық нормативті үлгісі ретінде түсіндіретін ойлар құрады [15].

Кеңес дәуірінде марксистік қоғамтануда саяси мәдениет ұғымын В.И. Ленин енгізді. Ол коммунистік-социалистік бағыттағы саяси мәдениетті ұсынады. Оның негізгі мәні саясаттың таптық қызмет атқаруын-дағы әлеуметтік құбылыстың ерекше түрі ретіндегі идеология мен мәдениеттің ескі тәртіпті жеңіп, коммунистік қоғамның құрылысын анықтайтын бірізді партиялық тәсіл болып табылады.

Саяси мәдениетті осы сарында түсіну әрі қарай жалғасты. Қоғам саяси мәдениет ол мәндік күшін қалыптастырудағы және жүзеге асыру процесіндегі әлеуметтік субъектінің (қоғам, тап, топ, тұлға) қоғам-дық саяси іс әрекетінің, оның мақсатының, құралының тәсілі мен шешімінің топтық мүддесімен байланысты. Яғни саяси мәдениет адамның қоғамдық қатынастарды өзгертетін субъект ретіндегі әлеуметтік дамуының ауқымын ашып көрсетеді [16].

Ал А.А. Радугин саяси мәдениеттің үш деңгейін бөліп көрсетеді. Бұл адамның саясат әлеміндегі өзіндік анықтамасы болатын саяси жүріс тұрыста белгілі бір басқа бағдарлар мен нормалардың таңдауы ретіндегі дүниетанымдық деңгейі. Бұл деңгей оның жекелік және ұжымдық құндылықты таңдауынан, батыстық не шығыстық өркениетке жататындығымен, діндік сеніміне байланысты. Мәдениеттің саяси деңгейі саяси құбылысқа адамдардың құндылықтық қатынасын көрсетеді. Құндылықтық бағдарлар саяси жүріс тұрыста заттанады [17].

Саяси мәдениетті Е. Бабосов саяси ілімнің құндылықтық бағдарының, әлеуметтік субъектінің жүріс-тұрыс түрінің тарихи жүйедегі саяси қатынастар мен саяси іс әрекеттің жүзеге асу түрі ретінде көрсетеді. Саяси мәдениет қоғамның, оның таптарының, әлеуметтік топтардың, еңбек ұжымдарының, жеке адамның саяси билік пен саяси қатынастар туралы ойларының деңгейі және осы негіздегі олардың қоғамдық өмірге дұрыс баға берулерінің және нақты іс-әрекеттегі олардың саяси позицияны ұстануларының заңдық және дәстүрлік саяси тәжірибесін көрсетеді [18].

Ал саяси мәдениет туралы қазақстандық ғалымдардың пікірлері ресейлік зерттеушілерден ерекшеле-неді. А.И. Артемьев саяси мәдениеттің құрылымына менталдық категориясын қосады. Өйткені ментал-дық ойлау үлгісі, қоғамның және әрбір индивидтің жалпы рухани қажеттілігі [19]. Яғни саяси мәдениетті анықтауда менталдық қасиет алдыңғы орынға шығарылды.

Ал, К.Ү. Биекеновтің пікірі бойынша, саяси мәдениет өзінің мән-мағынасы, қоғамдағы атқаратын рөлі арқылы қоғамның барлық рухани мәдениетінің ядросы болып табылады. Саяси мәдениеттің көрінуі – саяси саладағы адам қызметінің тәсілі мен сипаты болып табылады. Саяси мәдениет бұл саяси құндылық-тар мен институттар түрінде өмір сүретін, қоғамдық-саяси институттар мен үрдістердегі адамдардың осы құндылықтарды игеру деңгейін анықтайтын және олардың қатынастарында пайда болатын қоғамдық-саяси қызметті дамытудың және ұйымдастырудың тәсілі [20].

Ал саясаттанушы Ж.А. Шалабаев саяси мәдениетті адамның, әлеуметтік топтардың саяси қатынастары және тәжірибеде іске асырылған саяси мінез-құлық ережесін құндылықтармен байланыстыру арқылы түсіндіреді [21].

Г.А. Әбдікорова саяси мәдениетті тарихи тәжірибені пайдаланатын саяси әрекеттер жөніндегі білімнің, нанымдар мен көзқарастармен қатар шешімдерді қабылдау, саяси жүйе шеңберіндегі әлеуметтік саяси қатынастарды жүзеге асыруға бағытталған іс әрекеттер сапасы, тәсілі деп түсіндіреді [22].

Әлемдік саяси мәдениеттің теориялық-концептуалдық аспектісін қарастыра келе, саяси мәдениетті түсіндіру бойынша пікірлер, көзқарастар мен анықтамалар бір-бірімен кең ауқымда ерекшеленеді. Соның нәтижесінде бірнеше бағыттарға бөліп қарастыруға болады:

– Психологиялық бағыт (Г.Алмонд мектебі). Саяси мәдениет саяси-әлеуметтік объектілер мен үрдіс-тердегі психологиялық бағдарлардың жиынтығын қарастырады.

– Кешенді бағыт (Д.Мервик, Р.Такер, Л.Дитмер). Саяси мәдениетте саясаттағы болып жататын барлық мәселе жазылып қойылады. Ол саяси қатынастармен белгіленеді бірақ мағынаға ие болмайды.

– Объективтік (нормативтік) түсіндірме (Д.Пол). Саяси мәдениет қабылданған саяси жүйемен норма-лар және саяси мінез-құлықтың үлгілерінің жиынтығымен анықталады.

– Эвристикалық концепция (С.Хантингтон). Саяси мәдениет қажет мінез-құлықтың гипотезалық нормативтік үлгісі ретінде ұғылады.

– Әлеуметтанулық бағыт (Р.Карр, Д.Гарджер, Ю.Тихомиров). Саяси мәдениет саяси жүйе қызметі шектеріндегі орнатылған жүріс-тұрыс матрицасы ретінде анықталады.

– Аксиологиялық түсіндірме. Саяси мәдениет құндылықтардың белгілі реттік жиынтығы ретінде көрініс береді.

Саяси мәдениет теориясы мен концепциясын жүйелендіру және тұжырымдау өте күрделі, өйткені саяси мәдениетке байланысты түсініктер мен анықтамалардың әртүрлілігі мен көптігі және мағынасының кеңдігі оған мүмкіндік бермейді.

Жоғарыдағы теориялар мен түсініктерді тұжырымдай келе саяси мәдениетті зерттеуде оның теориялық-концептуалды мағынасын ашатын негізгі 3 құрамдас бөлігін атап өтуге болады: бұл құрамдас бөлік-тер адамдардың саяси бағдарлары болып табылады. Бірінші бағдар, адамдардың билік құрылымына қатынасы, екіншісі, қоғамның басқа құрамдас бөліктеріне қатынасы, үшіншісі, әр тұлғаның өзіндік саяси белсенділігі деп қарастыруға болады.

1. И.Г. Гердер. *Идеи к философии истории человечества*. – М., 1977, – с. 339, 368.

2. Алмонд Г.А., Верба С. *Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования*. – 1992. №4, – с. 122-134.

3. Алмонд Г.А., Верба С. *Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования*. – 1992. №4, – с. 129.

4. Алмонд Г.А., Верба С. *Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования*. – 1992. №4, – с. 132.

5. Вайчич В. *Понятие политической культуры // Политическая наука. Проблемно-тематический сборник*. – 2000. №4. – с. 141-155.

6. Вайчич В. *Понятие политической культуры // Политическая наука. Проблемно-тематический сборник*. 2000. №4. – с. 148.

7. Pay L. *Political culture and Political development // Political culture and Political development*. – Princetown, 1965. – p. 7.

8. Devine D. *The political Culture of the United States*. – Boston, 1972. – p. 187.

9. Parsons T., Shils E. *Toward a General Theory of Action*. – Cambridge, Mass: Harward Univer. Press, 1951. – P. 58.

10. Вятр Е. *Социология политических отношений. Пер. с польск. / Под ред. и с предисл. Бурлацкого Ф.М.* – М.: Прогресс, 1979. – С. 259.

11. Липсет С.М. *Политическая социология // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы*. – М., 1972 – с. 203.

12. Шаран П. *Политическая система // Политология вчера и сегодня*. – М.: РАУ, 1992. Вып. 4. – с. 6.

13. Фарукишин М.Х. *Политическая культура общества // Социально-политическое науки*. 1994. №4. – С. 105.

14. Манхейм К. *Человек и общество в век образования*. – М., 1991. – С. 75.

15. Kavanagh D. *Political Science and Political Behaviour*. – L.: George Allen Unwim, 1983. – p. 50.

16. Житенов В.А. *Политическая культура: опыт формирования и проблемы*. – М., 1990. – с. 6.

17. Радугин А.А. *Политология. Курс лекции*. – М.: Центр. – с. 172-182.

18. Бабосов Е. *Политическая культура советского человека. // Вопросы теории и жизнь. Сб. Статей*. – М., 1989. – с. 183.

19. Артемьев А.И. *Социология личности*. – Алматы, 2001. – с. 244.

20. Биекенов К.Ү. *Методологический и социологический анализ политической культуры хозяйственного руководителя. автореф. дисс. доктора социол. наук*. – Алматы, 1993. – 40 с.

21. Шалабаев Ж.А. *Проблемы политической культуры казахстанского общества на современном этапе*.

Дисс.канд.полит.наук. – Алматы, 1998. – С. 41-48.

22. Абдикерова Г.О. Социологический анализ проблема политической социализации личности. Автореф. дисс. канд. социол. наук. – Алматы, 1997. – С. 12.

Түйін

Мемлекеттің саяси жүйесінің тұрақтылығының сақталуы мен стратегиялық дамуында саяси мәдениет үлкен маңызға ие. Саяси мәдениет арқылы ғана қоғамның құндылықтары жүзеге асырылады және жаңа құндылықтар дүниеге келеді. Осыған сәйкес аталған мақалада саяси мәдениеттің теориялық-концептуалдық аспектісі жан-жақты қарастырылады. Саяси мәдениетке әлемдік классиктердің берген анықтамалары мен тұжырымдамалары сарапталып, белгілі бір жүйеге келтіріледі.

Резюме

Политическая культура занимает особое место в стабильности политической системы государства и в его страте-гическом развитии. В политической культуре формируются ценности общества, а так же рождается все современные ценности. Таким образом в статье рассматривается более глубокое теоретическо-концептуальный аспект политиче-ской культуры. Так же систематизированы и представлены разъяснения и концепций мировых классиков.

Summary

Political culture has a special place in the stability of the political system of the state and its strategic development. In the political culture shapes the values of society, and as there are new values of modernity. Thus Article thoroughly discusses theoretical and conceptual aspects of political culture. Just systematized and presented explanation and concepts of world classics.

СОЦИАЛЬНЫЙ АУДИТ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО СЕЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

Т.Калдыбаева – *д.соц.н., профессор кафедры политологии и социально-философских дисциплин института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ им. Абая*

«Социальный аудит» не только для казахстанской науки, но и для зарубежной науки и общественной жизни – явление новое. Более широкое применение он получил в некоторых странах Запада на рубеже XX-XXI столетия, что вызвано стремлением социума к консолидации, инновационному развитию [1].

Российские ученые проявляют активность в разработке социального аудита в аспекте регулирования социально-трудовых отношений [2].

Исходя из социальных запросов казахстанского общества, основными теоретико-методологическими подходами социального аудита в Республике Казахстан являются нацеленность на инновационное и социальное развитие общества, взаимное согласование, координация деятельности и усилий государства, бизнеса и институтов гражданского общества, оценка реальной действительности общественных отноше-ний через интересы и потребности граждан общества и социальных сообществ, акцентирование внимания на духовные факторы социальных отношений [3].

Элементы социального аудита в определенной степени присутствуют в деятельности государственных органов и общественных организаций, а в плане его научной разработки и обоснования казахстанскими исследователями делаются лишь первые шаги. Социальный заказ Общественного Фонда «Первого Президента Республики Казахстан» ученому социологу, руководителю неправительственной организа-ции «Центр социологических, психологических

исследований и медико-психологической помощи «ЭЛЕУМЕТ», способствовал разработке и обоснованию «Социального аудита» с позиции социологической науки с учетом реальности регионов Республики Казахстан. Объектом исследования в рамках социального проекта «Социальный аудит социально-экономических и культурно-образовательных программ с участием НПО» являлись сельские поселения Восточно-Казахстанской области, по социально-экономическим отношениям, имеющим типичный характер для многих отдаленных сельских поселений Республики.

Процесс исследования включил в себя изучение зарубежного опыта социального аудита, теоретических, методологических аспектов его разработки и применения, определение и обоснование приоритетных направлений по исследованию темы. Было особо акцентировано внимание на видение и рассуждения интеллигенции, производителей, представителей власти, предпринимательства, НПО и других экспертов по исследуемой проблематике. С этой целью проведены анкетные опросы, интервью представителей различных аульных округов, субъектов крестьянских, фермерских хозяйств, молодежи, ученых, управленцев и всех тех, мнение и взгляды которых важны для познания реальности их жизни и перспектив. Применены также такие методы эмпирического исследования как наблюдение, работа с документами, статистическими данными. В процессе исследования одновременно проводились информационная, просветительская, ориентирующая и пропагандистская работа.

Заслуживает подчеркивания заинтересованное отношение респондентов и экспертов к проводимому исследованию, что свидетельствует об их желании быть сопричастными к инновационному развитию села и в целом всего казахстанского общества. Приглашенные к участию в опросе-беседе респонденты и эксперты в целом продемонстрировали свое согласие и поддержку стратегического курса государства, проявили особую заинтересованность в инновациях в сфере переработки и реализации сельхозпродукции, подготовки кадров нового поколения и в решении других жизненно актуальных проблем.

В ходе исследования изучено мнение 169 респондентов – жителей отдаленного от областного центра крупного сельского района, основным видом экономического производства которого является животноводство и 99 процентов населения составят казахское население. По возрастной структуре 74% из них составляют люди трудоспособного, экономически активного возраста – от 20 до 50 лет. Из них 30% составляют люди от 20 до 30 лет, что характеризует мнение молодых людей села. 49% респондентов составляют представители мужского пола, а 51% – женского. 59% опрошенных имеют высшее и среднее специальное образование, что свидетельствует о достаточно высоком образовательном уровне людей, выразивших свое мнение и социальную позицию. По виду деятельности участники опроса характеризуются следующими показателями: 14% – работники сферы образования, 7% – предприниматели сферы сельского хозяйства, 18% – государственные служащие, 4% – работники сферы культуры, 4% – сферы социальных услуг, 2% – пенсионеры, 2,5 – сферы услуг, 18% – студенты из исследуемых сельских поселений, 1,5% – работники здравоохранения, 11% – безработные.

Какова научно-практическая позиция интеллигенции индустриального города по поводу социально-экономического развития аула?

В целях изучения их мнения и получения предложений экспертами из областного центра (г. Усть-Каменогорск) проведено интервьюирование по следующей выборке: изучено мнение 29 экспертов с высшим образованием, в числе которых 24,1% – обладатели ученой степени кандидата наук, 10,3% – ученой степени доктора наук, что свидетельствует о высоком образовательном уровне людей, выразивших свое мнение и позицию. По роду деятельности 37,9% из них – работники сферы науки и образования, 24,1% – работники государственных органов, сферы управления сельским хозяйством и индустриально-инновационным развитием региона, 10,3% – работники финансовых организаций. То есть, опросом были охвачены эксперты, наиболее тесно соприкасающиеся с вопросами социально-экономического и культурно-образовательного развития аула.

Предлагается ниже к вниманию читателей журнала часть обобщенного по теме исследования материала.

Переход к информационному обществу – это не отдаленная перспектива для Казахстана, а востребованная уже сегодня необходимость. Особенность информационного общества заключается в том, что именно информированность о качественно новом, наиболее прогрессивном играет решающую роль в программировании и проектировании, в целом – в решении той или иной общественной задачи. В результате экономится время и ресурсы, находятся наиболее эффективные методы, технологии и соответственно этому строится социальное поведение и действие реализующих

их людей. Тем более в условиях далекого ауыла, который существенно отстает от города и близлежащих к городу сел по информированности жителей с передовых позиций развития, как в области экономики, так и культуры, науки и образования. Информированность может изменить тормозящий новое, менталитет жителей ауылчан – взрослых и молодых, производителей и управляющих. Отсюда вытекает первейшая задача – телефонизация и информатизация, создание центров социально-экономического и научно-культурного просвещения. На начальном этапе такими центрами могли бы быть библиотеки, коренным образом перестроившие свою работу и оказывающие востребованные информационные услуги субъектам сельхозпроизводства, НПО, управленческим структурам, другим заинтересованным лицам.

Постиндустриальное и информационное общество базируется на интеллектуальном потенциале, в частности, науки, передовой технологии и передовой социальной мысли, инновационной деятельности университетов. В данном случае инновационное развитие ауыла неразрывно связано с содействием науки и институтов образования, подготовкой квалифицированных кадров университетами, социальным прогнозированием и проектированием социально ориентированными научными центрами. Если конкретнее, Ауыл нуждается в территориально-географических, геолого-биологических, социально-экономических и социокультурных исследованиях с позиции изучения, уточнения перспективы использования естественно-природных и социальных данных (флоры, фауны, недр, почвы, географического обустройства, водных ресурсов, источников энергии, возможностей регулирования расселения населения, развитие социальной инфраструктуры и др.). Не имея научной информации об этих явлениях невозможно прогнозировать, проектировать и планировать научно обоснованные, социально оправданные программы развития территорий. Это значит, что наука должна опережать государственные программы, обеспечивать политиков и исполнительную власть научно-обоснованным видением проблем и их решений. В результате происходила бы гармония науки и управления, сращивание интеллектуального потенциала с жизненными потребностями, что и свойственно постиндустриальному обществу, куда направлены устремления казахстанского социума. Проблемой остается вопрос о том, как повернуть казахстанскую науку в сторону жизненных реальностей, в частности инновационного развития ауыла. Казахстан имеет достаточное количество научных центров, в том числе аграрного профиля, однако они страдают недостаточной социальной ориентированностью и социальной ответственностью, замедленной реакцией на стратегию государства. Подобное относится и к отечественной инженерной мысли, техническим научным центрам, которые до сих пор ориентированы в основном на городские промышленные отрасли, в то время когда ауылчане, имея неограниченные, возобновляемые ресурсы для переработки инновационными технологическими способами, могли бы сделать экономику Казахстана наиболее конкурентоспособной. Село нуждается в активных интеллектуальных инвестициях.

За последние годы Ауыл существенно изменился в положительную сторону: сократилась безработица, получило развитие животноводство, замедлился отток населения, по мере возможности развиваются бизнес-структуры, налаживается культурно-образовательная жизнь. Однако наблюдается социальный факт, когда ограниченные возможности лучшей реализации произведенной продукции (молока, мяса, шкуры, шерсти и др.) отбивают желание наращивать достигнутое. Наиболее слабым звеном в этом контексте остается переработка сырья с применением передовых технологий, их сохранение и реализация, узость сельского рынка, диктат города в отношении товарообмена, отсутствие кооперированных сообществ самих сельских производителей, способствующих сбору, переработке, реализации их продукции. В результате как сельские производители – фермеры, крестьянские хозяйства, отдельные хозяйства по откорму, убою скота, а также личные подворья не получают ожидаемой прибыли, а тем самым – не имеют инвестиционных возможностей для создания совместных перерабатывающих предприятий малого и среднего уровня. Данное положение остается также одной из причин низкой оплаты сельхоз труда, что делает ее непривлекательной для молодежи и наиболее квалифицированных специалистов. А востребованность молодых специалистов – инженеров, экономистов, менеджеров, агрономов, ветврачей, зоотехников обусловлено, во-первых, постепенным старением ведущих субъектов крестьянских хозяйств. Во-вторых, необходимостью инновационного развития аграрного производства, переработки и реализации сельхозпродукции. Они были бы более открыты новому, прогрессивному, информационному, рыночному.

Инновационная перспектива развития Ауыла неразрывно связана с коренным изменением менталитета его жителей в отношении к новым технологиям, нового видения того, что для них является традиционным и привычным. Например, территориально-географическое расположение Тарбагатайского района позволяет в широком масштабе вести коневодство и верблюдоводство,

производить, перерабатывать и реализовывать конкурентоспособную на мировом рынке экологически чистую продукцию – конину, кумыс, шубат, натуральную верблюжью шерсть, изготавливать одежду, продукцию декоративного искусства и др. Однако, как было выявлено, наблюдается обратное: владельцы верблюдов избавляются от них как от неприбыльного дела. А их выкупают наиболее продвинутые сельхоз-бизнесмены из других терри-торий. Коневодство есть, но имеет малоприбыльный, однобокий характер. Отсутствует сбор, обработка и переработка сельхоз сырья, которые в прежние времена обеспечивали развитие легкой промышленности страны.

В плачевном положении находится и производство молочной продукции. Крестьянские хозяйства, имеющие 300-350 голов дойных коров, не производят молока из-за отсутствия рынка реализации, не имеют технологий для ее обработки, сохранения и переработки, а ее доставке перерабатывающим отраслям города препятствует отдаленность ауыла.

В территориально-географических условиях Казахстана обеспечение крестьянских хозяйств отдаленных ауылов и отгонных поселений современными малыми перерабатывающими технологиями имеет исключительное значение. Это означает, что и государство, и наука, инженерная мысль должны поворачиваться в сторону востребованных запросов сельхозпроизводителей из отдаленных населенных пунктов. Наука и город должны идти навстречу производителям экологически чистой, конкурентоспособной продукции, то есть ауылчанам. В свою очередь, это ставит вопрос о культуре коммуникаций – дорог, почтовой и электронной связи, авиасвязи, налаживание связей с потребителями республики, а также зарубежья. Отсюда требуется совершенствование законодательства и административного регулирования, чтобы положить конец оторванности ауылчан от нового мира информации, технологий, рынка, образования и иных востребованных социально-экономических и культурных услуг.

Образовательно-культурный потенциал далекого Ауыла нуждается в пристальном внимании, как со стороны государства, так и институтов гражданского общества. Каков бы ни был приток инвестиций, как бы ни привлекались кадры специалистов, решающую роль в индустриально-инновационном развитии Ауыла играет его собственный человеческий и интеллектуальный потенциал. А их выращивает семья, детские сады, общеобразовательные и профессиональные школы, учреждения культуры и социальная среда. Ауылчане слабо обеспечены детскими садами, а сельская школа, в плане материально-технической базы и кадрового обеспечения, остается наиболее слабым звеном системы образования республики, а многие ПТУ в сельских районах не ведут подготовку по инновационным специальностям и требованиям. Учреждения культуры ауыла – библиотеки, Дома культуры, спортивные учреждения, наиболее пострадавшие в ходе социально-экономического кризиса, восстанавливаются медленно, в отрыве от жизненных потребностей ауыла и страны, а новые услуги культуры – информационные, компьютерные входят в жизнь ауыла медленно. Своевременное развитие каждого ребенка и заботливое отношение окружающей среды к ним является вопросом не только Министерства образования и науки РК, но и всего общества, тем более бизнес-структуры. Бизнес-структуры, бизнес, сфера культуры и образования взаимно отчуждены. Вопрос социальной ответственности предпринимательства страны передказахстанскимауылом, остается актуальной, духовно-нравственной и социально-политической проблемой. Проблема нуждается в пристальном внимании не только со стороны государства, но и со стороны «Атамекен» – координационной общественной организации предпринимателей страны.

Определенная отстраненность молодежи от деятельности решающих звеньев – бизнеса, участия в управлении и НПО, в целом общественной жизни сельских районов, позволяет предположить, что, с одной стороны, молодежь недостаточно профессионально готова заниматься этим, с другой – взрослая социальная среда не всегда доверяет им социально значимые дела. В-третьих, как отмечают респонденты в ходе проведенного исследования, качество образования нуждается в особом отношении к нему. Отсюда вытекает задача проявления социально-экономической и социально-культурной заботы о подрастающем поколении Ауыла. Исследование также показало, что основной причиной слабой привлекательности ауыльной молодежи к решающим видам деятельности являются: а) необеспеченность работой; б) бытовая неустроенность молодых специалистов; в) низкая оплата труда в сельском районе; г) низкая наукоемкость сельхозпроизводства; д) неудовлетворенность деятельностью культурных, досуговых и иных развивающих учреждений.

Ауылчане обратили внимание на проблему доступности СМИ, в частности газет и журналов, их своевременную доставку. Наблюдаются факты, когда внимания молодежи села в большей степени привлекают зарубежные телепрограммы, чем отечественные. Если данное явление станет тенденцией, появится определенная опасность, что зарубежная массовая культура «захватит» не только город, но и

село, в том числе отдаленные районы. Значит, за прогрессивное развитие ауыла, его информирование, просвещение свою долю социальной ответственности несут научная среда и представители искусства, безусловно, республиканское и местное СМИ.

Важнейшей составляющей общественной жизни в плане привлечения к ней населения, являются НПО. В последние годы благодаря государственному социальному заказу возросла их численность и значительно активизировалась их деятельность. Однако, как показало исследование, наблюдается существенное отставание отдаленных сельских территорий в создании и развитии институтов гражданского общества. А это означает, что основная доля населения остается в стороне от программирования, планирования и реализации социальных программ, а также от социального партнерства с бизнесом и местными органами власти.

Что мешает развитию НПО в ауылах?

Как выяснилось в ходе исследования, сдерживающими факторами в развитии институтов гражданского общества на селе являются следующее: слабая информированность населения о социальном назначении НПО; слабая информированность населения о механизмах организации НПО – юридических, организационных, финансовых, а также вопросов планирования, выполнения работ, отчетности и др.; ограниченная доступность средств коммуникации, точнее, телефонизация, компьютерная неграмотность, отсутствие у основной части многих компьютерной техники, малочисленность подключенного к Интернету систем, психологическая неадаптированность к новым коммуникативным технологиям; слабая информированность сельской интеллигенции и других сельчан о проводимых конкурсах, ярмарках социальных идей и проектах, организуемых для НПО; определенное опасение представителей местной власти активности НПО, взамен заинтересованного социального партнера в решении общественных проблем. Верхние эшелоны институтов гражданского общества пока еще также предпочитают отношения преимущественно с городскими НПО, не уделяя должного внимания социализации сельского населения, привлечению к их деятельности институтов гражданского общества;

В результате слабости системы рационально действующих НПО, определенная часть населения становятся «легкой добычей» деструктивных религиозных и иных асоциальных влияний. Во-вторых, не искоренился менталитет, когда решение всех своих жизненных проблем население возлагает на местные государственные органы, даже в таких вопросах, которые под силу решить самим гражданам и населению – благоустройство населенных пунктов, забота о подрастающем поколении, пожилых, утверждение здорового образа жизни, организация досуга и другие.

Малочисленность и слабость НПО не позволяет местной власти опереться на активность большинства населения в решении социально-территориальных проблем местного сообщества, включая социальную ответственность бизнеса в деле согласованности их деятельности с интересами социума территорий. Отсюда вытекает вывод о том, что во всемерном развитии прогрессивно действующих НПО должны быть крайне заинтересованы местные государственные органы власти.

Важнейшим условием и предпосылкой инновационного развития села, в частности, далекого Ауыла является активное развитие взаимовыгодного всестороннего отношения города и села, а также коренное изменение социальной сущности их экономических отношений. Не секрет, что как бизнесмены, так и иные производственные структуры города получали (получают) одностороннюю выгоду. Пользуясь неразвитостью социально-коммуникационной инфраструктуры ауыла, фактически эксплуатировали его ресурсы, не отдавая взамен ни передовой технологии обработки сырья, ни достойной цены за сельхоз товары, не помогая в развитии образовательных, культурных, коммуникационных инфраструктур, даже допуская мышление о том, что отставание Ауыла – явление ему свойственное. Подобные пережитки социального сознания и социальных отношений не изжиты и в условиях независимого Казахстана. Об этом свидетельствует отстраненность городского интеллектуального потенциала от жизненных проблем села, в частности, отдаленных районов, с точки зрения технолого-конструкторской, интеллектуально-коммуникационной, культурно-просветительской, торгово-обслуживающей, научно-исследовательской поддержки сельчан. Они могут ссылаться на плохую дорогу, отсутствие сервиса для приезжих, а в большей степени, на ненадежность сельской экономики для вложения инвестиции, в целях быстрого получения ожидаемой прибыли. Потому и требуется не личностно эгоистический, а государственный, социально перспективный подход со стороны интеллектуально-промышленной структуры города и их субъектов.

Неисчерпаемый и воспроизводимый природно-естественный потенциал Ауыла – сегодня отстающего, а в ближайшей перспективе инновационно развивающегося, с помощью иностранных инвесторов и целенаправленных мер со стороны государства – это ожидаемое общественное явление.

Оно стало бы социально-экономической реальностью гораздо быстрее, если бы городские потенциально возможные инвесторы как финансового, так и интеллектуального капитала, сейчас, не откладывая на завтра, осознали бы свою социальную ответственность, избавились бы от былого менталитета и увидели бы в Ауыле потенциально перспективного, выгодного партнера. Актуальной остается проблема взаимоотношений и взаимодействия предпринимателей города и села, так и между самими сельскими предпринимателями. В результате чего неэффективно используются и реализуются внутрирайонные и межрайонные кооперационные и организационные ресурсы, делает их слабыми в плане привлечения инвестиций в сферу переработки сырья и его реализации.

Многие отмеченные выше проблемы Ауыла взаимосвязаны с развитием легкой и пищевой промышленности страны. В целом, ближайшая перспектива и интересы инновационного развития Ауыла нуждаются в новом видении и подходе к его проблемам.

Исследование показало проблематичность нахождения механизмов интеграции деятельности местной власти, бизнес-структур и неправительственных организаций Ауыла. При изучении мнения респондентов и экспертов по данному вопросу наблюдалось затруднение в ответе не только у субъектов бизнеса и НПО, но и у представителей местных государственных управленческих структур.

Социальный смысл развития НПО заключается в том, чтобы они как можно лучше знали и представляли интересы различных слоев, групп населения, и своей идеей и деятельностью всемерно помогали государству построить и развивать социально ориентированное гражданское общество. Без развития институтов гражданского общества трудно вести разговор о социальной ответственности самих граждан, об их социально-политической грамотности и культуре, об осуществлении общественного контроля над деятельностью власти и бизнеса. При этом НПО должно сохранить за собой свою независимость от местной власти и бизнеса. Только при этом условии они могут представлять собой равноправного социального партнера и представителя интересов социума. Совпадение коренных интересов местной власти и НПО способно сделать их реальной силой, которая повысит социальную ответственность бизнеса. На уровне государства Казахстан все эти вопросы находят правильное понимание и постепенное решение. Все же остается проблемой то, чтобы государственная политика по интеграции усилий трех решающих сил – власти, бизнеса и НПО реализовалась на уровне сельских территорий – не видоизменяясь, а сохраняя свой социальный смысл и назначение.

1. *The New Social audits: Accountability, Managerial Capture or The Agenda of Social Champions* by Owen, David L.,... \ *European Accounting Review*, May 2000, Vol. 9 Issue 1? – P. 81-98.

2. Джорс С. *Всеобщее управление качеством стратегии технологии, применяемые сегодня в самых успешных компаниях* / Джорс С., Ваймерскара А. – СПб.: Виктория плюс. 2002.

3. Галиев Г.Т. *Социальный аудит как компонент инновационного развития государства / Социология нравственности: Сб. научных статей международной научно-практической конференции «Патриотизм как законономерное составляющее социальной культуры инновационно развивающегося современного казахстанского общества»* / Под ред. Калдыбаевой Т.Ж. – Усть-Каменогорск, 27-28 июня 2007 г. – Усть-Каменогорск: Медиа Альянс, 2007. – с. 202-206.

4. Галиев Г.Т., Патрушев В.И. *Социальные технологии. Ресурсы. Аудит. В 2-х томах* – Уфа: АН РБ, Гилем 2011 г. – 240 с.

5. *Социальный аудит: технологии, стандарты, основные понятия. Академия труда и социальных отношений.* – Башкирский институт социальных технологий. – М., 2007.

6. *Концепция российской модели социального аудита // Труд и социальное отношение. 2007, №1.*

7. *Социальный аудит: учебник / под ред. д.э., проф. Шулуся А.А.; д.э.н., проф. Попова Ю.Н. – М., 2008.*

8. *Основы социального аудита. УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ / под ред. Галиева Г.Т. – Уфа, 2007.*

9. Шмаков М.В. *От финансового аудита к аудиту социальному: информационный бюллетень «Президентский контроль / Издания Академии труда РФ.*

10. *Kaldybaeva Z.T. Business and education of young generation / 1st International Symposium on the Sociology of Education 10-11 May 2012. Egitimbilimlerifakultesi. – Ankara University. 2012. – p. 230.*

11. *Калдыбаева Т.Ж. Идеология в общественном сознании предпринимательства. / Идеология XXI века: противоречия в развитии современного общества: III-ий интернет-форум. Саратовский государственный технический университет, Институт управления и социально-экономического развития, Rishland College (Даллас, США). – Саратов, 2011.*

12. *Калдыбаева Т.Ж. Социальный аудит социально-экономических и культурно-образовательных программ с участием НПО. ВКГТУ. – Усть-Каменогорск, 2009. – 48 с. Научное издание.*

13. Қалдыбаева Т.Ж., Мамыканова Б.К. Социальный аудит: зарубежный опыт и социальный заказ казахстан-ского общества. *Саясат-Policy*. – 2008, №9. – С. 45-50.

14. Қалдыбаева Тыныштық. *Іскерліктің әлеуметтік мәдениеті: Әлеуметтік аудит: отандық іскерліктің әлеу-меттік мәдениеті – қоғамдық сана мәселесі. Үкіметтік емес ұйымдардың қатынасуымен жасалған әлеуметтану-шылық талдау. – Өскемен: Либриус, 2010. – 188 б.*

Түйін

Т.Ж. Қалдыбаеваның «Өңірлердегі ауылдық қоныстардың әлеуметтік-экономикалық дамуына әлеуметтік аудит» атты мақаласы билік, бизнес және үкіметтік емес ұйымдардың өзара мүдделі арақатынастарын дамытудың әлеумет-тік қырын ашуға арналған. Мәселе ауылды инновациялық дамыту, қала мен ауылдың екіжаққа бірдей тиімді эконо-микалық және әлеуметтік қатынастары тұрғысынан қарастырылған.

Резюме

В статье Т.Ж. Калдыбаевой «Социальный аудит социально-экономического развития регионального сельского поселения» освещаются социальные аспекты взаимодействия власти, бизнеса и неправительственных организаций в контексте инновационного развития села и взаимовыгодных экономических, а также социальных отношений между городом и Ауылом.

Summary

In T.Zh. Kaldybayeva's article "Social audit of social and economic development of the regional rural settlement" social aspects of interaction of the power, business and non-governmental organizations in a context of innovative development of the village and mutually advantageous economic, and also the social relations between the city and Auyl are shined.

ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ МІНБЕСІ ТРИБУНА ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

РОЛЬ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УГЛУБЛЕНИИ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

А.У. Қожагелдиев – *Қарақалпақский Государственный университет им. Бердаха*

Обретение Узбекистаном государственной независимости стало толчком в коренном изменении всех сфер государственной и общественной жизни, а также в деле формирования институтов демократии и основ гражданского общества. С первых шагов независимости был взят курс на формирование в Узбекистане правового демократического государства, рыночных отношений и гражданского общества.

Как справедливо отметил Президент Республики Узбекистан И.А. Каримов в своем программном докладе «Наша главная цель – демократизация и обновление общества, реформирование и модернизация страны», сделанном на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса Респуб-лики Узбекистан 28 января 2005 года «главный приоритет модели демократического развития и модерни-зации Узбекистана – переход от сильного государства – к сильному гражданскому обществу». Именно такой подход создает возможность широкого участия самих граждан в управлении и организации своей жизни и жизни всего общества, что полностью соответствует принципам гражданского общества.

В строительстве гражданского общества огромную роль призваны сыграть такие общественные организации, как политические партии, женские общественные организации, молодежная организация «Камолот», профсоюзы и др. Они должны, в первую очередь, мобилизовать все силы нашего общества на конструктивное решение стоящих перед нами задач, интенсивное строительство зрелых рыночных отношений, правового демократического государства, его прочной экономической и социальной базы, формирование гражданского общества на началах подлинного демократизма, либерализации, открытости, свободного развития каждой личности и роста благополучия нашего народа.

Сильное, процветающее гражданское общество подразумевает сложный многогранный процесс создания эффективных институтов, деятельность которых должна протекать на прочной правовой основе, в полном соответствии с принципом верховенства Конституции. Существует значительная законодательная база, которая заложила прочные основы демократизации и либерализации всех сфер общественной жизни, и определил главные институциональные рамки гражданского общества.

Большую роль в реализации данных процессов, кроме политических партий, играют институты политического опосредования. Партии – не единственный посредник между государством и гражданским обществом, между народом и властью. Сходные функции выполняют и другие компоненты политической системы – институты, которые не являются, однако, исключительно политическими. Это – профсоюзы, союзы молодежи, национальные культурные центры, творческие союзы и другие общественные объединения, средства массовой информации.

Критерием продуктивности и перспективности функционирования политической системы Узбекистана является то, что институтам политического опосредования открывается широкий простор в практической, идеологической и организационной деятельности, содействующей укреплению гражданского мира и стабильности. Это значительно поднимает престиж и авторитет самих институтов гражданского согласия и легитимизирует их функционирование, их участие в реализации политической власти. Уже сегодня это позволяет институтам политического опосредования демократическими методами смягчить экономическую и политическую напряженность, поддержать жизненный уровень населения, особенно его социально уязвимых слоев.

Благодаря им в республике создана и принимает реальные очертания та политическая структура общества и государства, которая может и способна гармонизировать межличностные и межгрупповые отношения, оптимизировать государственные и общественные системы. Политическое многообразие заключается не в количестве организаций или партий, а в возможности конструктивного политического диалога, целью которого будет выход на общие точки зрения в понимании и осмыслении процессов и тенденций, совместной выработке платформ, выводящих республику на передовые рубежи.

Укрепление социального партнерства, солидарности узбекского общества – есть то главное и реальное, что должны сделать государство, политические партии, институты политического опосредования для обеспечения действительной и фактической политической и экономической независимости, стабилизации обстановки в регионе и создания условий для быстрого роста благосостояния народа.

По инициативе Президента Республики Узбекистан в стране осуществлены крупные организационно-правовые меры и меры по материальной поддержке формирования институтов гражданского общества. В их числе создание таких фондов, как «Махалля», «Соғлом авлод учун», «Нуроний», Фонд поддержки детского спорта, Комитет женщин Узбекистана, общественное движение «Камолот» и другие негосударственные некоммерческие организации, получающие правовую поддержку, материальную и моральную помощь со стороны государства, что позволяет им активизировать свой вклад в строительство гражданского общества.

Ныне в республике уже действует свыше 5 тыс. негосударственных некоммерческих организаций. Вместе с увеличением количества таких организаций возникает и острая необходимость качественного усиления их конструктивной роли в жизни общества. Эти организации работают в сферах активизации участия женщин и молодежи в общественно-политической жизни страны, решения социально-экономических, гуманитарных, экологических вопросов, а также защиты прав и свобод личности.

Большим событием в развитии институтов гражданского общества стало проведение в мае 2005

г. первого общенационального Гражданского форума, по итогам которого учреждена Национальная ассоциация ННО Узбекистана, при которой создан также Фонд поддержки ННО. Этот Фонд главной своей задачей ставит аккумуляцию финансовых средств, а также стимулирует участие неправительственных организаций страны в реализации общественно-значимых проектов. Повышение степени их участия в проводимых общественно-политических и социально-экономических реформах также входит в сферу интересов Фонда.

Легитимность функционирования институтов политического опосредования обеспечивает, прежде всего, взвешенная благоразумная политика, направленная на обеспечение стабильности, мира, межнационального согласия в узбекском обществе. Наиболее массовой общественной организацией являются профессиональные союзы Узбекистана.

Основной целью деятельности профсоюзов при переходе к рыночным отношениям является защита социальных, экономических, трудовых и моральных прав трудящихся. На основе заключенных в 1994 году договоров с Кабинетом Министров, министерствами, ведомствами, хакимиятами, в сотрудничестве с политическими партиями и другими общественными организациями профсоюзы республики прилагают много усилий по обеспечению занятости, реальной социальной защите трудящихся, в особенности – малообеспеченных, пенсионеров, сирот, инвалидов, поддержке студентов, молодежи, многодетных семей.

Профессиональные союзы являются добровольными самоуправляемыми общественными, негосударственными некоммерческими организациями работников, связанных общими интересами по роду деятельности, как в производственной так и непроизводственной сферах. Профсоюзы осуществляют свою деятельность на основании Конституции, Гражданского кодекса Республики Узбекистан, Законов Республики Узбекистан «О профессиональных союзах, правах и гарантиях их деятельности», «Об общественных объединениях».

На сегодняшний день Каракалпакский республиканский Совет профсоюзов включает в себя следующие представительства: Республиканский Совет профсоюза работников АПК, Республиканский Совет профсоюза работников образования, Представительство работников профсоюзов коммунально-бытовых предприятий, Представительство профсоюза работников культуры, Представительство профсоюза работников автотранспорта, Представительство профсоюза работников госучреждений, Представительство профсоюза работников строительства, Представительство профсоюза работников топливно-энергетической промышленности, Объединенный профком работников связи, Республиканский Совет профсоюза работников здравоохранения, Представительство профсоюза работников торговли, ФСО профсоюзов.

Количество членов профессиональных союзов в 2007 году составляли 361474 человек.

Очень важным институтом политического опосредования являются средства массовой информации. Широкое внедрение в жизнь демократических принципов, обеспечивающих свободу слова и печати, а также транспарентность проводимых в обществе реформ, выступают одной из основных гарантий успешного развития и качественного обновления общества. И в этом отношении важную роль играет дальнейшее развитие сети Интернет при неременной защите ее от всяких правонарушений. За годы независимости в Узбекистане сформирована значительная законодательная база, регулирующая деятельность средств массовой информации.

Как отмечал Президент Республики Узбекистан И.А. Каримов: "Важнейшее условие углубления демократического обновления и гражданских свобод в Узбекистане – это реализация конкретных и последовательных мер по реализации демократических стандартов в развитии средств массовой информации. Дальнейшая либерализация деятельности печати, телевидения, радио, обеспечение их независимости и свободы – обязательная составляющая процесса углубления реформ в стране". Далее он отметил: "Необходимо обеспечить, прежде всего, экономическую свободу средств массовой информации, что должно стать источником их независимого существования и развития. Гарантию свободы печати и информации мы видим в развитии рыночных отношений, конкуренции в информационной сфере".

Обмен информацией, который обеспечивают СМИ, необходим для утверждения жизнеспособности демократии, для развития национальных демократических ценностных систем. Без обмена информацией невозможно обеспечить скоординированные, совместные практические усилия, а так же поддержать сотрудничество между отдельными лицами, группами и организациями в таких областях обеспечения прав человека, которые включают в себя: конституционное право; законодательство о выборах, проведение выборов и наблюдение за ними; совершенствование судебной системы,

правовых систем и управление ими; развитие беспристрастной и эффективной государственной службы, в рамках которой прием на работу и продвижение по службе основывается на системе учета личных достоинств работников; проведение законов в жизнь; местное управление и децентрализация; доступ к информации и обеспечение конфиденциальности; формирующиеся политические партии и политический плюрализм; свободные и независимые профсоюзы; кооперативные движения; развитие других форм свободной ассоциации и групп, преследующих общественные интересы; журналистика, независимые средства массовой информации, интеллектуальная и культурная жизнь; преподавание знаний о демократических ценностях, институтах и практике в учебных заведениях, а также обеспечение атмосферы свободного познания.

Без свободных средств массовой информации, обеспечение прав человека в перечисленных областях представляется крайне затруднительным, впрочем, невозможна сама публичная политика без механизмов гласности.

В нашей стране есть полное понимание того, что независимые средства массовой информации являются важнейшим условием для свободного и открытого общества и ответственных за свои действия государственных систем и играют особую роль в деле охраны прав человека и основных свобод.

Средства массовой информации служат обществу и личности для обеспечения других видов свобод, т.е. не только свободы слова. Их основное назначение в системе политических отношений – это обеспечение взаимодействия между государством и обществом, а, следовательно, народовластия. Посредством такого взаимодействия осуществляются основные принципы демократии. Общество получает возможность воздействовать на процесс принятия политических решений. Через общественное мнение государственная политика получает новые импульсы свободомыслия, происходит диалектическое взаимодействие правительственных и неправительственных систем регулирования общественных отношений.

В стране действуют более 870 газет и журналов и свыше 100 государственных и негосударственных теле- и радиоканалов.

В 2005 году создан Общественный фонд, который осуществляет поддержку деятельности более 80 не-зависимых печатных и Интернет изданий, публикующих материалы об актуальных и злободневных вопросах общественно-политической и социально-экономической жизни страны. Созданы мастер-классы – "центры журналистского мастерства" при редакциях и информационных агентствах республики в Андижане, Карши, Нукусе, в которых прошли подготовку более 130 журналистов.

Существование партий в жизни общества – определенная потребность в выявлении и доведении до всего общества представлений и взглядов различных слоев и групп общества – через участие в выборах и деятельность исполнительных и представительных органов власти.

В 1996 г. принят Закон политических партий который, определил основные права политических партий, роль государства в качестве гаранта защиты их прав и законных интересов, создания правовых условий для выполнения ими своих уставных целей, а также закрепившего права партий формировать свои фракции в парламенте страны и депутатских групп в местных Кенгашах народных депутатов.

В настоящее время в Узбекистане действуют 4 политических партий.

Народно демократическая партия Узбекистана выступает за достижение в Узбекистане такого политического и государственного устройства общества, которое, руководствуясь общечеловеческими принципами политической и экономической свободы, демократии, законности, равенства и социальной справедливости, будет обеспечивать мирную и спокойную жизнь, благополучие каждого человека и процветания всей страны.

Социал-демократическая партия «Адолат». Идейная основа партии – три основных принципа социал-демократии: политическая, экономическая социальная справедливость. Опираясь на эти принципы, партия стремится внести достойный вклад в дело укрепления независимости, ускорения реформ, построения правового, демократического государства и гражданского общества, в результате чего Узбекистан займет достойное место среди развитых стран мира.

Демократическая партия «Миллий тикланиш». Партия организована как политическая организация, интегрирующая взгляды и интересы граждан, основанные на национальном духе, мировоззрении, национальном самосознании, патриотизме. Партия ставит политической целью такие исторически важные аспекты, как национальное самоопределение, самоуправление, верность традициям, национальное единство и национальное возрождение.

Национально-демократическая партия «миллий тикланиш» – партия, объединяющая

самоотверженных людей, гордящихся наследием предков, их духовными ценностями, считающих чаяния народа своими чаяниями, не склоняющихся перед трудностями во имя Родины, Прогресса и Социальной справедливости.

Либерально-демократическая партия главную задачу видит во внедрении в сознание широких масс либерально-демократических идеи целей, в мобилизации сил и возможностей на реализацию программы отвечающей национальным интересам Узбекистана, его стратегической перспективам, опираясь на принципы Конституции.

В Республике Узбекистан функционируют более 80 Национальных культурных центров, деятельность которых координирует Республиканский интернациональный культурный центр. Эти общественные организации проводят большую работу по сохранению самобытности развития культур, языков, обычаев и традиций представителей всех наций, проживающих в Узбекистане.

Таким образом, в республике начинают развиваться и успешно функционировать институциональные структуры, как на уровне политической системы, так и общественного самоуправления.

Формирование гражданского общества – исторически длинный процесс, требующий не только создания необходимых правовых основ, но и соответствующих изменений в сознании людей и учета местных условий и менталитета народа.

Уже сейчас в Узбекистане последовательно развиваются многопартийная политическая система, различные институты гражданского общества. Демократические преобразования в нашей стране обрели необратимый характер, и важную роль в этом играют институты политического опосредования.

1. Каримов И.А. *Наша главная цель – демократизация и обновление общества, реформирование и модернизация страны: Доклад Президента Р Узбекистан на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса от 28.01.2005 // Народное слово, 2005, 29 января.*

2. Каримов И.А. *Узбекистан, устремленный в XXI век. – Ташкент: Узбекистон, 1999. – С. 27-28.*

3. Жумаев Р.З. *Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие. – Ташкент: "ФАН", 1996, – с. 102-103.*

4. Каримов И.А. *Узбекистан: 16 лет независимого развития. – С. 30.*

5. Саидов А. *Курс на формирование гражданского общества // Вечерний Ташкент, 2006, 30 авг.*

6. Каримов И.А. *Наша цель – демократизация и обновление общества, реформирование и модернизация страны: Доклад Президента Республики Узбекистан на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса от 28.01.2005 // Народное слово, 2005, 29 января.*

Түйін

Мақалада Ўзбекистан республикасындағы құрастыру, жұмыс жасау және демократиялық, институционалдық құрылымдардың дамытуының сұрақтары және саяси жүйелер мен қатар қоғамдық өзін-өзі басқару жүйелері де қарастырылады.

Резюме

В статье освещаются вопросы формирования, функционирования и развития демократических, институциональных структур в Республике Узбекистан, как на уровне политической системы, так и на уровне общественного самоуправления.

Summary

This article deals with the issues of formation, function and development democratic, of institutional structure in the Republic of Uzbekistan, as in the level of political system so in the level of public self administration.

РОЛЬ ЗАПАДА В УРЕГУЛИРОВАНИИ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО – НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

Н.Дж. Нагиева – *Бакинский Славянский Университет*

Сверхдержавы, имеющие свои собственные интересы в южно-кавказском регионе в связи с нагорно-карабахской проблемой, армяно-азербайджанским конфликтом, проводят свою специфическую политику. Азербайджан, богатый нефтегазовыми месторождениями в Каспийском море и занимающий важное стратегическое положение на пересечении Востока и Запада, находится

на особом счету в глобальных планах этих государств. И поэтому активная роль США и России в конфликте носит вполне естественный характер.

Приход к власти в России Б.Ельцина и следующих за ним президентов не привел к каким-либо позитивным изменениям в российской политике по отношению к данному конфликту. Иными словами, проводимая Россией политика осталась неизменной: конфликт следует разрешить так, чтобы в какой-то степени обеспечить экспансионистские интересы Армении и развивать ее добрососедские отношения с Азербайджаном. Однако, политика России, опирающаяся на долговременные интересы в этом регионе, обусловила предпочтительное отношение, симпатии этой державы к Армении. В действительности же, в основе всего спектра отношений России к Армении и Азербайджану лежат политические и экономические интересы. Попытка Азербайджана выбрать проамериканскую политику после выхода из-под сферы влияния России, привлечение крупнейших нефтяных компаний Западной Европы и США к разработке и эксплуатации богатейших нефтегазовых месторождений Каспия, и наконец, хотя и частичная, но потеря такого «лакомого кусочка», естественным образом предопределили занимаемую Россией позицию на противоположном полюсе интересов в этом регионе. Именно поэтому российские политики и руководители военно-промышленного комплекса были заинтересованы в еще большем усугублении конфликта с целью поставить Азербайджан на колени, и поэтому Россия с самого начала этого конфликта постоянно оказывала Армении как военную, так и политическую поддержку. В Карабахском конфликте проявились интересы не только России, но и США. В деле урегулирования конфликта США занимает принципиальную и последовательную позицию. По мнению американских политиков, мир в Карабахе можно обеспечить только после выхода армянских войск с азербайджанских оккупированных территорий при условии сохранения прав национальных меньшинств, проживающих в этом регионе. Официальные лица Госдепартамента США в своих заявлениях неоднократно осуждали агрессивную политику Армении, хотя и косвенно, называя это государство агрессором. Однако, несмотря на это, агрессивная политика Армении поддерживается группой политиков в государственных органах США. Как известно, армянское лобби в этой стране, обладающее силой воздействия, в той или иной степени способно оказывать влияние на политический курс государства.

За последние годы в процессе интеграции Азербайджана в западную экономику наблюдаются определенные продвижения. Это в первую очередь связано с изменениями, произошедшими в мировой политике после терактов в США 11 сентября 2001 года. Именно в результате той трагедии американские стратеги выдвинули план и начали реализацию проекта Ближнего и Среднего Востока. Европейский Союз в свою очередь был вынужден прибегнуть к стратегии политики Нового соседства. Такое изменение в стратегии было связано, прежде всего, с внешними факторами национальной и региональной безопасности.

Сегодня урегулирование затяжных национальных конфликтов на Южном Кавказе, несомненно, очень важно для сохранения стабильности в этом геостратегически значимом регионе. В результате особой деятельности США и Европейского Союза Южно-кавказский регион с каждым днем интегрирует в западный мир, и этот факт не может не беспокоить такие соседние страны, как Россия и Иран, которые постепенно теряют здесь свои геополитические и геостратегические оплоты. Эти государства никак не заинтересованы в восстановлении спокойствия на Южном Кавказе.

Хотя официальные круги России и Ирана не констатируют данный факт открыто, но время от времени в их политических оценках (особенно со стороны России) все же звучат заявления, явно выражающие эту мысль. А.Крылов, говоря о необходимости решения некоторых проблем в южно-кавказском регионе для создания здесь усилиями США и Европейского Союза энергетического коридора, видит в качестве одной из таких проблем пресечение возможных «широкомасштабных военных действий». Естественно, что такая проблема может быть навязана самой Россией, имеющей в данном регионе особые геополитические интересы, и русский политолог завуалировано подчеркивает это. Он в частности пишет: «Помимо этого, Запад не должен допустить нарушения стабильности в Азербайджане и Грузии, являющимися транзитными странами. Наконец, безопасное функционирование нового энергетического коридора возможно только при том условии, что отношения между этими транзитными странами будут носить стабильный характер. Обеспечить же все вышесказанное будет не так уж и просто» (1, 2). Эти слова русского политолога, имеющие несколько угрожающий смысл, свидетельствуют о возможности реализации в будущем закулисных планов разжигания конфликта также между Азербайджаном и Грузией.

Стремительное расширение Европейского Союза и НАТО на Восток, перспектива вхождения на следующем этапе в этот военный блок Украины и Грузии серьезно беспокоят политические круги

России и Ирана. Русский политолог так прогнозирует эту перспективу: «Ограничение политического и экономического участия Российской Федерации в Кавказском регионе, активное вторжение в этот регион США, Евросоюза и НАТО могут нарушить здесь баланс различных политических сил, неугодных России» (1, 2). Россия, как одна из стран-сопредседателей Минской группы ОБСЕ, участвует в урегулировании армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта. А.Крылов, указывая на выполнение Россией своей политической миссии в общеевропейском масштабе, и здесь пишет о преследовании корыстных целей: «Россия продолжает свои посреднические усилия в урегулировании Нагорно-карабахской проблемы, однако сознательно ограничивает степень своего участия в этом деле для сохранения взаимных интересов и добрососедских отношений с Азербайджаном» (1, 5).

Депутат парламента Армении А.Ашотян в своем интервью корреспонденту агентства печати IA REGNUM говорил по поводу значения углеводородного сырья на Южном Кавказе, что в ближайшие десятилетия этот регион превратится в арену борьбы великих держав за транспортировку энергоносителей: «Ясно, что в любом случае до 2020-2025 годов глобальная политика будет продиктована борьбой именно за энергетические запасы и сферу контроля над ними» (2, 1). Депутат хорошо понимал и то, что эта борьба будет не в пользу Армении: «С данной точки зрения, перенос этой глобальной борьбы на наш маленький геополитический регион – большой риск для Армении» (2, 1).

В интервью А.Ашотяна есть один интересный момент, связанный с геоэкономической политикой Армении. Этот политик, старающийся выступать в основном как прагматик, на самом деле занимает экономическую и политическую позицию, идущую вразрез интересам своей страны. Дело в том, что Армения, и так живущая несбыточными мечтами о Нагорном Карабахе и в результате оставшаяся в стороне от грандиозных политических и экономических проектов в этом регионе, все еще (это видно и из выступления армянского политика) предпочитает капризничать, что, в свою очередь, служит замораживанию очага конфликта на Южном Кавказе. А.Ашотян говорит: «Армения осталась в стороне от двух региональных мега-проектов, это уже реальный факт, и выступление с противоположной позиции в данном случае может означать или политическую торговлю, или же политическую наивность. Претензии же Армении на участие в третьем мега-проекте (в данном случае – строительство железной дороги Карс-Ахалкалаки-Тбилиси-Баку) тоже относятся к миру фантастики. Прежде всего, нам надо смириться с тем, что ради сохранения национальных и государственных интересов мы должны отступить в геополитике. Именно это составляет компенсацию защиты наших интересов и занимаемой нами принципиальной позиции» (2, 2). Несомненно, что политический курс, цель и концепции актеров Нагорного Карабаха, других сторон-участниц данного конфликта и международных организаций, связанных с этой проблемой, заранее известны. И сегодня уже не является секретом то, что наряду с Арменией и Азербайджаном, т.е. непосредственными участниками конфликта, эта проблема включена в сферу интересов США, России, Турции, Ирана, Грузии и таких авторитетных политических структур, как ООН, ОБСЕ, Европейский Союз, НАТО, ГУАМ и Организация Исламская Конференция. Можно сказать, что все международные политические организации отдают прерогативу мирному способу в решении существующих на сегодняшний день конфликтов. Этот политический курс является одним из главных условий и в отношении проблемы Нагорного Карабаха. В то же время все авторитетные международные политические и экономические организации обращают особое внимание на эту проблему, и тому есть ряд основательных причин. Это, в первую очередь, связано с расположением Нагорного Карабаха в регионе, имеющем для Запада и США важное геостратегическое значение, с существующими основательными геоэкономическими интересами США и стран Европейского Союза, а также с обеспечением политической стабилизации по причине вложения крупных инвестиций европейскими государствами в экономику этих стран.

Следует помнить также о том, что здесь естественным образом пересекаются, прежде всего, политические и экономические интересы многих супердержав мира: с одной стороны в этом процессе сыграло немаловажную роль расширение Европейского Союза и НАТО на Восток, с другой стороны – борьба за сферу влияния между США, претендующими на абсолютное мировое господство, и Россией, ослабшей в плане политического влияния, но по-прежнему не желающей терять свои стратегические позиции на Южном Кавказе.

Армянский политолог М.Саркисян, анализирующий в связи с урегулированием Нагорно-Карабахского конфликта позицию различных государств, в одном из своих интервью говорит: «Конечно, есть такие государства, которые хотят урегулирования карабахского конфликта. Например, Иран не желает, чтобы вблизи от его границ существовал конфликт, накапливалось вооружение,

стягивались войска, однако тот же Иран может не устраивать законный вариант урегулирования. Турция также хочет урегулирования, однако эта страна видит его в совершенно ином варианте... Азербайджан все свое экономическое положение связывает с Карабахским конфликтом. Не исключение, что экономические интересы некоторых стран требуют разрешения этого конфликта» (4, 2).

Во-первых, уклонение армянского политолога от оценки позиции России, играющей особую роль в этом конфликте, не является случайным, просто Армения всегда предпочитает молчать, когда разговор касается стратегического партнера. Во-вторых, этот «политик», демонстрирующий истинную армянскую хитрость, старается доказать отсутствие волнующей весь мир проблемы под названием Карабах и при этом говорит: «Сегодня очень важно понять, что конфликта не существует, просто существуют разговоры и недовольства вокруг конфликта» (4, 2). Армянский журналист предлагает Азербайджану, потерявшему более двадцати процентов своей территории и имеющему более миллиона беженцев, позабыть все, потому что «времена меняются», «все забывается». Следовательно, выходит так, что надо позабыть и Карабах. Как и другие армянские политики, этот горе-политик-журналист, также занимая в полном смысле субъективную, одностороннюю позицию и отрицая все связанные с конфликтом правовые интересы азербайджанской стороны, говорит: «Президент Азербайджана Ильхам Алиев в интервью корреспонденту телеканала «Аль-Джазира» заявил, что Азербайджан должен стать настолько сильным и создать в Карабахе такую ситуацию, чтобы армяне сами покинули эту территорию. Как видно из этого заявления, азербайджанский президент вовсе не собирается что-либо менять» (4, 2). До этого момента мысли М.Саркисяна понятны, но после этого содержание его слов теряет всякий смысл: «Азербайджан не желает вернуть утерянное, не хочет урегулирования вопроса, таким путем можно получить только лишь часть утерянного» (4, 2-3). Что означает весь этот набор слов, что он хотел сказать, говоря, что «Азербайджан не желает вернуть утерянное, не хочет урегулирования вопроса»? По мнению армянского горе-политолога, эта проблема, интересующая все супердержавы мира и вносимая в повестку дня наиболее авторитетных международных политических организаций и структур, оказывается и вовсе не существует! Тогда напрашивается вопрос: какой такой несуществующей проблемой все это время заняты политические деятели крупнейших государств мира?

Несмотря на усилия стран-членов Евросоюза, а также такой супердержавы, как США, данная проблема все еще не нашла своего оптимального решения. Указанные страны или на самом деле не в силах решить эту проблему, или же специально не хотят ее разрешения по определенным субъективным причинам. Из всех проведенных исследований становится ясно, что на бывшем постсоветском пространстве, особенно в Азербайджане, конфликты были искусственно созданы определенными государствами для реализации своих геополитических целей. Збигнев Бжезинский, рассматривая политическую географию Европы и анализируя геополитическое положение Азербайджана, пишет: «Несмотря на ограниченность масштабов территории и немногочисленность населения, Азербайджан, его большие энергетические ресурсы имеют решающее значение и в геополитическом плане. Это – пробка бутылки, задерживающая ценные поступления, имеющиеся в бассейне Каспийского моря и Средней Азии» (5, 62).

Урегулирование Карабахского конфликта входит в сферу интересов таких крупных государств, как США, стран-членов Евросоюза, а также соседних России, Ирана и Турции. У каждого из перечисленных государств в целом выработана своя позиция и стратегия в отношении к конфликтным территориям, в том числе и по армяно-азербайджанскому конфликту. Однако отсутствие какого-либо консенсуса как между конфликтующими, так и между заинтересованными в вопросе Нагорно-карабахского конфликта сторонами оттягивает процесс урегулирования этой проблемы. Ясно одно, что Карабахскому конфликту сегодня придается серьезное значение, т.к. он расположен в регионе, который богат природными запасами и является важным транспортным коридором. Поэтому обеспечение здесь стабильности – одна из главных задач, стоящих перед всеми заинтересованными в урегулировании этого конфликта странами и международными организациями.

Сегодня Минская группа ОБСЕ, вместо того, чтобы принять конструктивные решения и ускорить процесс урегулирования данной проблемы, наоборот, старается выступать в роли наблюдателя. В связи с этим не раз поступали предложения передать обсуждение конфликта на рассмотрение ООН, и даже были сделаны серьезные шаги в данном направлении. Конечно, для Армении было бы выгодно, чтобы конфликт урегулировался (точнее – оттягивался) проармянски настроенными сопредседателями Минской группы. По словам армянского политолога М.Саркисяна, вынесение этого вопроса на обсуждение ООН будет далеко не в пользу Азербайджана. Он обосновывает свои мысли тем, что

члены ООН будут рассматривать проблему через призму своих интересов. А государство, незаинтересованное в конфликте, продаст свой голос заинтересованному государству (4). В действительности, позиция ясна. Именно Организация Объединенных Наций приняла в свое время четыре резолюции о прекращении огня и безусловном выводе армянских вооруженных сил с территории семи оккупированных районов Азербайджана. Эти резолюции и сегодня не выполняются.

В отношении позиции других международных организаций по поводу Нагорно-карабахского конфликта следует отметить, что Евросоюз, претендующий на контроль над транспортной коммуникацией из Европы в Азию и Ближний Восток, а также за Шелковым Путем и транспортной артерией «Север-Юг», также заинтересованы в скорейшем разрешении данной проблемы. Координатор ЕС по внешним вопросам Хавьер Солана отметил, что эта организация поддерживает поэтапное урегулирование конфликта и считает целесообразным, чтобы наряду с Азербайджаном и Арменией в переговорах также принимала участие и Турция.

Регулирование Нагорно-карабахского вопроса в пользу Азербайджана или Армении, или же застойную ситуацию в этом процессе стараются использовать в своих интересах другие страны. Если посмотреть на позицию соседних и других заинтересованных стран, то можно заметить, что Турция как стратегический партнер Азербайджана в данном конфликте защищает интересы нашей страны, даже порвала с Арменией все дипломатические связи и закрыла государственную границу. Европа и США также стремятся перехватить инициативу и «вытащить» весь Южный Кавказ из-под сферы влияния России, усилив здесь свой контроль.

Государства Южного Кавказа сегодня являются членами Совета Европы и многих других влиятельных политических, экономических и культурных организаций Запада. В будущем они, также как и государства Прибалтики, могут стать полноправными членами НАТО, Евросоюза. Зб.Бжезинский, анализируя происходящие на Южном Кавказе политические события после развала СССР, отмечал: «На Кавказе Армения с населением менее 4 миллионов, и Азербайджан с населением более 8 миллионов человек поспешно втянулись в открытую войну из-за статуса Нагорно-карабахского анклава, где проживают в основном армяне. В результате конфликта началась крупномасштабная этническая чистка, повлекшая за собой миграцию в различных направлениях потока беженцев, изгнанных со своих родных мест. Если учесть тот факт, что армяне-христиане, а азербайджанцы-мусульмане, то можно заметить, что конфликт этот носит ко всему прочему еще и религиозный характер» (5, 155).

1. Мирзоев Дж. *Интеграция в «европейскую семью»: перспективы Азербайджана, право выбора*, <http://www.demaz.org>.

2. *На саммите Евросоюза в Берлине подписана Берлинская декларация.* <http://www.newsru.com>.

3. Samuel A. *Ermənistan – terrorçu “xristian” ölkələrinin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları.* / *İngilis dilindən tərcümə edən Ağayev Z. I cild, – Bakı, 2004. – 387 s.*

4. Саркисян М. *«Нет карабахского конфликта, есть несогласие в дискуссии о нем», Сеть журналистов Кавказа*, <http://www.caucasusjournalists.net>.

5. Бжезинский Зб. *Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы.* – М.: *Международные отношения*, 1999. – 256 с.

Түйін

Мақалада Европадағы ұлттық қайшылықтар Европалық Одақты нығайту жолындағы маңызды кедергілердің бірі ретінде қарастырылады. Таулы Қарабахқа байланысты Армения мен Азербайджан арасындағы созылмалы қақтығыс қазіргі кездегі европалық саясатқа әсер етеді. Европалық қауымдастыққа кіретін осы аймақтардағы халықтар бұл қақтығыстың бейбіт шешілуін қалайды. Бірақ кейбір әлемдік мемлекеттердің Оңтүстік Кавказдағы мүдделері бұл үрдісті жоққа шығарады. Ең алдымен, осы аймақтағы Батыстың саясатына мүлдем сәйкес келмейтін Ресейдің саясатын атап көрсету керек. Сондықтан да қақтығыс әлі күнге дейін созылуда деп көрсетіледі.

Резюме

В данной статье рассматриваются национальные конфликты существующие в Европе в качестве одного из серьезных препятствий на пути укрепления Европейского Союза. Затянувшийся конфликт между Арменией и Азербайджаном в Нагорном Карабахе оказывает сильное влияние на политику современной Европы. Народы данных регионов, интегрированные в Европейское сообщество, хотят мирного урегулирования этого конфликта. Однако интересы некоторых мировых держав на Южном Кавказе делают этот процесс невозможным.

Необходимо, прежде всего, указать на политику России в данном регионе, которая совершенно не соответствует политике Запада.

Summary

The existence of national conflicts in Europe is considered as one of hard obstacles for strengthening of the European Union. The tightened Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan it makes strong impact on a policy of modern Europe. The people of these regions, integrated into the European community, want a peaceful settlement of this conflict. However the interests of some world powers on Southern Caucasus do this process impossible. It is necessary to specify, first of all, in a policy of Russia in this region which at all does not correspond to a policy of the West. And consequently the conflict still continues to exist.

ЖЕНЩИНА И МУЖЧИНА В СЕМЬЕ ДРЕВНИХ ТЮРКОВ И ИНЫХ КОЧЕВНИКОВ

И.А. Рау – д.филол.н., проф.

Заметки по поводу увеличивающегося количества женщин-одиночек в Республике Казахстан.

Положение женщин и жён в семьях древних тюрков и монголов было уникальным и заслуживает особого внимания в силу степени своей поучительности. Речь идёт как о доисламском, так и об исламском периоде истории тюрков и монголов.

Функции женщины и мужчины в обществе древних кочевников ясно видны на материалах по образу жизни монголов и казахов. Плано Карпини побывал в Монголии в 40-х годах XIII в. и оставил следующую запись: "Жёны их всё делают: полушубки, платья, башмаки, сапоги и все изделия из кожи, также они правят повозками и чинят их, выючат верблюдов и во всех своих делах очень проворны и скоры" [1]. По нынешним представлениям работы с необработанной кожей чисто мужское, тяжёлое занятие, требующее большой физической силы. Это же касается и починки повозок и выючения верблюдов (кто выючил – знает). Путешественнику Плано вторит другой – Рубрук: "Обязанность женщин состоит в том, чтобы править повозками, ставить на них жилища и снимать их, доить коров, делать масло и грут, готовить шкуры и шивать их... Они шьют также сандалии, башмаки и другое платье..." Монтировать и разбирать юрты или другие временные жилища – тоже, как нам представляется, не работы для слабых женских рук, как и работа грузчиков. Рубрук, правда, местами противоречит себе: "Мужчины делают луки и стрелы, готовят стремена и уздечки и делают сёдла, строят дома и повозки, караулят лошадей и доят кобылиц, трясут самый кумыс, то есть кобылье молоко, делают мешки, в которых его сохраняют, охраняют также верблюдов и выючат их. Овец и коз они караулят сооба и доят иногда мужчины, иногда женщины"[2].

Но китайский источник настаивает: "У них исключительно женщины натягивают и устанавливают войлочные палатки, принимают и разгружают верховых лошадей, повозки, выюки и другие вещи".

А что же мужчины? "Мужчины ничего вовсе не делают, за исключением стрел, а также имеют отчасти попечение о стадах; но они охотятся и упражняются в стрельбе, ибо все они от мала до велика суть хорошие стрелки" [3]. Или: "Жёны, скажу вам, и продают, и покупают всё, что мужу нужно, и по домашнему хозяйству исполняют. Мужья ни о чём не заботятся; воюют да с соколами охотятся на зверя и птицу" [4]. Значит и кошельки мужчин находились в распоряжении жён. Российские исследователи Андреев, Левшин, Мейендорф, Болотов, Маковецкий, Овчинникова придерживаются примерно такого же мнения: при перекочёвке с места на место жёны должны снимать и ставить юрты, седлать для мужа лошадь и сажать его на неё, пряхать шерсть и ткать армячину, катать войлок, шить шёлком, смотреть за домом и воспитывать детей. Женщина – единственная рабочая сила в киргизской семье, обязанность мужчины ограничивается присмотром за стадами, добычей средств к существованию, производством бытового инвентаря и оружия [5].

У монголов женщины упражнялись в верховой езде и стрельбе из лука, могли участвовать в боевых действиях. У казахов женщины "всегда верхом на верблюдах, и лошадях, и быках, и великие из них бывают наездницы"; они не уступали мужчинам в езде верхом, готовы были участвовать в обороне аула [6].

Чингизхану приписывают следующие слова: "Мужчина – не солнце, чтобы показываться людям всюду. Жена, когда её муж уезжает на охоту или на войну, должна содержать дом в порядке и прибранном с тем, чтобы, когда посол либо гость остановятся в доме, он увидел бы всё в порядке, а она сделала хорошее кушанье и приготовила всё, что нужно гостю. Такая жена создаёт хорошую репутацию мужу, подымает его имя, и муж на общественных собраниях возвысится, словно гора.

Хорошие качества мужа узнаются по хорошим качествам жены. Если жена дурна и неразумна, беспутна и непорядлива, то и муж по ней познаётся!" [7].

Плано утверждал так же, если монгол "...имеет много жён, то каждая из них сама по себе имеет свою ставку и своё семейство; и один день он пьёт, ест и спит с одной, а другой день с другою, всё-таки одна из них считается старшей среди других, и он бывает с ней чаще, чем с другими..."[8]. И другие исследователи отмечали, что каждая из жён у монгола или казаха имела свою юрту ("дом") [8].

Образ идеальной жены для кочевника рисуется в огузском эпическом сборнике "Китаб-и Дэдэм Коркут". Она – заботливая домохозяйка: "Опора своего дома, это та, которая, когда из степи в дом прихо-дит гость, когда муж её на охоте, она того гостя накормит, напоит, уважит и отпустит" [9].

Жёны монголов и казахов имели неутчуждаемое, от них ни при каких условиях имущество – юрты (жилища) со всем их содержимым. Они были имущественно защищены против своих мужей иногда много более, чем современные дамы в большинстве стран мира. Один из исследователей писал, что "лучшею радостью для киргиза (казаха) бывает пождение дочери, и эта радость основана на расчёте получить за неё калым и выйти через замужество в связь с более влиятельными и зажиточными соотчичами" [10]. Рождение дочери давало родителям существенные, хотя и потенциальные выгоды. Чтобы их реализовать, надо было дочь удачно выдать замуж. Приданое невесты могло состоять из юрты, лошади с седлом и всем прибором, ружья, сайдака, одежды, ковров и прочего [11].

Другой известный исследователь уточняет, что в приданое обязательно давалась кибитка, которая в дальнейшем принадлежала жене. Впоследствии имуществу жены доставалось только её детям, но не детям других жён. Стало быть, доставалась детям и кибитка матери [12]. И юрта рассматривалась как неотъемлемая часть приданого жены, что было обусловлено хозяйственными нуждами.

Источники о монголах прямо говорят, что каждый мужчина мог иметь любое количество жён, которых он мог бы содержать [13]. Увеличение численности женской части семьи могло быть ограничено только возможностью прокорма: приход в дом новой женщины увеличивал число работниц по хозяйству, но не число добытчиков. Количество женщин в доме мужчины говорило о его состоятельности, поднимало его престиж в глазах соплеменников. Исследователь Болотов спросил у одного казахского бия, зачем тому при двух молодых жёнах-красавицах было брать ещё третью. Тот ответил, что поскольку одна не справлялась с хозяйством, когда другая доставляла ему улады, поэтому он отправил вторую помогать первой по хозяйству, а для утех взял третью [14]. О любви у этого бия речи нет, её заменяли "утехи". Малосостоятельные казахи "утешались" одной женой, а бедняки и вовсе без жены могли остаться.

Положение и роль женщины у кочевников в значительной степени определялось спецификой кочевого хозяйства и представлениями кочевников о месте женщин и мужчин в жизни. Женщина рассматривалась как незаменимая в домашнем хозяйстве рабочая сила и как хозяйка дома (юрты), как домоуправительница, роженица и воспитательница детей, а мужчина – как добытчик средств к существованию. Как видим, семейных функций у женщины было много более по сравнению с мужчиной. Вряд ли поэтому можно согласиться с отрицательной оценкой положения женщин у кочевников, которая имеется у некоторых авторов. Новейшие изыскания убедительно опровергают такую оценку [15].

1. Плано Карпини Дж. д. *История Монголов. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.* – М., 1957, – с. 37.

2. Гильом де Рубрук. *Путешествие в Восточные страны. Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука.* – М., 1957, – с. 100-101; Маковецкий П.Е. *Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Вып. 1: Материальное право. Семипалатинский областной статистический комитет.* – Омск, 1886, – с. 32.

3. Гильом де Рубрук. *Путешествие в Восточные страны. Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука.* – М., 1957, – с. 101.

4. Мэн-да бэй-лу ("*Полное описание монголо-татар*"). *Памятники письменности Востока. XXVI.-М., 1975, -с. 80.*

5. Плано Карпини Дж. д. *История Монголов. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.* – М., 1957, – с. 36.

6. *Книга Марко Поло: переводы.* – М., 1997, – с. 236.

7. См. Тишин В.В. *К вопросу о форме семьи у древних тюрков... В: Этнографическое обозрение, 2012, №4, – с. 97.*

8. Плано Карпини Дж. д. *История Монголов. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.* – М., 1957, – с. 36, 37, 52-53.

9. См. Андреев И.Г. *Описание средней орды киргиз-кайсаков.* – Алматы, 1998, – с. 65, 66; Левшин А.И.

Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996, с. 302, 343-344; Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т. 1. Юридический быт. – Ташкент, 1889, – с. 96.

10. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – М.-Л., 1952, – с. 261.

11. Плано Карпини Дж. д. История Монголов. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957, – с. 36.

12. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны. Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957, – с. 92; Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Вып. 1: Материальное право. Семипалатинский областной статистический комитет. – Омск, 1886, – с. 32.

13. Книга моего деда Коркута 1962, – с. 13.

14. Болотов С. С Сыр-дарьи. В: Русский вестник. 1866, №3, – с. 184.

15. См. Левшин Л.П. Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы 1996, – с. 335, 338.

16. См. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т. 1. Юридический быт. – Ташкент, 1889, – с. 47.

17. См. Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – М., – с. 11-12.

18. См. Болотов С. С Сыр-дарьи. В: Русский вестник. 1866. №3, – с. 189.

19. См. Тишин В.В. К вопросу о форме семьи у древних тюрков в связи с её хозяйственными функциями. Этнографическое обозрение, 2012, №4, – с. 97-99.

Түйін

Макалада түріктер мен моңғолдардың исламға дейінгі, ислам дәуірі кезеңіндегі тарихындағы отбасындағы ерлер мен әйелдердің жағдайы туралы қарастырылады.

Резюме

В данной статье рассматриваются положение женщин и жён в семьях древних тюрков и монголов доисламском, так и об исламском периоде истории тюрков и монголов.

Summary

In this article position of women and wives in families of ancient Turkic peoples and Mongols pre-Islamic, and about the Islamic period of history of Turkic peoples and Mongols is considered.

УЧАСТИЕ КЫРГЫЗСТАНА В ИНТЕГРАЦИОННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЯХ

Н.Б. Нарматова – докторант Института инновации
Кыргызского экономического Университета (Бишкек)

В настоящее время Кыргызская Республика является членом 84 международных и региональных организаций [1], в том числе:

– организации сотрудничества: Организация Объединенных Наций, Организация по безопасности и Сотрудничеству в Европе, Организация Экономического Сотрудничества, Организация Исламской Конференции. Организация Договора о Коллективной Безопасности.

Содружество Независимых Государств, Евразийское Экономическое Сообщество, Шанхайская Организация Сотрудничества, Организация по Экономическому Сотрудничеству и Развитию;

– финансовые институты: Международный Валютный Фонд. Азиатский Банк Развития. Международный Банк Реконструкции и Развития (группа Всемирного Банка), Международная Ассоциация Развития (группа Всемирного Банка), Европейский Банк Реконструкции и Развития. Исламский Банк Развития;

– организации по вопросам торговли: Всемирная Торговая Организация. Агентство по Международной торговой информации и сотрудничеству;

– продовольственные и сельскохозяйственные организации: Продовольственная и Сельскохозяйственная Организация, Международный центр сельскохозяйственных исследований в засушливых регионах, Международная комиссия по ирригации и дренажу, Международная координационная водохозяйственная комиссия. Секретариат по реализации Конвенции ООН по борьбе с опустыниванием. Международно-Эпизоотическое Бюро, Межправительственный совет стран СНГ по сотрудничеству в области ветеринарии, Европейская и Средиземноморская организация по карантину и защите растений;

– организации по вопросам транспорта и коммуникаций: Международный Союз Электросвязи,

Всемирный Почтовый Союз, Международная Организация Гражданской Aviации, Координационное транспортное совещание. Организация сотрудничества железных дорог;

– организации по вопросам труда, социального обеспечения и миграции: Международная Организация Труда, Международная ассоциация социального обеспечения. Международная ассоциация пенсионных и социальных фондов, Международная Организация по Миграции;

– организации здравоохранения: Всемирная Организация Здравоохранения;

– организации по вопросам собственности: Евразийская Патентная Организация, Международная конфедерация общества по правам авторов и композиторов;

– организации по вопросам энергетики: Секретариат Энергетической Хартии, Региональная организация органов управления энергетики;

– организации по экологии и биобезопасности: секретариаты Рамочной Конвенции ООН об изменении климата и Киотского протокола к Рамочной Конвенции ООН об изменении климата. Конвенции ЕЭК ООН об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте, Базельской конвенции о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением, Стокгольмской конвенции о стойких органических загрязнителях, Конвенции о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния. Венской конвенции об охране озонового слоя. Конвенции ООН о биологическом разнообразии. Конвенции ООН о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения;

– организации по предотвращению стихийных бедствий: Всемирная Метеорологическая Организация, Азиатский центр по снижению риска стихийных бедствий. Международный совет по чрезвычайным ситуациям природного и технического характера СНГ, Международный совет по гидрометеорологии СНГ.

Организация экономического сотрудничества (ЭКО) – ноябрь 1992 года. Основная цель деятельности ЭКО как межправительственной региональной организации заключается в выявлении общих интересов стран-членов в различных областях экономического сотрудничества, их всестороннем согласовании, принятии решений и доведении их до механизма исполнения. Товарооборот Кыргызской Республики со странами ЭКО составляет около 70% от товарооборота республики [2].

Содружество Независимых Государств (СНГ) – сентябрь 1993 года. На современном этапе СНГ, являясь одной из традиционных организаций многостороннего сотрудничества постсоветского пространства, оказывает позитивное воздействие на сохранение большинства традиционных связей после распада СССР, продолжает играть стабилизирующую роль, обеспечивая решение проблем вопросов в различных сферах сотрудничества государств-участников СНГ.

Первый шаг по созданию СНГ был сделан 24 сентября 1993 года, когда 12 государств бывшего Советского Союза (Украина – ассоциированный член) подписывают договор «О создании Экономического союза».

Экономический союз складывается очень сложно. Тогда ряд государств принимает смелое решение: если не получается в рамках всего СНГ, то надо сделать попытку создать его в более узком составе государств, готовых пойти на экономическое сближение. 6 января и 20 января 1995 года Республика Беларусь, Российская Федерация и Республика Казахстан подписывают Соглашение о Таможенном союзе, к которому 29 марта 1997 года присоединяется Кыргызстан. 16 мая 1997 года утверждается Положение об Интеграционном Комитете Республики Беларусь, Российской Федерации, Республики Казахстан и Кыргызской Республики, в котором предусматривается формирование единого экономического пространства с эффективным функционированием общего рынка товаров, услуг, капиталов и рабочей силы, развитие единых транспортных, энергетических, информационных систем, последовательное улучшение условий жизни, создание равных возможностей получения образования и доступа к достижениям науки и культуры, гармонизация законодательства, проведение согласованного внешнеэкономического курса, совместная охрана внешних границ, борьба с преступностью и терроризмом [3].

Так возникает "Союз 4-х". Это логично: четырем странам гораздо легче договориться, чем двенадцати. Конечная цель каждого из государств – укрепление своего суверенитета на основе сотрудничества и добрых отношений с соседями. Нельзя после стольких лет существования независимых государств мечтать о восстановлении СССР, просто нужно научиться уважать друг друга, согласовывать совместную позицию в рамках "4-х". Удастся ли преодолеть все трудности, присоединятся ли к Таможенному союзу другие государства. Покажет время. Таможенный союз не будет изолированной, закрытой организацией – каждое из Государств, вошедших в него, ставит перед

собой задачу вступить во Всемирную торговую организацию (ВТО), вести открытую экономическую политику, построенную на общепринятых мировых стандартах.

Однако, видимо не стоит переоценивать те или иные политические акции в странах СНГ. Они могут диктоваться и конъюнктурными соображениями. Дело в том, что интеграция возможна в силу геополитических законов главным образом с территорией России, потому что, она является главным выходом к морю, к океану, к основным транспортным инфраструктурам. Республики бывшего СССР вольны вступать в любые союзы и объединения. Беда, если эти шины будут "против", а не "за", если они станут элементами распада, а не звеньями, вкладывающимися в единую интеграционную цепь Содружества.

Кыргызская Республика проявляя всемерную заинтересованность в расширении торговли с государствами-участниками СНГ, в межгосударственной кооперации, активно сотрудничает в рамках СНГ и структурах, содействует дальнейшему развитию торгово-экономических отношений с государствами-участниками СНГ. Так, общий товарооборот Кыргызской Республики с государствами-участниками СНГ имеет устойчивую тенденцию к увеличению. Наиболее активное торгово-экономическое сотрудничество Кыргызская Республика осуществляет с Россией (рост товарооборота за 2010 год более чем на 60%), Казахстаном (более чем на 20%), Узбекистаном (рост более чем на 13%) и Таджикистаном (более чем на 50%).

Для Кыргызской Республики тесные отношения с государствами Центральной Азии, обусловленные географическим соседством, взаимодополняемостью, взаимозависимостью экономик, родством культур, традиций, обычаев и общностью исторических судеб, являются одними из приоритетных. Кыргызстан рассматривает Центральноазиатский регион в двух плоскостях: как единый геоэкономический посредник между Востоком и Западом и как регион. И которого распространяются позитивные импульсы добрососедства, сотрудничества, стабильности и безопасности. На качественно новый уровень сотрудничества вышли Казахстан. Кыргызстан и Узбекистан после подписания главами этих республик Договора о создании "Экономического союза СНГ (сентябрь 1993 г.) и Договора о создании Единого экономического Пространства (январь 1994 г.) в городе Ташкенте между Казахстаном и Узбекистаном. Присоединение Кыргызстана к этому договору состоялось 16 января 1994 года.

Создание Единого экономического пространства явилось важной предпосылкой расширения взаимовыгодного сотрудничества между ними. Договор стал правовой основой для выхода на новый уровень интеграции экономики центральноазиатских государств, в котором Амии приняты меры по устранению таких препятствий на пути экономического взаимодействия, как таможенные барьеры, двойное налогообложение, проблемы обмена валюты и др. Наличие (полных проблем в экономической и политической сферах, традиционно сложившиеся производственные и социальные связи создали реальные предпосылки для формирования более тесного сотрудничества, существенного снижения издержек переходного периода, смягчения трудностей вызванных процессом перехода и формирования рыночной экономики.

Предпринятые в 1994 году шаги глав трех государств Центральной Азии привели к улучшению товарообмена, платежей, движения рабочей силы, безусловно, позитивно сказались на оздоровлении региональной экономической ситуации. Вместе с тем, дальнейшее движение к экономическому сотрудничеству требовало более активного конструктивного механизма взаимодействия.

Идея создания Единого экономического пространства стран Центральной Азии стала политической реальностью. На состоявшейся 8 июля 1994 года в гор. Алматы встречи «тройки» 01.1 ни подписаны документы, переводящие интеграционные процессы в русло практических дел. Открылась новая веха в истории взаимоотношений этих стран.

«Договоренности, достигнутые в ходе переговоров, – стали новым импульсом интеграционного развития экономики, упрочения дружбы между братскими народами. Углубление нормальных человеческих отношений, облегчение повседневных контактов людей, укрепление культурных связей – все это в конечном счете имеет глубоко гуманистическую направленность и определяется объективными законами человеческого общения. Страны вместе создают основу лучшего будущего. Оно немислимо без единства и сплоченности, без ясного сознания того, что у народов Центральной Азии общая судьба и единое будущее» – говорится в Обращении глав государств к народам Республики Казахстан, Кыргызской Республики и Республики Узбекистан [4].

Организация Исламской Конференции (ОИК) - декабрь 1992 года

Одним из направлений деятельности ОИК после дезинтеграции СССР стало разрешение Комом экономических проблем мусульманских государств путем разработки программы по созданию

исламско-го общего рынка по типу Европейского экономического союза.

Евразийское экономическое сообщество (ЕврАзЭС) – июнь 2001 года.

ЕврАзЭС является правопреемником Таможенного Союза (ТС) – март 1996 года. Основные задачи ЕврАзЭС в области внешнеторговой и таможенной политики – это совершенствование режима свободной торговли, формирование единого таможенного тарифа и (Иной системы мер нетарифного регулирования; введение согласованной системы Преференций; выработка согласованной позиции государств-членов во взаимоотношениях с ВТО и другими международными экономическими структурами, введение унифицированного валютного регулирования и валютного контроля, создание эффективного платежно-расчетного механизма; обеспечение экономической безопасности на внешних границах Сообщества, их укрепление и обустройство, борьба с контрабандой и другими таможенными правонарушениями.

В области экономической политики предусмотрена согласованная структурная перестройка; разработка и реализация совместных программ социально-экономического развития; общая платежная система и обеспечение взаимодействия валютно-финансовых систем. Кроме того, предусмотрено создание равных условий для производственной и предпринимательской деятельности, для доступа на рынки иностранных инвестиций; формирование общего рынка транспортных услуг, единой системы и общего энергетического рынка; совместные исследования и разработки по приоритетным направлениям науки и техники; разработка унифицированной системы правового регулирования, формирования и деятельности финансово-промышленных групп на многосторонней и двусторонней основе.

Основными целями интеграционной политики Кыргызстана в отношении со странами ЕврАзЭС являются:

- создание механизма для эффективного функционирования общих рынков товаров, услуг капитала, ценных бумаг и труда;
- сохранение и развитие единых транспортных, энергетических и информационных нем;
- создание системы интегрированной экономики, базирующейся на развитии производственной и научно-технической кооперации и инвестициях в человеческий капитал.

Торгово-экономические отношения Кыргызстана со странами Сообщества вместе с тем Л1.) и считать полностью сложившимися. Это связано и с тем, что открытость экономики публики еще не подкрепляется системой государственной поддержки энергоемких и импортозамещающих производств.

Стратегия внешнеэкономической деятельности еще не подчинена в полной мере интересам структурной перестройки интегрированных экономик. Преобладание в кыргызском Порте сырья делает его крайне зависимым от колебаний конъюнктуры на внешних рынках. Негативное влияние на развитие интеграции оказывают и кризис неплатежей, и проблемы платежно-расчетных отношений, связанные с ограниченной конвертируемостью национальных валют и несовершенство законов, в частности о зонах свободной торговли, порядке применения налогов и оформлении таможенных процедур при свободном перемещении товаров и услуг; движении капитала и рабочей силы и др. [5].

Между тем, к положительным результатам, которые может получить Кыргызстан от участия в ЕврАзЭС, можно отнести:

- рост товарооборота со странами-членами Сообщества;
- увеличение притока инвестиций в республику и рост ВВП за счет свободного движения МП питала в рамках ЕврАзЭС;
- положительное влияние интеграции на уровень жизни республике вследствие возможности получения образования в странах ЕврАзЭС, экономии времени и средств за счет свободного пересечения границ гражданами в пределах Сообщества, развития и сближения Кирилов, их культуры и искусства;
- влияние интеграции на повышение научно-технического потенциала республики за счет развития научно-производственной кооперации и осуществления совместных научно-технических проектов в рамках Сообщества;
- содействие обеспечению экономической безопасности, обороноспособности. национальной безопасности республики и связанному с этим к сокращению бюджетных рис ходов на безопасное состояние государственных границ Кыргызстана с третьими странами.

Среди отрицательных результатов следует иметь ввиду возможность «утечки мозгов», Миграции рабочей силы в наиболее трудоспособном возрасте в более развитые страны Сообщества, оттока капитала из Кыргызстана в страны Сообщества из-за неблагоприятного инвестиционного климата и

общей небла-гополучной экономической, социальной и Политической ситуации в республике.

Кыргызстан заинтересован в стабильных поставках из государств Сообщества широкой Номенклату-ры продукции, в использовании имеющихся в странах ЕврАзЭС производственных Мощностей на основе международной специализации и кооперации производства, в сохранении доступа к огромным и уникаль-ным сырьевым ресурсам, которыми располагают бывшие 90йстские республики и вокруг которых уже разворачивается конкурентная борьба с участием ранних стран.

ЕврАзЭС сегодня является наиболее эффективной структурой на постсоветском Пространстве. Слияние ОЦАС и ЕврАзЭС позволяет использовать их механизмы для решения многих вопросов межго-сударственного сотрудничества в Центральной Азии, снизить финансовые расходы и затраты времени для достижения общих целей, обеспечить общий подъем экономики стран-участниц за счет увеличения товарооборота и снижения таможенных барьеров.

Достижение прочной экономической безопасности, приобретение более емких рынков и источников более дешевых и качественных ресурсов использования преимуществ более широкого культурно-цивили-зованного пространства, сулящего новые технические и фундаментальные знания, обеспечивается именно взаимовыгодным сотрудничеством в рамках ЕврАзЭС.

Всемирная торговая организация

Процесс вступления Кыргызстана в ВТО занял немногим менее трех лет. 13 февраля 14% года респуб-лика представила официальную заявку в ВТО, в которой выражала свою заинтересованность в присоеди-нении к этой организации. 16 апреля 19% года, на очередном заседании Генерального совета ВТО, данная заявка была рассмотрена. Согласно установленной Процедуре, была создана Рабочая группа по вступле-нию республики во Всемирную торговую организацию. Кроме того, на этом заседании Кыргызстан получил статус наблюдателя в данной организации. Протокол о присоединении республики к Соглаше-нию об учреждении ВТО был ратифицирован 17 ноября 1998 года и вступил в силу 20 декабря 1998 года. Кыргызская Республика стала 133-м членом ВТО.

Рассмотрим особенности развития внешнеторговых связей до- и после вступления страны в ВТО. В период с 1992 г по 1994 г. Кыргызстаном были заключены двусторонние Соглашения о торгово-экономи-ческом сотрудничестве с государствами вновь образованного Содружества Независимых государств (СНГ), в которых оговаривались условия поставки товаров, включая номенклатуру и объемы. Данные соглашения, в основном, выполнялись Посредством национальных государственных заказов.

Официальному вступлению КР в ВТО предшествовало ее присоединение 20 января 1995 Гола к Таможенному союзу (ТС) и в 2001 году к Евразийскому экономическому сообществу (ЕврАзЭС). В соответствии со статьей XXIV Генерального соглашения по тарифам и торговле (ГАТТ), Таможенный союз предполагает заменить нескольких таможенных территорий одной, при полной отмене таможенных пошлин внутри союза и создать единый внешний таможенный тариф. Однако создание ТС не принесло ожидаемых результатов. Очень медленно продвигалась работа по гармонизации тарифов и законодатель-ства, влияющего на внешнюю торговлю. Тарифы, применявшиеся странами . различались. В частности, Республика Казахстан 1 августа 1998 года приняла новые тарифные ставки, снизив свой действовавший средневзвешенный тариф на импорт с 12 до 9%. В это время средневзвешенный тариф на импорт Кыргызской Республики составлял примерно 8.5%, значительно отличаясь от тарифа, применявшегося в России (примерно 14%). Сложности процесса гармонизации тарифов были Вязаны, скорее всего, с неэффективной работой регулирующих институтов, которые принимались разработкой, координировани-ем, контролем деятельности сфер внешней торговли и производства. Все принятые соглашения не могли поддержать уровень межгосударственной торговли, поскольку принципиальный недостаток государ-ственных торговых соглашений, состоял в том, что они узаконивали регулируемую торговлю и сдержива-ли развитие рыночных сил. Динамика развития внешней торговли Кыргызской Республики в период, предшествовавший вступлению в ВТО, характеризуется следующими тенденциями. Несмотря ни то, что за период с 1994 по 1998 годы внешнеторговый оборот республики увеличился вдвое, сальдо торгового баланса было отрицательным и увеличивалось ежегодно. Темпы роста внешнеторгового оборота, начиная с 1996 года, существенно замедлились [6].

Не оправдались и надежды на то, что, вступив в многочисленные экономические союзы, и странам-участникам удастся создать благоприятные условия для льготных торговых отношений. Во многом, на наш взгляд, это объяснялось тем, что в обозначенный период все бывшие союзные государства пережива-ли период экономического спада, в условиях которого любые интеграционные действия объективно не могут иметь ни политического, ни экономического результата.

Удельный вес внешнеторгового оборота Кыргызстана со странами Содружества в стоимостном выражении возрос, однако показатель удельного веса этого оборота, не имея устойчивой тенденции, с 1997 года стал сокращаться. Переломным в отношении со странами Содружества стал 1997 год: переориентация внешней торговли республики на дальнейшее зарубежье стало очевидной, удельный вес товарооборота в 1998 году превысил 50% по сравнению с 34.2% в 1994-м [7].

Однако импорт из стран Содружества по-прежнему превалировал над импортом из других государств. Поиск внешних факторов, способных позитивно воздействовать на внутренний производственный процесс, а также стремление заявить о себе как о новом независимом государстве содействовали принятию решения о вступлении Кыргызской Республики во Всемирную торговую организацию. Несмотря на все позитивные последствия членства в этой организации, на наш взгляд, при развитии внешнеэкономических связей в рамках ВТО, Кыргызстан, равно как и другие государства, стремящиеся занять достойное место и мировом хозяйстве, должны учитывать следующие аспекты.

Вступление Кыргызстана в ВТО предполагало установление стабильного предсказуемого тарифного режима, что дало бы государству конкурентное преимущество над другими членами таможенного союза. Кроме этого, существовало множество политических и экономических предпосылок вступлению республики в состав ВТО.

К основным политическим причинам вступления республики в ВТО могут быть отнесены такие, как защита и поддержка со стороны экономически более развитых стран в области торговли. Двусторонняя торговля обычно ведется в том случае, если это выгодно зарубежному партнеру. Во всех других ситуациях существует риск дискриминации при продвижении отечественных товаров на мировой рынок. Для того чтобы у местных предприятий складывались равные отношения с партнерами из дальнего зарубежья, республика должна была быть под защитой международного права. Такая возможность у страны появилась только после вступления в ВТО так как одним из основных принципов, заложенных в соглашениях организации, является торговля без дискриминации.

Не менее значимым политическим фактором является то, что республика привела свой правовой и политический режим, регулирующий внешнюю торговлю, в соответствие с Соглашениями ВТО. В республике, в соответствии с международными стандартами, были приведены торговые, инвестиционные и таможенные правила. Все это обеспечило доверие более развитых экономически стран.

Одной из основных экономических предпосылок является обеспечение преимуществ для экспорта товаров и услуг на рынках стран-членов ВТО. Также, вступив в ВТО, Кыргызстан предполагал получить более привлекательные, стабильные и предсказуемые условия для инвестиций, что в свою очередь привело бы к увеличению объемов и улучшению качества инвестиций во всех секторах экономики. Кроме того, членство в ВТО может стать основным фактором, привлекающим инвесторов до инвестирования своего капитала в определенную страну. Также Кыргызстан получил возможность выдвигать собственные условия вступления других стран в эту организацию.

Поскольку республика нацелена на развитие своих внешнеторговых связей, присоединение к ВТО было неизбежно. О преимуществах раннего вступления Кыргызстана в ВТО относительно других стран СНГ свидетельствуют следующие факторы [8].

Во-первых, у республики появилась возможность влиять на сроки и условия вступления других стран, участвовать в переговорах со вступающими странами и требовать уступок, которые предоставят товарам и отраслям промышленности КР значительные преимущества перед вновь вступающими странами. Для этой страны с ограниченными ресурсами такое преимущество особенно важно. ВТО является организацией, принимающей решения путем консенсуса. Такая маленькая страна, как Кыргызстан, в принципе, сможет придержать вступление другой страны, пока ее не удовлетворят сроки и условия вступления.

Таким образом, страна может влиять на будущие правила ВТО как развивающейся организации. В настоящее время разрабатываются новые соглашения и интерпретации по таким вопросам, как инвестиции, конкуренция, труд, телекоммуникации, финансовые услуги и окружающая среда, и как член ВТО, республика имеет возможность участвовать в работе различных рабочих групп.

Третьим, не менее важным преимуществом можно назвать международную рекламу. Будучи первой страной СНГ, вступившей в ВТО, Кыргызстан получил существенную Международную рекламу как страна, осуществляющая режим торговли и инвестиции в соответствии с международными правилами и практикой. За все годы членства в ВТО в республике динамично

развивается внешняя торговля: и экспорт, и импорт растут устойчивыми темпами. Вместе с тем сохраняется тенденция увеличения отрицательного сальдо торгового баланса, что видно из приведенных ниже данных (без учета торговли физическими лицами).

Наличие достаточно значимого отрицательного сальдо торгового баланса объясняется тем, что в республику завозятся большие объемы сырья и комплектующих материалов, техники для горнодобывающей промышленности, дорожной техники, технологического оборудования для строительства новых и модернизации действующих предприятий. Значительному увеличению объемов импорта в определенной мере способствовали принятые правительством меры по совершенствованию нормативных актов, касающихся уплаты налога на добавленную стоимость (НДС). Так, согласно законам КР от 01.02.2006 года и от 03.06.2006 года, №289, от уплаты НДС освобождены хозяйствующие субъекты, которые ввозили основные средства и комплектующие части непосредственно для производственных целей, кроме того предусмотрены другие налоговые льготы. Проведенное исследование показало, что с большинством стран-членов ВТО Кыргызстан не имеет устойчивых торговых отношений: в разные годы показатели экспорта и импорта имели тенденцию к росту, то резко сокращались.

1. <http://kg.akipress.org/lyrint.php?db=news&id=53619>.

2. Омаров Н. *Международные отношения в эпоху глобального развития* – Бишкек, 2003 – С. 47.

3. Ульянов А. *К вопросу об интеграции России в мировую экономику // Международная экономика и международные отношения. 2002. №10. – с. 10.*

4. *Свободные горы. 1994. 10 июля. – С. 2.*

5. Сатывалдиева Б. *Проблема расширения экспортного потенциала Кыргызской Республики // Общество и экономика. 2004. №1. – С. 67-79.*

6. *Источник: Нацстаком КР.*

7. Бровка Н.А. *Внешнеторговые связи Кыргызской Республики // Евразийская экономическая интеграция, №2 (6), февраль 2010.*

8. Шмелев Н. П. *Экономический аспект российской внешней политики. // Дипломатический ежегодник 2001. Сборник статей. – М.: Научная книга, – с. 6.*

Түйүн

Бул мақалада автор Кыргызстан Республикасының интеграциялық бірлестікке қатысуы туралы қарастырады.

Резюме

В статье автор рассматривает участие Кыргызстана в интеграционных объединениях.

Summary

In article the author considers participation of Kyrgyzstan in integration associations.

ВЛИЯНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТАМОЖЕННОГО СОЮЗА НА РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Н.Б. Нарматова – *Институт инновации Кыргызского экономического университета (Бишкек)*

Таможенный союз – соглашение двух или более государств (форма межгосударственного соглашения) об отмене таможенных пошлин в торговле между ними, форма коллективного протекционизма от третьих стран. Таможенный союз предусматривает также образование "единой таможенной территории».

Обычно страны – участницы таможенного союза договариваются о создании межгосударственных органов, координирующих проведение согласованной внешнеторговой политики. Как правило, это заключается в проведении периодических совещаний министров, руководящих соответствующими ведомствами, которые в своей работе опираются на постоянно действующий межгосударственный Секретариат.

Фактически, речь идет о форме межгосударственной интеграции, предполагающей создание наднациональных органов. В этом плане таможенный союз является значительно более продвинутой формой интеграции, чем, например, зона свободной торговли. Таможенный союз Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации межгосударственный договор о создании единого таможенного пространства, подписанный с Россией, Белоруссией и Казахстаном.

Россия от создания Таможенного союза может получить прибыль в размере около \$400 млрд., а Белоруссия и Казахстан – по \$16 млрд. к 2015 году. Полное использование потенциала Таможенного союза может привести к сокращению сроков перевозки грузов из Китая в Европу примерно в 4 раза. Республика Беларусь, Республика Казахстан и Российская Федерация в соответствии с Договором от 6 октября 2007 года формируют таможенный союз.

Высшим органом таможенного союза являются Межгосударственные Советы на уровне глав государств и глав правительств. Стороны таможенного союза Договором от 6 октября 2007 года учредили Ко-миссию таможенного союза – единый постоянно действующий регулирующий орган таможенного союза.

Формирование таможенного союза предусматривает создание единой таможенной территории, в пределах которой не применяются таможенные пошлины и ограничения экономического характера, за исключением специальных защитных, антидемпинговых и компенсационных мер. В рамках таможенного союза применяется единый таможенный тариф и другие единые меры регулирования торговли товарами с третьими странами.

Задачи, решаемые таможенным союзом, изложены в Договоре от 6 октября 2007 года о его создании.

В 2009 году Высший орган таможенного союза, Комиссия таможенного союза и правительства Сторон провели комплекс мероприятий по завершению формирования договорно-правовой базы таможенного союза, включая Единый таможенный тариф. Таможенный кодекс, Статус Суда таможенного союза.

28 ноября 2009 года встреча Д.А. Медведева, А.Г. Лукашенко и Н.А. Назарбаева в Минске ознаменовала собой активацию работы по созданию на территории России, Белоруссии и Казахстана с 1 января 2010 года единого таможенного пространства. В этот период был ратифицирован ряд важных междуна-родных соглашений по Таможенному союзу. Всего за 2009 год на уровне глав государств и правительств были приняты около 40 международных «оговоров, составивших основу Таможенного союза.

Весной 2010 года между руководствами стран-участников начались разногласия, и 28 мая председатель правительства России В.В. Путин объявил о том, что союз начнёт действовать без участия Белоруссии. После получения официального подтверждения со стороны Белоруссии в июне 2010 года, таможенный союз был запущен в трехстороннем формате вступлением в силу Таможенного кодекса трех стран.

С 1 июля 2010 года новый Таможенный кодекс стал применяться в отношениях между Россией и Казахстаном, а с 6 июля 2010 – в отношениях между Россией, Белоруссией и Казахстаном.

Решение о завершении формирования единой таможенной территории высшим органом таможенного союза к настоящему времени не принято, но в июле 2010 года Таможенный союз вступил в действие. По оценкам специалистов, создание Таможенного союза Белоруссии, Казахстана и России позволит стимулировать экономическое развитие и может дать дополнительно 15% к ВВП стран-участниц к 2015 году. Украине, экономические отношения с которой за последние пять лет с 2004 года сильно пострадали, также было предложено вступить – и таможенный союз, однако украинское правительство отклонило это предложение. Президенты Кыргызстана и Таджикистана на саммите ЕврАзЭС-2010 в Астане заверили, что их страны ту же возможность вступления в Таможенный союз. 1 апреля 2011 года на границе России и Белоруссии отменён транспортный контроль. Его перенесли на внешний контур границ Таможенного союза.

Основные документы ТС:

- Таможенный кодекс Таможенного Союза;
- Общая характеристика Таможенного кодекса таможенного союза;
- Договор о Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве от 26 февраля 1999 года;
- Перечень международных договоров государств-членов таможенного союза, регулирующих таможенные правоотношения в таможенном союзе (по состоянию на 26 июля 2010 г.).

Тарифное регулирование:

- Единый Таможенный Тариф Таможенного Союза (ЕТТ ТС) и Единая Товарная Номенклатура Внешнеэкономической Деятельности Таможенного Союза (ТН ВЭД ТС);
- Перечень развивающихся стран пользователей системы тарифных преференций таможенного союза;
- Перечень наименее развитых стран-пользователей системы тарифных преференций таможенно-го союза,

- Перечень товаров, происходящих и ввозимых из развивающихся и наименее развитых стран, при ввозе которых предоставляются тарифные преференции;
- Перечень товаров и ставок, в отношении которых в течение переходного периода одним из государств-участников таможенного союза применяются ставки ввозных таможенных пошлин, отличные от ставок Единого таможенного тарифа таможенного союза;
- Перечень чувствительных товаров, в отношении которых решение об изменении ставки точной таможенной пошлины Комиссия таможенного союза принимает консенсусом (применяется для Казахстана);
- Перечень товаров, в отношении которых с 1 января 2010 г. устанавливаются тарифные Кiotы, а также объемы тарифных квот для ввоза этих товаров на территории Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации.

Нетарифное регулирование:

- Решение МГС N2 132 от 27.11.2009 г. «О едином нетарифном регулировании таможенного союза Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации»;
- Единый перечень товаров, к которым применяются запреты или ограничения на ввоз или вывоз государствами-членами Таможенного союза в рамках Евразийского экономического сообщества в торговле с третьими странами и Положения о применении ограничений;
- Перечень товаров, являющихся существенно важными для внутреннего рынка таможенного союза, в отношении которых в исключительных случаях могут быть установлены переменные ограничения или запреты экспорта.

Анализ уголовного, административного и административно-процессуального законодательства Республики Беларусь, Российской Федерации и Республики Казахстан. ТС – наиболее эффективный генератор и гарант преобладания интеграционного вектора на постсоветском пространстве. Формируемое параллельно с завершением работы по ТС единое экономическое пространство России, Белоруссии и Казахстана представляет, по сути, опытную и лабораторию для отработки форматов многосторонних соглашений, которые впоследствии, при вызревании необходимых предпосылок, могут стать основой для формирования элементов общего экономического пространства (ОЭП) в масштабах СНГ. Страны участницы ТС объективно заинтересованы в координации и стимулировании процессов формирования ЕЭП и ОЭП СНГ, поскольку в случае успешного продвижения в этих направлениях их компании, приобретшие опыт работы на единой таможенной территории и повысившие таким путем свою конкурентоспособность, получают дополнительные выгоды от экономии на масштабах. При наличии общего рынка Содружества. Важно понимать, что любое иное интеграционное решение кроме прорывного – создание ТС и ЕЭП с перспективой выхода на экономический союз и сопряжения с ОЭП СНГ – не дает возможности преодолеть инерцию центробежных процессов в СНГ, поскольку за годы реформ резко сузилась база сотрудничества, снизилась заинтересованность партнеров друг в друге при значительном усилении влияния нерегиональных держав.

Активное позиционирование ТС как интеграционного объединения в мировой экономике и торговой политике потребует значительно усиления компетенций и возможностей его рабочих органов по ведению двусторонних и многосторонних торговых переговоров, а также в плане реализации достигнутых договоренностей с третьими странами и международными организациями.

По-видимому, уже в ближайшее время возникнет необходимость подключения органов ГС к решению вопросов создания, а затем и функционирования многосторонней зоны свободной торговли (МЗСТ) СНГ. Ряд вопросов, обсуждаемых на переговорах по МЗСТ, идут дальше сегодняшней повестки ТС, но включены в повестку формирования единого экономического пространства стран-участниц ТС, а потому прогресс в рамках ТС и ЕЭП будет стимулировать продвижение МЗСТ, и наоборот. Кстати, основные нарекания к подготовленному проекту договора о МЗСТ у самих членов ТС, и по этим же вопросам им предстоит договариваться между собой.

Создание ТС напрямую затрагивает проблематику присоединения и последующей работы стран-участниц в ВТО. Совместная позиция членов ТС заключается в том, что должны быть унифицированы условия присоединения трех стран к ВТО в части, входящей в сферу ведения ТС. Россия, Белоруссия и Казахстан продолжают присоединение де-юре в качестве суверенных стран, так как иной подход мог быть связан с серьезными юридическими и процедурными проблемами и существенно задержать окончание переговоров (до сих пор все таможенные союзы формировались только среди членов ВТО). При этом общая цель стран-участниц ТС – завершить присоединение к ВТО одновременно. Однако, после присоединения, когда будет завершен процесс формирования единой таможенной

территории ТС, основная работа по представлению интересов стран-участниц в ВТО должна перейти к органам ТС, поскольку членами ВТО являются не страны, а таможенные территории. Суммируя главные факторы, обеспечившие быстрое и, в целом, успешное продвижение по пути создания ТС, следует, прежде всего, выделить, в том числе, повторяя уже сказанное, наличие четкого плана и графика создания ТС, а также строгое их выполнение; формирование эффективных механизмов интеграции и передачу реальных полномочий в сфере внешнеторгового регулирования на наднациональный уровень; придание значительного административного ресурса Комиссии ТС за счет введения в ее состав представителей государств-членов на уровне заместителей правительств; достижение взаимоприемлемого решения по присоединению к ВТО.

На следующих этапах создания ТС и формирования ЕЭП большое значение для успешного развития объединения будут иметь форматы и механизмы достижения компромиссов по наиболее чувствительным вопросам, для чего особенно важна политическое понимание и получение широкими слоями предпринимателей и населения преимуществ интеграции; создание действенных стимулов для развития внутрирегионального сотрудничества; улучшение торгово-политических условий взаимодействия с третьими странами и их объединениями; последовательное углубление интеграции и соответствующее расширение полномочий Комиссии ТС.

Преимущества интеграции для стран-участниц

Очень важным, если не ключевым вопросом дальнейшего интеграционного сближения России, Белоруссии и Казахстана является вопрос о преимуществах интеграции, их характере, сроках, доступности для бизнеса и населения. Одни преимущества очевидны, другие – менее очевидны, проявление одних возможно в короткие сроки, получение других – требует более длительного времени или носит вероятностный характер.

Очевидное преимущество, и о нем наиболее часто говорят, состоит в значительном сокращении трансакционных издержек ведения предпринимательской деятельности на единой таможенной территории ТС, где отсутствуют внутренние таможенные границы и к минимуму сведены административные формальности (в том числе предполагается обеспечить свободное обращение продукции, подлежащей обязательной оценке соответствия, путем упрощения процедуры подтверждения соответствия товаров обязательным требованиям, когда такие требования устанавливаются каждым государством на национальном уровне, а также ускорения разработки и принятия технических регламентов ЕвразЭС путем передачи Комиссии ТС полномочий по их принятию). Режим свободного обращения товаров внутри ТС будет способствовать расширению внутриотраслевой торговли и производственно-технологической кооперации стран-участниц, создаст благоприятные условия для взаимного инвестирования, формирования трансграничных инновационных и производственных кластеров.

Фактором, генерирующим существенные преимущества для бизнеса, несомненно, является последовательное совершенствование внешнеторгового, прежде всего таможенного, регулирования в рамках ТС. С учетом внесенных в ходе обсуждения поправок Таможенный кодекс ТС устанавливает более прозрачные, предсказуемые и либеральные для бизнеса, в первую очередь производителей и экспортеров, правила регулирования внешнеторговых операций. Стоит упомянуть, что Таможенный кодекс наделяет Комиссию ТС рядом важных для поддержки реального сектора и процессов модернизации полномочий. Так, на решение Комиссии ТС для отдельных категорий товаров отнесена возможность продления сроков временного ввоза свыше 2-х лет и возможность завершения таможенной процедуры временного ввоза без уплаты процентов за предоставленную отсрочку уплаты таможенных платежей при временном ввозе таких товаров. Данная норма – важный инструмент содействия развитию отдельных отраслей экономики, осуществляющих техническое перевооружение. Например, сегодня в России применяется временный ввоз в случаях лизинга оборудования, воздушных судов и других транспортных средств, с учетом стоимости указанных товаров, ставок таможенных пошлин, налогов и сроков нахождения товаров в таможенном режиме временного ввоза необходимость уплаты процентов с сумм таможенных платежей может стать для многих российских компаний – производителей товаров и услуг непосильным финансовым бременем.

Принимаются меры по оптимизации практики нетарифного регулирования в ТС. Еще в январе 2010 г. Комиссия приняла дополнительные решения по обеспечению функционирования единой системы нетарифного регулирования, а именно – по упрощению процедуры выдачи лицензий, в частности, генеральных лицензий на импорт, что позволит избежать необходимости лицензировать каждую товарную партию. / С 1 января 2011г. планируется внедрить на единой таможенной территории усовершенствованную систему контрольно-надзорных и разрешительных функций в сфере

санитарно-эпидемиологического благополучия и потребительского рынка, ветеринарии и обеспечения карантина растений с использованием информационных технологий.

Ряд преимуществ формирования ТС и ЕЭП, на первый взгляд, менее очевидны, но от и ого не менее значимы. Речь идет о преимуществах, обусловленных самим форматом интеграции, предполагающим тесное взаимодействие трех стран.

Во-первых, в большинстве случаев при разработке нормативной правовой базы ТС и ЕЭП использовалась и используется лучшая практика стран те, в результате чего наднациональное регулирование в расту-щей степени основывается на более совершенных принципах, нормах и правилах, чем содержащиеся в национальном законодательстве. Так, на ряде направлений Казахстан изначально имел более продвину-тое таможенное, административное и фискальное регулирование, более четко администрировал возврат НДС по экспорту, что было учтено при разработке коллективных документов, и появилась, в частности, надежда на решение извечной проблемы российского бизнеса упрощение процедуры и сокращение сроков возмещения экспортного НДС. Благодаря партнерам по интеграции в России появилась новая тарифная льгота, освобождающая от ввозной таможенной пошлины кинологическое оборудование, комплектующие и запасные части к нему, сырье и материалы, ввозимые в рамках реализации инвестици-онного проекта, соответствующего приоритетному виду деятельности государства-участника ТС.

Во-вторых, процесс принятия решений в рамках те предполагает их тщательную предварительную проработку на национальном уровне и согласование между участниками ТС, обсуждение в Комиссии ТС, а потому повышаются требования к обоснованности, взвешенности предлагаемых решений. В результате внешнеторговое регулирование в рамках ТС приобретает здоровый консерватизм, становится более последовательным, предсказуемым и сбалансированным, становится невозможным частое, хаотичное изменение ставок пошлин. Все это благоприятствует экономическим операторам, для которых очень важны стабильные и понятные правила игры.

В-третьих, к разряду преимуществ создания ТС, безусловно, можно отнести возникающую насущную потребность в налаживании эффективного информационного обмена с использованием современных информационных технологий, прежде всего, между налоговыми и таможенными органами стран-участ-ниц. Причем, если на национальном уровне вопросы внедрения информационных технологий, информа-ционного взаимодействия в осуществлении регулирования и контроля ВЭД далеко не всегда рассматри-ваются – как приоритетные, то эти же вопросы в рамках ТС подняты на самый высокий уровень, дело в том, что без их решения, невозможно функционирование ТС, и одновременно повышение качества информационного взаимодействия будет способствовать снижению издержек и сокращению сроков таможенного оформления, других административных и фискальных процедур, включая возврат экспорт-ного НДС.1/В целях оперативного предоставления информации об уплате косвенных налогов руководи-телями налоговых служб стран-участниц ТС 11 декабря 2009 г. подписан Протокол об обмене информа-цией в электронном виде между налоговыми органами государств-членов ТС об уплаченных суммах косвенных налогов, включающий Правила (порядок) заполнения заявления о ввозе товаров и уплате косвенных налогов и формы заявлений/В повестке дня формирование единой информационной системы таможенных и налоговых органов трех государств, к которой впоследствии должны быть подключены органы власти, осуществляющие контрольные функции на границе (транспортный, санитарный, ветери-нарный, фитосанитарный контроль).

Следующая группа преимуществ создания ТС и ЕЭП – это проявляющиеся на более длительном отрезке времени преимущества углубления интеграции.

В данной группе наиболее значимые преимущества связаны с созданием общего рынка стран-участ-ниц, обеспечивающего экономию на масштабах производства, рационализацию импорта и повышение степени самодостаточности в ряде важных рыночных сегментов, улучшение конкурентной среды, форми-рование конкурентоспособных инновационных и производственных кластеров, совершенствование специализации стран и отдельных регионов в рамках единого экономического пространства. По расчетам экспертов Института народнохозяйственного прогнозирования РАН, создание ТС и ЕЭП позволит государствам-участникам получить к 2015 г. прирост ВВП свыше 15%.

С созданием единой таможенной территории те неизбежно возникнет конкуренция между государ-ственными службами стран те за привлечение инвесторов, экономических операторов и в целом деловой активности на свою территорию путем повышения качества государственных услуг как в части приме-нения норм и при вил те, так и в сферах регулирования и контроля, оставшихся в компетенции националь-ных государств. Т.е. при наличии альтернативных маршрутов

транспортировки грузов экономические операторы будут выбирать направления, где таможенная служба работает более эффективно, лучше развита портовая инфраструктура, оборудованы пограничные переходы и т.д. (например, проблема выбора вполне может встать перед российскими предпринимателями намеривающимися импортировать свои грузы по Каспию, поскольку и российские, и казахстанские порты находятся совсем рядом). Теми же вопросами будут задаваться и инвесторы при выборе страны и места инвестирования, поскольку при прочих равных условиях для них очень важно качество предпринимательского климата, отсутствие необоснованных ограничений и обременений для Ведения бизнеса, прозрачное фискальное, таможенное и иное регулирование. Российское руководство видит и осознает новую реальность и в русле этого предполагает осуществить комплекс мер, направленных на совершенствование таможенных и админис-тративных процедур. Подготовлен законопроект «О Таможенном регулировании в Российской Федера-ции», устанавливающий более прозрачный и простой порядок таможенного оформления и контроля. Предложены изменения в законодательство о валютном регулировании и импортном контроле в плане снятия избыточных административных барьеров при экспорте инновационных товаров, а также в Налого-вый кодекс РФ в отношении электронного подтверждения факта экспорта товара для целей возврата НДС.

Формат ТС усиливает индивидуальные переговорные позиции государств участников во взаимоотно-шениях с третьими странами и их объединениями, что позволяет рассчитывать на последовательное улучшение условий торгово-экономического сотрудничества с зарубежными странами, в том числе путем заключения преференциальных торговых соглашений. В этом смысле диалог ТС-ЕС может стать конструктивным продолжением двусторонних диалогов стран-участниц с Евросоюзом, будет способство-вать выстраиванию стратегического взаимодействия двух ведущих торговых блоков на евразийском континенте, расширению совместной инициативы России и ЕС «Партнерство для модернизации» на большую часть пространства СНГ. Сегодня тема Таможенного союза является для Кыргызстана более чем актуальной. Пристальное внимание к данному вопросу уделяется как со стороны правительственных структур, так и бизнес сообщества. Процессы, которые в настоящее время развиваются в ТС, имеют сильное влияние на дальнейшее развитие торговли и экономики страны и сегодня мы уже ощутили, каково для Кыргызстана оставаться вне интеграции региональных партнеров.

Политические события в республике, закрытие границ с сопредельными государствами и начало функционирования ТС сильно отразились на торговле и деловой активности населения (за 2010 год челночная торговля сократилась на 7,1% по сравнению с 2009 годом). Данная ситуация еще раз подчерк-нула нашу взаимосвязь с региональными партнерами, как в отношении экспорта так и импорта, особенно критически важных для страны товаров, таких как нефтепродукты, зерно и других продовольственных товаров.

Эти события потребовали от Правительства республики срочного рассмотрения вопроса участия Кыргызстана в Таможенном союзе с учетом экономических условий, а также выявления наилучшего способа для присоединения в пользу национальных интересов страны и в рамках действующих обяза-тельств перед ВТО.

По итогам различного обсуждения экспертов данного вопроса, было принято решение в целях иници-ирования переговорного процесса по при соединению Кыргызской Республики к Таможенному союзу и ЕЭП с учетом продвижения и защиты национальных интересов республики, образовать Межведомствен-ную комиссию при Правительстве Кыргызстана по переговорам о присоединении Кыргызской Республи-ки к Таможенному союзу и ЕЭП. Данная комиссия будет осуществлять координацию деятельности министерств, государственных комитетов и административных ведомств по выработке переговорных позиций по отстаиванию национальных интересов Кыргызской Республики при проведении переговоров по присоединению к Таможенному союзу и ЕЭП с учетом чувствительных для внутреннего рынка респуб-лики товарных позиций и секторов экономики.

На сегодняшний день ясно, что в краткосрочном периоде больше плюсов, в долгосрочном больше преимуществ. Однако если страна намерена искать источники экономического развития и роста вступле-ние в ТС создаст для этого несравненно больше возможностей.

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ЭВОЛЮЦИЯ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ ПРИОРИТЕТОВ США К ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОМУ РЕГИОНУ

Ж.М. Алдубашева – Ph.D докторант отделения политологии КазНУ им. аль-Фараби

США уже длительное время рассматривает Центральную Азию, как одну из зон своих национальных интересов. Подобное трепетное отношение Вашингтона к Центральноазиатским республикам возникло сразу после распада СССР и появления новых независимых государств со слабой социально-экономической составляющей и фактическим отсутствием военно-политической доктрины. Их уязвимые места были видны с самого начала, но США считали важной поддержку их независимости и предоставили скромную помощь, чтобы содействовать их превращению в стабильные, обновляющиеся страны. К ключевым элементам этой стратегии относятся: строительство трубопроводов, помогающих странам этого региона извлекать выгоду из своих природных богатств; гуманитарные усилия, призванные предотвратить распад социальной структуры; программы гражданского общества, направленные на развитие современных политических структур; совместные усилия для предотвращения экспорта оружия массового уничтожения; помощь в целях экономической модернизации. По мере возрастания напряженности в регионе из-за деятельности террористических групп в Афганистане, Соединенные Штаты также оказывали содействие в сфере безопасности.

Исторически в политике США в Центральной Азии можно выделить следующие периоды:

В 1991 г. администрация Дж. Буша делала акцент на демократизацию стран региона. Американцы (и не только они) оказались неготовыми к распаду СССР и появлению на его территории новых независимых государств. У Вашингтона отсутствовала сколько-нибудь последовательная и целостная политика по отношению к странам региона. В этот период США ограничились дипломатическим признанием суверенитета новых государств региона и подтверждением бывших административных границ между советскими среднеазиатскими республиками в качестве международных. США проводили общую политическую линию в отношении всех постсоветских государств, включая среднеазиатские, поддерживая демократизацию их политической жизни и проведение рыночных преобразований.

В 1992-1993 гг. центральное место в политике США в Центральной Азии занял либерализм, на первый план стали выходить экономические планы по развитию добычи нефти (прежде всего в Казахстане) ее транспортировке (строительство нефтепроводов из зоны Каспийского моря).

Весьма характерна формулировка интересов США в Средней Азии, прозвучавшая на слушаниях в подкомитете по Ближнему Востоку и Южной Азии комитета палаты представителей Конгресса США;

– не допустить ситуации, когда одна из держав или группа держав, таких как Россия и КНР, будут доминировать в регионе в степени, исключающей там американское присутствие;

– предотвратить трансформацию Средней Азии в базу для развертывания экстремистских исламских сил;

– воспрепятствовать превращению Средней Азии в коридор для нелегального распространения наркотиков;

– обеспечить американским компаниям доступ к энергетическим ресурсам региона;

– способствовать развитию в государствах Средней Азии гражданского общества, власти закона и прозрачной рыночной экономики [1].

Американские политологи считают, что после распада Советского Союза когда государства

Центральной Азии приобрели независимость политика США была направлена на политическую и экономическую стабилизацию стран данного региона, в частности, Казахстана, Киргизстана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана.

Известный казахстанский политолог Мурат Лаумулин обосновал позицию США в Центральной Азии следующим образом, геополитика и геостратегия Соединенных Штатов Америки носит, по истине, глобальный характер и затрагивает, практически, все регионы, любое государство на планете. Не является исключением и регион Центральной Азии. В целом, американская политика в Центральной Азии является частью более общей Евразийской стратегии США, затрагивающей, помимо нашего региона, Каспийский и Кавказский регионы, Россию, Афганистан, Средний Восток, Южную Азию и Китай.

Американская стратегия в Центральной Азии – квинтэссенция всей евразийской стратегии Вашингтона. То есть без установления полноценного внутри- и внешнеполитического, а также экономического контроля над государствами региона вся евразийская геополитика США теряет смысл [2].

В последнее время наблюдается эволюция (или корректировка) политики США на международной арене. Говорить о кардинальном изменении стратегии Вашингтона по отношению к различным регионам мира, а также по обеспечению глобальной безопасности не приходится. Однако смещение акцентов и смена приоритетов внешней политики США не может не оказывать прямого или косвенного влияния на ситуацию в Центральной Азии и в мире в целом. Эволюция политики США проявляется главным образом в следующем. Во-первых, борьба против международного терроризма, хотя и остается одним из приоритетных направлений внешнеполитической деятельности США, потеряла статус движущей силы, или главной детерминанты политики Вашингтона на международной арене. Кроме того, изменились сами подходы к борьбе против международного терроризма. Согласно новой стратегии национальной безопасности США, более важное место стала занимать идеологическая борьба против воинствующего исламского радикализма.

Как следствие, продвижение демократии в мире становится ядром внешней политики Вашингтона. Политика США заключается в том, чтобы искать и поддерживать демократические движения и институты в каждом государстве и культуре с тем, чтобы покончить с тиранией во всем мире. Глобальная демократизация, таким образом, превратилась одновременно в конечную цель, средство и фактор американской внешней политики. То есть продвижение и насаждение демократии рассматривается как главный инструмент борьбы с такими угрозами международной безопасности, как международный терроризм, распространение оружия массового уничтожения, религиозный экстремизм и радикализм и т.д. Кроме того, развитие отношений США с другими государствами ставится теперь в прямую зависимость от уровня их демократичности или, по крайней мере, от стремления правительств этих стран демократизировать свои политические системы.

В первые три года войны против международного терроризма в Вашингтоне руководствовались лозунгом: «Кто не с нами, тот против нас». То есть на развитие стратегических, партнерских отношений США с другими странами не оказывал влияния характер их политических режимов. Сегодня же Вашингтон провозгласил главенствующим так называемый фактор демократичности.

Ожидается, что США будут вкладывать громадные усилия для увеличения индийского потенциала в военной, экономической, энергетической и других областях. Кроме того, вероятно, что Вашингтон будет способствовать созданию и развитию индийско-японского альянса в регионе. В целом необходимо отметить, что укрепление стратегического партнерства между США и Индией будет иметь значение и для Центральной Азии, так как теперь региональная политика Индии будет проводиться с учетом непосредственных интересов США.

Как известно, в конце 2005 г. в Государственном департаменте США политическая ответственность за страны Центральной Азии из Бюро по делам Европы и Евразии была передана Бюро по делам Южной Азии. Индия, таким образом, постепенно приобретает статус стратегического партнера Соединенных Штатов в Евразии. При этом одним из приоритетов для США становится укрепление позиций Индии в Центральной Азии. В перспективе Вашингтон будет опираться именно на Дели для продвижения своих интересов в нашем регионе.

Другой, более важной, причиной объединения Центральной и Южной Азии является желание США препятствовать развитию партнерских отношений между Индией и Ираном. Таким образом, США стремятся к тому, чтобы Центральная Азия в перспективе стала главным поставщиком энергоресурсов для динамично развивающейся Индии и в целом Южной Азии.

В этом контексте становится понятной инициатива Государственного департамента США по созда-

нию Большой Центральной Азии, по которой Афганистан становится транспортным коридором, прежде всего для энергоресурсов из Центральной в Южную Азию. Другими словами, установление контроля над транспортной и энергетической инфраструктурой Центральной и Южной Азии становится важнейшей задачей Вашингтона. И именно в этом контексте становится понятным повышение в последнее время геополитической роли Центральной Азии для США [3].

Как утверждают американские исследователи, вскоре после прихода к власти администрация Обамы взялась полностью пересмотреть подход США к Центральной Азии и приняла решение о пяти главных приоритетах:

- 1) Расширять сотрудничество с государствами Центральной Азии для содействия усилиям коалиции в Афганистане;
- 2) Усилить разработку и диверсификацию региональных энергетических ресурсов и каналов поставки;
- 3) Поощрять политическую либерализацию и уважение к правам человека;
- 4) Укреплять конкурентную рыночную экономику и экономические реформы;
- 5) Не допускать появления недееспособных государств, или, в более позитивных терминах, увеличивать способность государств к эффективному управлению [4].

Для реализации этих приоритетов администрация решила расширить гражданское взаимодействие США с этими странами и создать механизмы консультаций с каждой страной для того, чтобы сделать диалог регулярным и претворить его в реалистичные рабочие планы, определяющие продвижение по вышеизложенным приоритетам.

В результате исследований удалось выявить конкретные факторы, имеющие долгосрочное влияние на формирование американской стратегии в отношении Казахстана и всего региона Центральной Азии. Как подтвердили американские специалисты, в результате смены администрации в Белом доме вне зависимости от того, базовые интересы стратегии США в Центральной Азии остались неизменными, наблюдалось лишь перестановка акцентов.

К таким базовым интересам относятся следующие:

1. Энергетические интересы (разработка проектов на Каспийском море, строительство альтернативных трубопроводов, обеспечение стабильности поставок углеводородов на мировые рынки).
2. Сдерживание стремления России «восстановить империю» (в этом контексте поддержка суверенитета государств региона, региональной интеграции, связей с внешним миром, реализации международных проектов).
3. Недопущение экспансии Китая в регионе (перехода чрезмерного экономического влияния в политическое, проведение Пекином антизападной политики в ЦА, установление совместно с Россией китайско-российского диктата в регионе).
4. Права человека (поддержка демократических изменений, внедрение западных нормативных ценностей и т.д.).
5. Борьба с исламским экстремизмом и международным терроризмом (продолжение антитеррористической операции в Афганистане, сдерживание Ирана и его амбиций в регионе, борьба наркотиками и наркотрафиком, поддержка светских институтов в странах региона).

Таким образом, по мнению экспертов, можно прийти к следующим выводам. Во-первых, американское экспертное сообщество озабочено дальнейшим экономическим развитием РК, степенью нарастания кризисных тенденций. Оно опасается, что их эскалация негативно повлияет на статус Казахстана как регионального лидера, может ослабить его позиции и независимый курс в отношениях с РФ и КНР.

Во-вторых, американские аналитики, касаясь базовых принципов политики и стратегии США в Центральной Азии, твердо дали понять, что фундаментальные интересы США остаются в неизменности, но возможные нюансы и непринципиальные изменения в риторике и пропаганде. К таким базовым интересам относятся энергетические, а также стремление не допустить возвращения региона в сферу доминирования России. Сюда относятся также традиционные интересы в сфере безопасности, борьбы с терроризмом и фундаментализмом, защиты прав человека и т.д. Центральная Азия по-прежнему занимает важное место в стратегии Вашингтона в контексте проблемы Афганистана.

В-третьих, в восприятии американских стратегов появились новые нюансы. К ним относятся опасения по поводу растущего влияния Китая – как в регионе в целом, так и в Казахстане в частности. Эти опасения уже выходят из стадии гипотетических и переходят в сферу стратегической

озабоченности. В случае перехода их на концептуальный уровень вполне вероятно пересмотр Вашингтоном своей позиции в отношении роли КНР в Центральной Азии. Подобная трансформация может носить радикальный характер и серьезно повлиять на весь спектр политики США в регионе, а также в отношении России, ШОС и по ряду других направлений. К инновациям в сфере стратегического планирования можно отнести также осторожные идеи о возможности участия.

1. Бакаев Л.-А. К., Кыдырбекулы Д.Б. *Казахстан фокусе геополитики США. Начала XXI века: проблемы и перспективы* // США. Экономика политика. Культура. 2002. №8. – С. 75.

2. Лаумулин М. «Центральная Азия и ее безопасность» // *Запад и Центральная Азия*, №11(123). 9-22 июня 2004.

3. Братерский П.В. *Политика США в Средней Азии: итоги десятилетия* // США-Канада. Экономика. Политика. Культура. 2002. №9. – С. 55-56.

4. Luong P.J., Wientbal E. *New Friends, New Fears in Central Asia* // *Foreign Affairs. Volume 81. №2.* – P. 61.

Түйін

Мақалада АҚШ әкімшілігінің Орталық Азиядағы мемлекеттерге бағытталған сыртқы саяси принциптері мен басымдықтары даму эволюциясын Совет Ұкіметі құлдығынан бастап қазіргі заманға дейінгі жағдайын қарастырып, сонымен қатар автор АҚШ-тың Орталық Азиядағы қазіргі замандағы негізделген мүдделерін айқындап сараптаған.

Резюме

В статье рассматриваются эволюция развития внешнеполитических принципов и приоритетов администрации США в странах Центральной Азии с самого развала Советского Союза до нынешнего времени, также автором выявлены и проанализированы основополагающие интересы США в Центральной Азии на современном этапе.

Summary

The article describes the evolution of foreign policy principles and priorities of the U.S. administration in Central Asia since the collapse of the Soviet Union to the present, as the author identified and analyzed the fundamental interests of the U.S. in Central Asia at the present stage.

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУҒА САЛЫҚ САЯСАТЫНЫҢ ЫҚПАЛ ЕТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Н.Б. Сейсенова – саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының с.ғ.к., доцент

Әлеуметтік-экономикалық дамудың тұрақты серпінін, дағдарыс құбылыстарынан табысты шығуды қамтамсыз ету үшін әрбір ел үкіметі экономикаға ықпал етуші қолда бар тәсілдерді қолданады. Тарихтың соғыстан кейінгі дәуірінде экономикалық дамудың негізгі үш үлгісі өмір сүріп, олардың әрқайсысының экономиканы мемлекеттік реттеу және салық пен салық саясаты жүйесінде өз орындары болды.

Біріншісі – “либералдық” үлгі. Ұлттық экономиканы дамытудың либералдық үлгісінің стратегиясы АҚШ, Ұлыбритания сияқты мемлекеттердің үкіметтері неғұрлым дәйектілікпен жүзеге асыруда. Бұл елдердің үкіметтері экономика субъектілеріне әлеуметтік-экономикалық дамуды ең төмен қажетті жағдайда ұстап тұру деңгейінде ықпал етеді. Салықтар алымының көлемі мемлекеттің өзіне жүктелген функциясын орындауға жеткілікті болатындай деңгейінде белгіленеді.

Екіншісі – “жоспарлы-әкімшілік экономика” үлгісі. Оның басты белгісі – мемлекеттік реттеудің өте жоғары деңгейі болып табылады. Барлық кәсіпорындар мемлекет қарамағында болып, олар мемлекеттік органдар арқылы басқарылады. Бұл үлгідегі салық саясатының маңызы болмашы, себебі мемлекет бір жағынан пайданы өзара бөлу мәселесін, екінші жағынан оны кәсіпорынның меншік иелері, басқарушылар мен кәсіпорын қызметкерлері арасында бөлуді шешкен жоқ. Мемлекет бюджетке заңды тұлғалар пайда-сының негізгі бөлігін алып отырады.

Үшіншісі – “жеделдетілген даму стратегиясы” үлгісі. Бұл үлгінің шеңберінде үкіметтің басшылық ролі өсуінің жоғары потенциалы бар салаларды айқындау жөніндегі кең таралған әрекет үлгілерінен көрініс береді. Салық саясатына мемлекеттің экономикаға ықпалының тиімділігін арттыруға бағытталған мақсат-ты салық жеңілдіктерінің көптеген түрлерін енгізуге тән болады. “Жеңілдетілген экономикалық даму үлгісі бар елдердің экономикасын мемлекеттік реттеу кезінде салық саясатының ролі жоғары болып, айқын байқалады. Келтірілген үш үлгінің ұқсас жақтары, өздеріне тән артықшылықтары мен кемшіліктері де экономикалық саясаты либерализмді ұстанатын елдердің өзінде экономиканы, оны құрамдас бөлігі ретінде салық саясатының мемлекеттік реттеу жүзеге асырылады. Егер бір активтер толық табыстар базасы бойынша, басқалары

шығындарды салықтандыру кезінде, үшіншілері жиі байқалып жүргендей басқа бір белгіленген салық базасы негізінде салықтандырылатын болса, бұл дұрыс емес. Сол себептен мұндай салықтардың “дүбәра” жүйесі көп жағдайда экономикалық дамуды тежейді.

Мемлекеттік реттеу әдістері шартты түрде тікелей және жанама болып екіге бөлінеді. Тікелей түрі билік – өкім шығарушылық қатынастарға негізделіп, ал оның салық саясаты жататын жанама әдісі эконо-микалық мүдделікті қалыптастыруды немесе белгілі бір жағдайларда мүдделілік танытпауды көздейді. Мемлекеттік реттеудің экономикалық жанама әдістері өмірдің жақсы жағдайына бейім келеді, сондықтан нарық жүйесінде олар барынша кең тұрғыда таралып отыр. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғанындай, салық – қазына толтырудың басты көзі. Мемлекет шығындарды жабу үшін мемлекеттік займдарды пайдалануы мүмкін, бірақ оны қайтару, пайыздық өсімдерін төлеу қажет болады, бұл сондай-ақ қосымша салық түсімдерін талап етеді. Мемлекет айналымға ақша шығаруға жүгінуі мүмкін, бірақ ол инфляцияға және өте ауыр экономикалық зардаптарға әкеліп соқтырады. Демек, салық мемлекет табысының басты көзі болып қала бермекші. Үкіметтің салық түсімдерін қандай бағытқа жұмсап отырғанын ұдайы, жіті бақылау маңызды. Дамыған елдерде мемлекеттік шығындардың елеулі бөлігі тікелей трансферттер немесе субсидиялар түрінде нақты бағыт бойынша немесе тандалған топтардың қызметін қолдау үшін жұмсалады. Трансферттер зейнетақыны, жұмыссыздық жәрдемақысын, халықтың неғұрлым аз қамтама-сыз етілген бөлігінің табысына қосымшаларды көздейді. Субсидиялар тегін білім беру мен денсаулық сақтау саласына қолдау көрсетеді, шын мәнінде ол бұл игілікті денсаулығы мықты емес, балалары науқасқа шалдыққан көпбалалы отбасыларына берілетін көмекті құрайды.

Салық саясаты қазіргі мемлекеттің неғұрлым өткір проблемаларының бірі. Тиімді салық жүгі оның алғашқы проблемасы. Салық жеңілдігінен кім ұтады? Алдымен тиімді салық жүгінің формальды салық жүгінен елеулі айырмасы бар екенін түсініп алуымыз керек. Ішкі салық түсімдерінің қызметі белгілейтін салық жеңілдіктерін формальды салық жүгінің иелері пайдаланады. Ұлыбританиядағы қолданылатын жүйе бойынша салықты шығарып тастағаннан кейінгі пайызды зайымшы төлейді де, ал салық жеңілдігін кредитор пайдаланады. Бірақ оның шын мәнінде салық бәсеңдігінен кімнің ұтыста болатынын айқындауға еш байланысы жоқ.

Салықты капиталдандыру екінші мәселенің қатарына жатады. Салық жеңілдігін енгізген кезде займ иелерінің ең болмағанда барынша төменгі таза құн түрінде бірқатар салық артықшылықтарына қол жеткі-зуі әбден мүмкін. Барынша құн сұраныстың артуына ықпал жасап, өз кезегінде тұрғын үй бағасының өсуіне, өзінің тұруы үшін жеке үйді кеңейтуге деген ұсыныстың артуына әкеп соқтырады. Ұлттық эконо-микалардың интеграциялануы мен инвестиция үшін бүкіләлемдік бәсекелестік осының басты себебі болып табылады. Бәсекелес – мемлекеттермен салыстырғанда салық ауыртпалығының тең факторлары қалыптасқан жағдай инвестицияның ауытқушылығын, салықтандыру базасының, әртүрлі деңгейдегі бюджеттерге шоғырланатын қаржының азаюын тудырады. Экономиканы мемлекеттік реттеу мен оның құрамдас бөлігі ретінде дұрыс ойластырылған салық саясаты инвестициялық ағымды қайта бөлу күресі-нің бәсекелестігін тудырады. Салықтар баға қалыптастыратын фактор болғандықтан, бұл проблеманың инвестицияға ғана емес, ұлттық өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігіне де қатысы бар. Бұл елдің ұлттық өндірушісі тең жағдайда бәсекелестік артықшылыққа ие болғанда ондағы салық ауыртпалығының қарсы бәсекелес мемлекетке қарағанда төмен болғанын айқындайды. Кез-келген елдің салық саясаты сол елдің ірі экономикалық әріптестерінің жүргізетін салық реформасының ықпалымен өзара байланыста болады. Әр елдің салық саясатының мәні мемлекеттің жалпы ұлттық мақсатымен, әртүрлі үлгідегі меншік арасын-дағы қатынастар мен мемлекеттің саяси құрылысы факторларымен айқындалады. Мемлекеттің салық саясаты мемлекеттің экономикалық даму бағыты мен мақсатын, түрін және дәрежесін айқындайды және ол ондағы жағдайға байланысты өзгеріп отырады. Салық саясатының мазмұны мен мақсаты қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылысын, ұлттық экономиканың дамуын және мемлекеттің қаржы саласын-да халықаралық міндеттемелерін айқындайтын билікте тұрған әлеуметтік топтарға байланысты болады. Салық саясаты – мемлекеттің салық саласындағы шаралар жүйесін білдіреді, ол қаржы саясатының құрамдас бөлігі болып табылады. Президенттің Қазақстан халқына арнаған жолдауында: “Егер біз қазынаны сақтап, оны еселей түспесек, егер салықты толық көлемінде жинай алмасақ ешқашан қалыпты және күшті мемлекет санатында болмаймыз” делінген еді [1]. Салықтың ықпал ету мүмкіндігі ішкі және сыртқы факторлармен алдын-ала айқындалған. Сыртқы факторлар – бұл нақты саяси, әлеуметтік-эконо-микалық жағдай, ел дамуының тарихи ерекшеліктері болып саналады. Салықтың экономика жағдайы, ұлттық байлықтың ауқымы, басқару үлгісі мен тұрақтылық, қоғамның жалпы мәдени деңгейі, адамгерші-лік құндылықтар жағдайы әсер етеді. Ішкі факторлар салықтың және салықтық реттеудің өз табиғатында жинақталған.

Шаруашылық жүргізудің нарықтық негізіне көшу басқарудың экономикалық әдістерін талап етіп, осының негізінде кәсіпорындардан бюджетке түсетін табыс жүйесі түбірлі өзгеріске ұшырады. Ол салық төлемдерінің базасында құрыла бастады, салық үлгілері заң реттейтін құқықтық негізге көшірілді. Бұл салықтың экономикалық процестерді реттеу жөніндегі өзіндік тұжырымдамасын макроэкономикалық деңгейде пайдалану қажеттігін туғызды. Осылайша, қаржы саласындағы дербес бағытты - салық саясатын зерттеу бөлініп алынды.

Салық саясаты – мемлекеттің салық саласында жүргізетін шаралар жүйесі болып табылады. Салықтандыру теориясында мемлекеттің салық саласында жүргізетін іс шаралар жүйесі салық саясатының қысқаша түсінігі ретінде берілген. Іс жүзінде салық саясатының маңызы сол, ол салық саласындағы іс шаралар шеңберінен асып кетеді. Салық үлгілерін таңдау, оны нақты мазмұнмен толық-тыру, салықты есептеу мен төлеудің құқықтық тәртібін қабылдау, салықтың құқық қатынастары жақта-рының құқықтары мен міндеттерін белгілеу – бұл салықтандырудың методологиялық негізі болып табылады. Салық саясаты қазіргі таңда кәсіпорындар мен жеке бизнесті, олардың инвестициялық капита-лы толығындай жолмен дамуына жағдай тудырып, іскерлік белсенділігін арттыруды қамтамасыз етуі тиіс. Шаруашылықтар мен азаматтардың табыстарын әділ қайта бөлуге қол жеткізу, салық саясатының ең басты мақсаты болып табылады. Осыған байланысты салық саясатына оның саясаттану тұрғысынан алғанда мынадай анықтама берген дұрыс деп ойлаймыз. Салық саясаты – бұл мемлекеттің азаматтарға қатысты және бюджет саясатымен өзара іс-қимылда болатын, бүгінгі әлеуметтік процестердің табиғатын ескеретін салық механизмі арқылы азаматтардың ішкі мүдделерін ескере отырып, жүзеге асыратын ниеттері мен іс шараларының жүйесі болып табылады.

Қазіргі тәуелсіз Қазақстан Республикасының салық саясаты бұрынғыдай стихиялық түрде емес, жүйелі түрде іске асуда. Алғашқыда салық саясатының кейбір жекелеген шаралары жүргізілген экономи-калық және әлеуметтік саясатпен қайшы келген жағдайлар кездескен болатын. Біздіңше, әртүрлі мемле-кеттік реттеу құралдарын зерттеп, бізге қажеттерін тиімді пайдалану арқылы өндірісті дамытуды ынталандыру және экономиканың әртүрлі салаларына ықпал ету – Қазақстанның салық саясатының мақсаты болып саналады. Бұл үшін өндірістік кәсіпорындарға олардың негізгі және айналым капиталда-рына амортизациялық аударымдардың жеңілдетілген ставкасы үлгісінде, қосымша құн салығын азайту немесе жою түрінде кепілдіктер беру қажет. Салық саясаты сондай-ақ, елдің әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін де ескеруі қажет. Сондықтан, бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында жүргізіліп отырған салық реформасының үлкен маңызы бар. Ол өндірістің құлдырау, бюджет тапшылығы, кәсіп-орындардың төлем дағдарысы жағдайында жүргізіліп отыр. Мемлекет пен шаруашылық субъектілерінің мүдделері, олардың қаржылық өзара қатынасы арасында мәмілеге келу мақсатымен салық кодексі мына мәселелерді шешуі қажет:

1. Барлық субъектілер үшін салықтандырудың тең жағдайын жасау;

2. Жекелеген салық төлемгерлерінің категориясына берілген салық жеңілдіктерін бір мезгілде жоя отырып, салық жүгін төмендету;

3. Салық заңдылығының көптеген ережелері мен нормаларын бір заң шеңберіне біріктіру.

Салық төлемгерлері салықтың мемлекеттік бюджет кірісін қалыптастырудың негізгі көзі екенін ұмытпауы керек. Салық саясаты әртүрлі деңгейдегі бюджетке салық түсімінің бюджет жоспарлаған мөлшерден кем түспеуін қамтамасыз етуге тиіс. Бұл мемлекеттің азаматтар алдындағы, оның ішінде әлеуметтік қорғау мақсатындағы міндеттемелерін орындауға байланысты туындайды. Ол үшін бюджетте жеткілікті мөлшерде қаржы болуы керек. Кейбір салық түрлері бойынша төлемгерлерінің категориясын жекелеген салық одан толық немесе ішінара босатуға бюджет тапшылығына байланысты жол беруге болмайды. Сондай-ақ экономиканың әртүрлі секторын ынталандыруға жүгінудің қажеті жоқ. Мұндай жағдайда салық жеңілдігіне сүйеніп қана қоймай мемлекеттік реттеудің басқа құралдарын, оның ішінде инвестициялық және несие саясатының тетіктерін пайдалану керек. Қолайлы салық ахуалы жағдайында салық төлеуден жалтарып, түскен табыстың нақты көлемін жасыратын кәсіпорындар да кездеседі. Қазақстан Республикасында ұзақ уақыт бойы салық жинау деңгейі төмен болды. Осының салдарынан салық жүгі, барлық ауырталдық, әдетте, міндеттеріне адал салық төлемгерлерінің мойнына түседі де, мұндай кәсіпорындардың дамуы тежеледі.

Бір жағынан мемлекет бюджеттің тиісті табысын қамтамасыз етіп, екінші жағынан шаруашылық субъектілерінің өз қызметін дамытуға мүмкіндік беруді қамтамасыз ететін салық жүйесін құру салық саясатының негізгі мақсаты болып табылады. Осылайша жоғары дамыған нарық қатынастары жағдайында мемлекет салық саясатын өндіріс құрылымын өзгерту, аумақтың экономикалық даму, халықтың табыс деңгейін қамтамасыз ету, әлеуметтік жіктелудің жаңа түрін қалыптастыру мақсатындағы ұлттық табысты қайта бөлу үшін пайдаланады. Мемлекет бюджетіне қажетті қаржы ресурстарын түсіру, тұтастай алғанда, ел шаруашылығын реттеу үшін қажетті жағдай жасау, нарық қатынастарының барысында пайда болатын халық табысы теңсіздігінің зардабын жеңілдету – салық саясатының міндеті болып табылады. Салық саясатының міндеттер жиынтығын үш негізгі топқа бөледі:

1. Фискалдық – бұл мемлекеттің өз функциясын орындауға қажетті қаржының барлық деңгейдегі бюджетке шоғырлануын қамтамасыз ету;

2. Экономикалық немесе реттеуші – бұл мемлекеттің экономикалық даму деңгейін көтеруге, елдегі іскерлік және кәсіпкерлік белсенділікті, халықаралық экономикалық байланыстарды жандандыруға, әлеуметтік проблемаларды шешуге ықпал етуге бағытталады;

3. Бақылаушы – бұл экономика субъектілерінің қызметіне бақылау орнатуды көздейді.

Экономика субъектілерінің қаржы-шаруашылық қызметінің белсенділігін арттыру үшін қолайлы жағдай жасау және жеке, қоғамдық мүдделерді үйлестіре отырып, экономикалық өсімді ынталандыру – мемлекеттік салық саясатының бүгін таңдағы басты міндеттерінің бірі болып саналады. Салық саясатының түрлері:

Бірінші түрі – салықтандырудың жоғары деңгейі, яғни, салық ауыртпалығын барынша ұлғайтуды сипаттайтын саясат. Мұндай кезде салықтандыру деңгейін өсіру бюджет түсімінің өсуімен үйлеспейтін жағдай туындауы мүмкін.

Екінші түрі – салық ауыртпалығын төмендету, мемлекет өзінің фискальдық мүддесін барынша ескеріп қоймайды, сондай-ақ салық төлемгерінің мүддесін де ескереді. Мұндай саясат мемлекет экономикасының, әсіресе оның нақты секторының дамуына ықпал жасайды, себебі ол қолайлы салық және инвестициялық ахуалды қамтамасыз етеді.

Үшінші түрі – корпорациялар мен жеке тұлғаларды жеткілікті деңгейде салықтандыру, ол ел азаматтары үшін жоғары деңгейдегі әлеуметтік қорғаумен, көптеген мемлекеттік әлеуметтік кепілдіктермен және бағдарламалармен өтеледі.

Салық саясаты салықтандырудың ұйымдық-құқықтық үлгісі мен әдістерінің жиынтығын құрайтын салық механизмі арқылы жүзеге асырылады. Мемлекет өзінің салық механизміне салық заңдылығы арқылы заңды үлгісін беріп, оны реттеп отырады. Мемлекеттің салық саясатының жоғары тиімділігін қолдау үшін нақты елдің, яғни Қазақстанның ерекшелігін ескере отырып, тікелей және жанама салықтар арасындағы белгілі бір үйлесімділікті қамтамасыз ету қажет болады. Салық механизмі үкіметтің мүддесін білдіретін салық тұжырымдамасы арқылы айқындалады. Егер жалпы салық тұжырымдамасы салықтың жалпы ұлттық табыстағы үлесін арттыруға бағытталса, үкімет салық ставкасын өсіріп, салықтандыру базасын кеңейтеді, салықтың жаңа қосымша түрлерін енгізеді. Салық механизмін өмірлік практика тұрғысынан қарастырсақ, ол кеңістік пен уақыт өлшемімен алғанда әртүрлі сипатта болады. Мысалы, билік пен басқарудың әртүрлі деңгейінде салық қимылы бірінғай түрде көрініс бермейді, сондай-ақ ол уақытқа қатысты алсақ та едәуір өзгешілікпен көрінеді. Салық механизмі іс жүзіндегі салық іс-қимылының жинағы ретінде салық заңдылығының ережелерін практикада толық жүзеге асыратын шарттар мен ережелердің жиынтығы болып табылады.

Салық саясаты қуатты ресурстық фактор, яғни ол мемлекет қолындағы экономикаға тікелей ықпал жасайтын құрал, сонымен бірге ол мемлекеттің шаруашылық субъектілерімен (жеке, заңды тұлғалар, территориялар т.б.) кері байланысының механизмі болып табылады. Экономиканың даму жағдайына, мемлекеттік биліктің тұрақтылығына байланысты салық саясаты оның экономикалық және әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, керісінше ол үшін жоғары тәуекелшіл жағдай немесе қауіп-қатер туғыза-тын құрал ретінде көрінеді. Мемлекеттің дағдарыс жағдайынан шығуына ықпал жасайтын салық саясатының негізгі бағыттары мыналар:

1) салық заңдылықтары мен салық есептерін стандартизациялау жөніндегі кезек күттірмейтін шараларды қабылдау;

2) кіші кәсіпорындарға, қызмет көрсету және сауда салаларына салықтандырудың жеңілдік режимдерін енгізу;

3) инвестициялық мақсатта ұзақ мерзімді өсуде пайдаланатын несиелік мекемелер мен кәсіпорындарға пайыздық ставкаларды реттеу бойынша артықшылықтар беру жөнінде несие-банк жүйесімен өзара тиімді іс-қимылды жүзеге асыру;

4) қолдау деңгейіне, шығындардың өнімнің өзіндік құнына жатқызылуының дұрыстығына немесе салық төлемгерлерінің қызметіне тигізетін ықпалына бақылау орнату;

5) жанама салықтарды біртіндеп шектеу.

Салық саясатының бұл бағыттарын жүзеге асыру мемлекеттің қаржы ағымындағы реттеуші және бақылаушылық ролінің артуын яғни, оның экономикалық қауіпсіздігін, инвестицияны реттеуді қамтама-сыз етеді, мысалы, инвестиция мақсатына бағытталатын пайданың бір бөлігі салықтан және жеңілдетіл-ген амортизациялық аударымдардан босатылады. Салық саясатының экономикалық және әлеуметтік дамуға белсенді ықпал ету мүмкіндіктері терең ғылыми зерттеуді талап етеді. Саясатты айқындайтын ғылыми көзқарас және барлық факторларды білу мен зерттеу оның салыстырмалы дербестігінің объек-тивті экономикалық қатынастардың тәуелсіздігіне айналып кетпеуінің кепілі болып табылады. Шаруашы-лық жүргізу тәжірибелерінің дәлелдегеніндей, салық саясатының экономикадан қол үзуі елеулі экономи-калық және әлеуметтік қиындықтарға әкеп соқтырады, экономикаға сіңісті болған мүмкіндіктерді жүзеге асыруға кедергі келтіреді. Салық саясатын жүргізген кезде нарық экономикасында салықтарды біртектес пайдалануды қамтамасыз ететін тұжырымдамалық ережелерге негіз арту маңызды. Бұл тұжырымдама салық саясатының ұзақ мерзімдік бағдарын көздейді, себебі салықтандыру мәселелерінің жиі өзгеріске ұшырауы салық төлемгерлерінің экономикалық мүдделеріне теріс ықпал етеді. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы өзгерістер салық реформасын алдын-ала жүргізуді айқындайды. Сондықтан мемлекет салық саясатында елдің экономикасы мен әлеуметтік саласындағы өзгерістерді үнемі есепке алып отырады.

Тұрақты салық жүйесін құру кез-келген салық реформасының негізгі принципі болып табылады. Бірақ салық реформасының әрбір кезеңінде оның бағыты қол жеткенді ескере отырып, нақты шешіле-тін міндеттерге сәйкес өзгеріске ұшырап отырады. Қазіргі салық реформасының негізгі бағыттарына мыналар жатады:

- салықтандыру жүйесінің қаржылық жыл ішіндегі біртұтастығын, қарама-қайшылығын, өзгермеуін болдырмауды қамтамасыз ету;

- өнім өндірушілердің салық ауыртпалығын жеңілдету, салықтандыру базасын айқын белгілей отырып, бірмезгілде салық жинау деңгейін көтеретін тетіктерді енгізу жолымен екі қайтара салықтанды-руға жол бермеу;

- экологиялық салықтар мен айыппұлдардың т.б. ролін арттыру.

Ал салық саясатының мазмұны негізінен төмендегідей анықтамаларды көздейді:

- салық саласының тұжырымдамасын жасау;

- салық реформасының негізгі бағыттарын белгілеу;

- салықтың фискальды және реттеуші қызметінің маңызын пайдалану жөніндегі практикалық іс-қимылды жүзеге асыру.

Мемлекеттің салық саясатында салық қатынастарын пайдалануы салық механизмін құрайтын әртүрлі құралдар мен әдістерді кеңінен қолдану көрініс табады. Салық тетігі салықтандыруды басқарудың ұйымдық-құқықтық нормалары мен әдістерінің жиынтығын құрайды. Сонымен салық экономикалық процестерді мемлекеттік басқарудың орталықтандырылған бір тетігі болып, салық жүйесі басым бағытта-ғы әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешуге бағытталады. Ғылыми еңбектерде “салық механизміне” сан түрлі қырынан түсінік беріледі. Әдетте ол нақты кеңістік пен уақытқа салық өндірісін жүзеге асыру ұғымымен байланыстырылады. Салықтық іс-қимылдың субъектілендіру мүмкіндігін нақтылайтын болғандықтан, бұл көзқарас жеткілікті түрде терең емес. Біздіңше, салық “механизмі” ең алдымен, методологиялық, онан кейін ғана методикалық сипаттағы түсінік болып табылады. Демек, салық механизмін жалпы теориялық және практикалық ұстанымдар тұрғысынан қарастырған тиімді.

Біріншіден, салық механизмі оны ұйымдық-экономикалық категория немесе қайта бөлу қатынастарын басқарудың объективті-қажеттілігі тұрғысынан түсіндіретін салық теориясының саласы болып табылады. Құрылған ұлттық байлықтың бір бөлігінің қоғам игілігіне өту процесіндегі қатынастар саласын үш шағын жүйемен шектеуге болады, олар-салықтың жоспарлау, салықтың реттеу және салықтық бақылау шағын жүйелерін құрайды. Бұл шағын жүйелердің ерекшеліктерінің теориялық анықтамасы экономикалық теорияның іргелі ережелеріне бағынады, себебі олар ұдайы өндірістік қатынастар қосындысының бірлігі болып табылады.

Екіншіден, практика көрсеткеніндей, салықтық жоспарлау, реттеу және бақылау саласын айқындай-тын тұжырымдамасына өзінің түзетулерін енгізеді. Сондықтан салық механизмін тар мағынасында нақты салық қызметінің жиынтығы ретінде қарастыру қажет.

Салық теориясының принципі талаптарын бұзбас үшін әрбір практикалық іс-қимыл кезінде заңды-лықты сақтап отыру өте маңызды. Салықтандырудың объективті және субъективті басталу процесі толық тұтастығын сақтауы қажет. Салық механизмі салықтандыруды басқарудың салықтық-құқықтық негізіне сүйене отырып, салық қатынастарын тәртіпке келтіруге мүмкіндік береді. Қайсыбір салық түрін қалып-тастыру кезінде қолданылатын салық режимі салық заңдарының ережелеріне ғана емес, қосымша заң актілері мен нұсқаулықтарға да байланысты болады. Салық техникасы салық механизмінің функционал-ды мазмұнын айқындап, қоғамдық өмірдің барлық тынысына тікелей ықпал жасайды. Оңтайлы салық механизмі түсінігі арқылы қонымды әрі тиімді салық түрін таңдаумен бірге оларды бюджетке дұрыс есептеп түсірудің нормалары мен ережелерін қамтамасыз етуді білдіреді. Бұл жерде салық жеңілдіктері-нің және санкциялар құрамының маңызы ерекше. Олар салықтық реттеудің негізі, сондай-ақ салықтық бақылаудың құрамдас бөлігі болып табылады. Салық механизмі субъективтік көзқарастан еркін болып, ведомствалық мүдделерге бағынышты болмауы қажет. Салық механизмі “салық” категориясының ішкі әлеуметін жүзеге асырудың экономикалық-құқықтық әдісі ретінде қалыптасып, мемлекеттік-корпоратив-тік және жеке экономикалық мүдделердің арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізуге ықпал жасайды. Салық механизмінің элементтер қимылын екі шағын жүйелер-фискальдық және реттеуші арқылы шектеуге болады. Осы екі шағын жүйелер арасындағы үйлесімділік сақталған жағдайда ғана оңтайлы салық механизмі қалыптасады. Кез-келген елдегі саяси, әлеуметтік және экономикалық жағдайдың бір-біріне ұқсамайтындығынан бұл міндетті орындау қиындық тудырады, осыған қарамастан салық практикасын қалыптастыру және салықтандыру стратегиясын таңдау кезінде салық механизміне қойылатын бұл басты талапты ең болмағанда объективті жағдай мүмкіндік беретіндей деңгейде сақтау керек болады.

Салық механизмінің элементтері шартты түрде шектелген, іс жүзінде олар бір-бірімен ұштасып жатады, ал салықтық реттеу мен бақылау салықтың реттеуші функциясының көрінісін білдіретін болған-дықтан бірыңғай тұтас күйінде жиі көрінеді. Сонымен бірге салық механизмінің элементтері салық іс-қимылының салыстырмалы

сипатымен алғанда дербес компоненттері болып, олардың әрқайсысы өзінің ұйымдастыру, бағалау және қорыту ережелеріне бағынады. Салық механизмінің әрбір шағын жүйелерінің шеңберінде өзіне ғана тән әдістерді немесе салық іс-қимылының техникасын қолданады. Салықтық жоспарлау, реттеу және бақылау әдістерінің әртүрлі болуы бұл салаларды өзіндік дербес тұрғыда зерттеп, оларға тән заңдылықтарды айқындауға тура келеді. Осының негізінде салық механизмін жүйе ретінде жетілдіру бағыты анықталады. Салық механизмінің осы үш белгісінің мәні салық ғылымы және практика-сымен ғана емес, сондай-ақ күрделі зерттеулер арқылы алдын ала айқындалады.

Салық механизмін тиімді пайдалану мемлекеттің салықтың ішкі мәнін, заңдарды, олардың қозғалысы-сын, қарама-қайшылығын қаншалықты ескерілуіне байланысты болады. Мемлекет салық саясатын өзгеруде, салық механизмін икемді бейімдей отырып, белгілі бір шегінде экономикалық дамуды ынталан-дыруға немесе оны тұрақтандыруға мән береді. Салық шаралары базистік қатынастарға ықпал етудің неғұрлым әмбебап құралы болғандықтан салықтық реттеу елдің шаруашылық өмірін, өндіріс құрылы-мын, капиталдың қорлануын, жеке тұтынуды қамтиды. Кәсіпорындар мен кәсіпкерлердің ішкі және сыртқы қызметі үшін жалпы салық ахуалын қалыптастыру, қаржы ресурстары қозғалысының салалық және аймақтық басым бағыттарын ынталандыру үшін салық жағдайын қамтамасыз ету, осы реттеудің мақсаты болып табылады. Теориялық тұрғыдан алсақ, салықтық реттеудің ауқымы кең болуы мүмкін, алайда өндіріс барысы салық механизмі мәжбүрлейтін бағытпен әрдайым дами бермейді.

Салық қатынастарын реттеу үшін мемлекет салық құқығын айқындайды. Салықтық құқық – бұл сол мемлекеттегі салық түрлерін белгілейтін заңдылық нормалардың, салық қатынастарының туындауына, функциясына, өзгеруіне және тоқтатылуына байланысты, олардан салық алу тәртібінің жиынтығы болып табылады. Салық үлгілерін зерттеу біздің назарымызды мемлекет пен құқық теорияларына аударады. Салық қоғамның жиынтық табысының бір бөлігін мемлекет қазынасына мәжбүрлеп алудың нақты үлгісі ретінде нақты экономикалық кеңістіктің және мемлекеттік құрылым мен басқарудың нақты жүйесінің барлық жетістіктері мен кемшіліктерінің көрінісін білдіреді. Салықтық құқықтық-қатынастардың жағда-йына қарап, мемлекеттің ілгерілеуі немесе кері кетушілігіне баға беріледі. Салық құқығы өзінің туындауы мен өмір сүруінен бастап ең алдымен салық төлеуге міндетті адамдар және арасындағы мүліктік қатынас-тарды реттеу міндетін шешуі қажет. Сондықтан салық құқығы әлеуметтік әділеттілік принципін жүзеге асырушы үлгі, құқықтық мемлекеттің өмір сүруінің белгісі ретінде барлық топтардың мүдделері мен меншік құқықтарына жоғары әлеуметтік әділеттілік өлшемі негізінде мемлекеттің қол сұғуына жол бермеуді мақсат тұтуы қажет. Егер салықты осы көзқарас тұрғысынан алғанда, салық төлемгерлерінен мемлекет пайдасына қаржыны көзсіз алатын қару ретінде түсінетін болсақ, салық құқығын басқа міндет-термен бірге салық төлемгерлеріне мемлекеттің тарапынан салыққа қатысты орынсыз кінәрат қоюынан қорғайтын қару ретінде қарастыруымыз керек. Салық құқығын ол бойынша салық алу жүзеге асырыла-тын мемлекет белгілеген ережелердің жәй ғана жиынтығы ретінде қарастырмауымыз керек. Мұндай жағдайда ол өз мақсаты жөнінен салықтан еш айырмасы болмаған болар еді. Ол мемлекет қолындағы “соқыр” құрал ретінде қызмет атқарған болар еді. Салық құқығын мемлекеттің жоғары өкілдік органы – парламентте халық өкілдерінің өзінің сайлаушылары атынан еркін, саналы түрде білдіретін еркіннің ғасырлар бойы қалыптасқан принциптерін іске асыру нәтижесі деп қарастыруымыз керек. Көпшіліктің мүдделеріне қол жеткізілгенде жеке мүдделердің құқы аяқасты етілмеуі керек. Салық қатынастары құқықтық қатынастар үлгісіндегі тиісті заңдылықтар немесе басқа нормативтік актілердің болған жағда-йында ғана іске асырылады. Салық төлеушінің мемлекет бюджетіне белгілі бір қаржы мөлшерін енгізу жөніндегі біржақты міндеттемесі салық құқығының негізгі мазмұны болып табылады. Салық құқығы салық субъектісінің әрбір салығы бойынша белгіленетін салық туралы элементтердің немесе салық үлгісі-нің, салықтандыру объектісінің, салық ставкасының, оны есептеу мен алудың, төлеу мерзімінің, салық жеңілдігінің, төлемгерлер жауапкершілігінің, салықты есептеу және алуға байланысты өндіріп алу орган-дарының әрекеттеріне шағым білдірудің арнайы нормаларын қамтиды.

Егеменді Қазақстанның бүгінгі дамуы нарық қатынастарының макро және микроэкономикалық деңге-йімен сипатталады. Бұл қатынастар ұйымдастыру, құқықтық методологиялық және практикалық тұрғы-дан алғанда қиындықтарға кезігуде. Осы қиындықтарға қарамастан олар материалдық өндіріспен қатар өндірістік емес салаларға, экономиканың әртүрлі саларына, әртүрлі үлгідегі кәсіпорындар қызметіне біртіндеп енуде. Салықтандыру біздің еліміздегі нарық экономикасының күрделі жүйесінің басты буыны болып саналады.

Бізге белгілі Ф.Кенэ, А.Смит, Д.Рикардо еңбектері салықтандырудың фундаменталды принциптерін жариялаған салықтандырудың классикалық теориясын қалыптастыру негізін қалады. Ұлттық салық жүйесі осыларды негізге ала отырып, қолайлы даму бағытын айқындайды. Нарыққа көшу салық функциясымен байланысты көптеген салық түрлерін дамыту мен басқа да көптеген мәселелерді шешу қажеттілігін тудырды. Әртүрлі салық түрлерінің, салық төлемгерлері категориясының болуы оларды ғылыми тұрғыдан топтап, бірыңғай салық жүйесін қалыптастыруды талап етеді. Салық жүйесі мемлекет-тің алатын салықтар жиынтығын

олардың әдістері мен құрылу принциптерін, сондай-ақ салық бақылауын ұйымдастыру көріністерін айқындайды.

Жоғарыда айтылғанындай, салық жүйесін таңдау үш маңызды проблемаларды айтайық: экономика-лық тиімділікті, әділдікті және әкімшіліктендіруді көздейді. Салық жүйесі – бұл салық төлемгерлері мен мемлекет мүдделерін қамтамасыз ету мақсатында бір-бірімен өзара тығыз байланыста болып, салықтар жиынтығын құрайтын белгілі тұтастық немесе кешендік көрініс болып табылады. Бұл жүйенің құрамына мыналар енеді:

- салық қатынастарын реттейтін заңдылық және нормативтік база (Қазақстан Республикасының “Салықтар және бюджетке басқа міндетті төлемдер туралы” Заңы, Салық Кодексі, жарлықтар, қаулылар, хаттар, салық төлеу туралы нұсқаулар т.б.);

- салықты және басқа міндетті төлемдерді құру әдістері, олардың әртүрлілігі, салықтандыру принциптері, салық элементтері;

- салық бақылауын жүргізудің түрлері мен үлгілері (салық есептілігінің камералдық бақылауы, салық төлемгерлерінің мониторингі, салық тексерулерінің құжаттық және рейдтік тексерулері және басқалар);

- функциясына салық және басқа да міндетті төлемдерді алу кіретін ұйымдар, олар - Қазақстан Республикасының мемлекеттік кіріс министрлігі (МҚМ), салық органдары, қаржы полициясы болып табылады. 2002 жылдан бастап Қазақстанда жаңа Салық Кодексі енгізілді [2].

Салық жүйесін тұтастай сипаттағанда әрбір салық түрінің, алымдар мен міндетті төлемдердің мәнін жеткілікті түрде қарастыруымыз керек. Бұл түсінікке олардың белгілі бір операциялар цикларымен, төлеу көздерімен және басқа факторлармен байланысты арнайы ерекшеліктерге ие болады. Оны әрдайым ескеріп отыру қажет. Салық – бұл, мемлекеттік органдардың қызметін қамтамасыз ету мақсатында заңды және жеке тұлғалардан алынатын мемлекет белгілеген міндетті төлем. Төлемі белгілі бір құқықтық жағдай тудыратын міндетті жарна, алым ретінде түсіндіріледі. Баж салығына келсек, бұл мемлекеттік қызметті маңызды заңдылық әрекетпен алмастырғаны үшін алынатын міндетті төлемдердің бір түріне жатады.

“Салық” категориясы субъекті үшін мәжбүрлеп алатын төлемдер қатарына жатқызылса, алымның өтемдік сипаты болады, себебі оның көлемі мемлекеттік органның тапсырыс берушіге көрсеткен қызметінің шығынын жабудан аспайды. Басқаша айтқанда, алымның көлемі қызмет құнымен, ал төлемгердің төлем қабілеті салық өлшемімен өлшенеді. Мысалы, Қазақстан нарығында тауар сатушыларға құқық беретін алымдар базар алаңдарының инвентаризациялау актісі мен оның паспортына төл құжатына сәйкес ставкалар бойынша алып отырған әрбір шаршы метр алаң үшін белгіленеді.

Ал баж салығы мемлекетті тұтастай алғанда бюджет табысының әртүрлілігінің көрінісі болып табылады. Ол төлемгерлерге көрсетілетін қызмет құнына байланысты алынбайды, бар болғаны адамның өзіндік тиімділігі болып табылады. Салық пен төлемнің айырмашылығына келсек, салық қайтарымсыз және эквивалентсіз төлем болса, төлем қайтарымды, эквивалентті болып табылады. Практика жүзінде бұл ұғымдарды әрдайым дұрыс түсіндіріле бермейді, мысалы, төлем кейде мемлекеттік алым, кейде жәй салық ретінде түсіндіріледі, сондықтан осы ұғымдардың мәнін терең ашу үшін ғылыми көзқарастарды негізге ала отырып айқын түсіндірме беруді қажет етеді.

Салық жүйесінің категорияларын зерттеуге Қазақстан Республикасының аумағын әкімшілік-территориялық аймақтарға бөлу себепші болады, өйткені ол мақсатты салық төлемдерінің жергілікті немесе атқарушы мемлекеттік органдарға түсуін көздейді. Көбіне-көп аймақтық билік органдары жергілікті салықтандыру бойынша өзгерістер туралы нормативтік актілер мен нұсқауларды жария ете бермейді. Осының салдарынан салық төлемгерлерімен жұмыста жекелеген келенсіздіктер туындап, қателіктерге жол беріліп, оның соңы сотқа жүгінумен аяқталып жатады. Сондықтан салықтардың, алымдардың және төлемдердің түрлерін олардың тиісті бюджет табысының түсуіне орай жеке даралап қарастыру керек. Бұл мәселеде салық түсімдері қозғалысының ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында қолданыстағы нұсқауларға, оның ішінде бюджет жіктемесіне енгізілген өзгертулерді жан жақты түсіндіру маңызды болып табылады. Нақты қалыптасқан жағдайға байланысты ақылға қонымды салықтар, төлемдер немесе алымдар алу осы қайта құрулардың негізі болып саналады.

Қазір Қазақстандағы көптеген кәсіпорындардың диверсификациялану, яғни әртараптандыру сипаты басым, оларды бір мезгілде өңдеуші өнеркәсіпке, саудаға, қызмет көрсету саласына немесе ауылшаруа-шылығына жатқызуға болады. Бұл субъектінің қызмет, төлем түріне, салықтандыру объектісіне қарай әртүрлі ұйымдар үшін салық төлеудің ерекшеліктерін білу қажеттігін көздейді. Салықтандыру бойынша тиісті салалық нормативтік құжаттардың болмауы бұл мәселенің актуалдығын айқындай түседі. Себебі әрбір саланың қызметіне сәйкес өзіндік ерекшеліктері бар.

Салық жүйесіне жүктелетін негізгі талаптар мыналар:

- салық құрамы дәл анықталуы қажет. Ол үшін салық заңдылығында елде алынуы мүмкін барлық салықтардың тізімі көрсетілуі қажет;

- салық төлемгерлері үшін салықтандырудан жалтару тиімсіз болатындай жүйені қалыптастыру керек;

- салық жүйесінің қарапайымдылығы. Бұл салықтың дұрыс төленуіне бақылауды жүзеге асыру кезінде

айрықша маңызды;

- салық жүйесі салық төлемгерлерінің қаржыны өндіріске салу ықыласын тудыруға тиіс.

Қазақстандағы салық жүйесі мына қағидаларға негізделеді:

1. Өртүрлі деңгейдегі билік органдарының арасында салықты белгілеу және алу жөніндегі құқықтар-ды қатаң шектеу;

2. Бір дүркін салықтандыру, ол салықтандырудың бір объектісінің заңдылық белгілеген салықтанды-ру кезеңінде салықтың бір түрі бойынша бір дүркін салықтандырылуын көздейді.

3. Салықтандыру саласына жатпайтын заңдылық актілеріндегі салық мәселелері бойынша ережелер-ден жоғары тұратын салық заңдылықтарында белгіленген басым бағыттардың жоғары тұруы;

4. Республика заңдылықтарында салық төлемгерлері мен салық органдарының құқықтары мен міндеттерінің тізімін белгілеу;

5. Салық заңдылығында Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 24 сәуірдегі кейінгі өзгертулері мен қосымшалары енгізілген “Салықтар және бюджетке басқа міндетті төлемдер туралы” Заң күші бар Жарлығы шешуші орын алады. Заңда барлық төлемгерлердің салық органдарында міндетті түрде есепке тұруы қарастырылған. Кәсіпорындар меншік үлгісіне қарамастан банкте есеп айырысу немесе басқа есеп түрі ашылмастан бұрын салық органдарында тіркелуге міндетті. Есепке тұру немесе қайта тұру кезінде салық төлемгерлеріне тіркеу нөмірі (РНН) беріледі. Ол Қазақстан Республикасы аумағының салық жүйесіндегі бірыңғай есеп нөмірі болып саналады. Бұл номер салық органдарына ұсынылатын есеп құжаттарында көрсетіледі. Өрбір салық төлеуші Заңға сәйкес салықты уақытында және толық көлемде төлеуге, бухгалтерлік есеп жүргізіп, есеп беруге, салық органдарына салықты есептеу мен төлеуге қажетті құжаттар мен мәліметтерді уақытылы беруге міндетті. Егер кәсіпорын салық заңдылығын бұзса, онда салық органдарының оған айыппұл салуға құқы бар. Салық төлемгерлерінің бюджет алдында-ғы міндеттемесін орындамауы және тиісті дәрежеде орындамауынан көрініс беретін құқық бұзушылық әрекеті немесе әрекетсіздігі салық заңдылығының бұзушылығы деп түсіндіріледі. Негізгі құқық бұзушы-лықтар мыналар:

- табысты (пайданы) немесе салықтандырудың басқа объектісін жасыру немесе азайтып көрсету;

- салықтандыру объектісінің есебінің болмауы;

- салықтандыру есебін, қаржы-шаруашылық қызметінің есебін белгіленген тәртіпті бұзу арқылы жүргізу;

- салықты уақытында немесе толық көлемде төлемеу;

- табыстың төлем көздерінен ұсталатын салықтың дұрыс ұсталмауы;

- салық органдарына салықты есептеу және төлеу жөніндегі құжаттарды ұсынбау немесе уақытын-да ұсынбау.

Мұндай құқық бұзушылық үшін салық органдарының кәсіпорындарға өсімпұл және басқа да айыппұл түріндегі санкциялар салуға құқы бар.

Өсімпұл – бұл қаржылық міндеттемелерді уақытында орындамағаны үшін қолданылатын қаржы санкциясы. Ол міндеттеменің әрбір өтіп кеткен күні үшін орындалмаған көлеміне пайыз өсімі ретінде белгіленеді. Салық жүйесінің тіке және жанама түріне бағдарлану проблемасы төңірегінде екі көзқарас қалыптасқан. Оның біріншісіне жоғары табысы бар заңды және жеке тұлғалардың табысы жоғары емес, қымбат тұратын меншігі (төлем қабілетінің принципі) жақтарға қарағанда жоғары салықты төлеуі қажет деген ереже негіз болады. Екінші көзқарас жоғары салықты қоғам ұсынатын қызметтен үлкен тиімділік табатындар төлеуі тиіс деген ұстанымға негізделген, қоғамның бюджет қаржысы есебінен ұсынатын қызметін халықтың нақ осы категориясы өтейтін болғандықтан, мұны әділеттілік принципін жүзеге асыру көрінісі ретінде қарастыру қажет [3]. Салық саясатын қалыптастыру кезінде салық қатынастарының барлық жақтарының пікірін ескеру қажет. Бір жағынан, экономика субъектілерінен салықты барынша азайтуға, екінші жағынан, өз қызметін толық жүзеге асыру қажеттілігінен туған мемлекет мүддесінің мақсаттарын тиімді ұштастыра білу маңызды. Барынша оңтайлы ойластырылған салық саясаты үшін салық ауыртпалығының тиімді көлемін белгілеу оның маңызды шартының бірі. Ол үшін мемлекет пен салық төлемгерлері арасындағы мәмілеге қол жеткізу мақсатында салық қатынастарын табанды талдау жұмыстарын жүргізу қажеттігі туындайды. Демек, салық саясатының қоғамның саяси жүйесіндегі ролінің маңызы айрықша. Себебі салық жүйесі демократиялық саяси жүйедегі нарық экономикасының басты элементтерінің біріне саналады. Ол мемлекеттің шаруашылықты дамытуға, әлеуметтік-экономикалық дамудың басым бағыттарын айқындауға ықпал жасайтын басты құралы. Сондықтан, Қазақстан Республи-касының салық саясаты жаңа қоғамдық қатынастарға, сондай-ақ әлемдік тәжірибеге сәйкес құрылуы қажет. Қайта құруларды табанды жүргізу кезінде уақыттың тапшылығынан салық саясатын “теориядан практикаға” қарай тәсілімен құру мәжбүрлік шара болып табылады. Бірақ, елімізде күні ертең нарық қатынастарының түпкілікті орнайтынын естен шығармауымыз керек. Сол себептен қаржы және салық-тандыру саласындағы ғылыми-зерттеу институттары мен мамандарының нарық экономикасы дамыған елдердің тәжірибесін қазақстандық даму жағдайларымен ұштастыра отырып, салық саясатының негізгі стратегиялық аспектілерін қалыптастырылуы маңызды болып

саналады. Салық саясатының әлеуметтік-экономикалық дамуға ықпалының тиімділігін арттыруға бағытталған мақсатты салық жеңілдіктерінің көптеген түрлерін енгізу, салық саясатын нарық жүйелерінде мемлекеттік реттеудің қолайлы экономикалық жанама әдістерін тиімді пайдалана отырып, сонымен бірге салықтың мемлекеттік бюджет кірісінің уақытылы жоспарлы орындалуын толық қамтамасыз ететін болады.

1. Назарбаев Н.А. *Послание Президента народу Казахстана* // *Казахстанская правда*. 19.03.2004.

2. *Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговой кодекс)»: Учебно-практическое пособие.* – Алматы: Издательство Норма-К, 2002. – 312 с.

3. Териова Л.В. «*Налоговая ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности*» - // *Финансы.* – 1998.

Түйін

Бұл мақалада автор салық саясатының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы ролі қарастырады.

Резюме

В статье автор рассматривает роль налоговой политики в социально-экономическом развитии страны.

Summary

The author rasmatrivaet role of fiscal policy in economic and social development of the country.

RELATION OF THE NATIONAL AND DEMOCRATIC ASPECTS IN THE PROCESS OF KAZAKHSTAN STATEHOOD DEVELOPMENT

S.A. Zhankuliyeva – candidate in Jurisprudence, PhD student of 3d course
*Political science and socio-philosophical disciplines' Department Of Magistrates
PhD Institute of Kazakh National Pedagogic University named by Abaya*

To date the Republic of Kazakhstan has been existing for 21 years as sovereign independent state. In this case the formation and development of Kazakhstan statehood invariably go on in combination of two key vectors of this process, i.e. formation of the national state and democratization of its political system.

It should be noted that the national state represents the form of self-determination and organization of the specific nation in definite sovereign territory, and expresses the will of this nation [1]. Therewith this notion should not be identified with monoethnic state. According to prominent representative of American political philosophy Michael Walzer “the term national state means only that some dominating group arranges the life of the whole society in accordance with its own history and culture, and if everything moves on how it’s been conceived, it performs historic progress and develops culture” [2].

Definite steps towards formation of the national state in Kazakhstan were taken as far back as the Republic was a part of the Union of the Soviet Republics. This circumstance was caused by demolition of the totalitarian political system that was increasing since 1985 and associating centrifugal processes that ultimately resulted in collapse of the state-empire under consideration.

Below are given specific measures on the way of achieving the national statehood by Kazakhstan:

1) Institution of the office of the President of the Kazakh SSR on April 24, 1990 with electing to this position the first secretary of the Central Committee of the communist party N.A. Nazarbaev by the Supreme Soviet of Kazakhstan;

2) Adoption of Declaration on State Sovereignty of the Kazakh Soviet Socialist Republic by the Supreme Soviet on October 25, 1990. Actually this document refers to exercising by Kazakhstan its rights established by the Treaty of Union. At the same time it emphasized intention of Kazakhstan to voluntarily unite with other union republics into the Union of sovereign republics that was assumed to be formed instead of the USSR, and build mutual relationships with them on contractual basis with retaining the right for withdrawal from this

union;

3) Adoption of Enactment by the Supreme Soviet on August 24, 1991 “On Evaluation of the Current Time and Measures of strengthening the Republic sovereignty”, which created the preconditions for practical transition of the Union enterprises and entities standing under the jurisdiction of Kazakhstan and pursuing independent external economic activity;

4) Holding presidential election on nation-wide basis and N.A. Nazarbaev election to the office of the head of the state On December 1, 1991.

Kazakhstan gained real independence only after collapse of the USSR, which began on December 8, 1991 in Minsk with signing Agreement about creation of the Commonwealth of Independent States by the presidents of Byelorussia, Russia and Ukraine. This legally implied disestablishment of the USSR.

On December 10 the same year the Supreme Soviet adopted the Law on changing the name of the Kazakh Soviet Socialist Republic. Pursuant to this law the state began to be called Republic of Kazakhstan. And Constitutional Law on independent statehood of the Republic of Kazakhstan was ultimately adopted on December 16, 1991 that proclaimed Kazakhstan the absolutely independent state not being a part of any other State formations and not bounding its sovereignty by acknowledgment of their resolutions and regulatory legal acts.

Practically from the very beginning of Kazakhstan development as independent state the attempts were undertaken at high official level to tie the sovereign state values and fundamentals of the formed democratic system with traditions and attitudes of Kazakh titular ethnic group related to the statehood development.

It is very illustrative in this respect the citation from the speech of the RK President N.A.Nazarbaev at the first session of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan held on March 24, 1995: “Over many ages Kazakh nation was forced to fight for its independence and sovereignty. Thanks to its best qualities, ability to stick and hold together in the hour of danger and not least of all conciliatory spirit, striving to live in good neighbourliness and consensus with other peoples, this nation did not vanish in the course of history and was able to restore its statehood over decades... And those who to date admit to cast doubt upon the right of this nation for its statehood are not aware or hate to know the severity of its drama. I am convinced that Kazakh nation deserves the statehood not less than any other nation. Kazakh statehood was born in travail of history” [3].

With allowance for such important qualities of the Kazakh nation as love of liberty and susceptibility to changes, the leadership of Kazakhstan also proclaimed reforming the system of social relations as official political policy of the Republic aimed at building democracy, law-governed state and market economy.

Thereby the democratization process of Kazakhstan society and the state was commenced. The analysis of this process enables to single out the main features of the domestic democracy system:

1) Transitional character caused by conducting the appropriate social-political conversions in terms of the country transition from totalitarian governance regime that existed during the soviet statehood to democratic political system;

2) Gradual development of the democratic values and institutions, which is mainly connected with lack of corresponding traditions and democratic political culture not inherent in the Kazakhstan society;

3) Simultaneous processes of formation and further development of the democratic institutions, on the one hand, and carrying out economic conversions or taking anti-recessionary measures, on the other hand, giving preference to the second trend of the state policy based on the principle “Economics comes first, and the politics comes second”;

4) The State represented by the ruling authorities (acting government) acting as the key initiator of implementing political conversions of democratic character which is caused by insufficient maturity of the civil society and its institutions;

5) Representative character because the citizens delegate their right for taking political decisions to representatives elected by them in combination with direct democracy elements represented by the institution of the Republican Referendum;

6) Carrying out democratic conversions in the terms of raising efficiency and insuring maximum stability of the Republic political system;

7) Refusal from automatic imitation of the western democracy models on account of the specific character of the Kazakhstan society and the state.

First, Democratic character of the Kazakhstan statehood is confirmed by the approved RK Constitution and world-wide acknowledged civil, political, social and economic rights and liberties and guarantees of their observance, and also ideological and political variety, everybody’s equality before the law and court, separation of powers and so on.

Secondly, corresponding strategic guidelines of the government. Thus, for example, Strategic Plan of the Republic of Kazakhstan development up to 2010 points out that “*democratic trend of the political system development was formed in Kazakhstan*” [4].

And thirdly, real diversity of the acting institutions of the civil society including political parties, trade unions, non-governmental organizations, religious associations and mass media and so on.

Alongside with that, contemporary status of Kazakhstan shows that the process of its formation as the perfect national and democratic state is not completed yet. It is obvious in the first case that possession of sovereignty, boundaries and other attributes of an independent state is not enough to correspond to the status under consideration.

Theoretically national state presumes that all the citizens speak common language and possess common culture and values. At the same time the factors of polyethnic Kazakhstan society consisting of 130 ethnic groups’ representatives and actual predomination of the Russian language in the language medium of the Republic one way or another restrict Kazakhstan from achieving such level of its national statehood.

So it was quite predictable that in April 2010 the head of the state approved the Doctrine of Kazakhstan National Unity developed under the auspice of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan. This document determines the necessity of reaching the national unity based on acknowledgement of values and fundamentals system common for all citizens of the Republic including state language acquisition by every citizen in the long term.

In this regard such thesis of the Doctrine as “There is no nation without unity. There is no state without the nation” [5] actually acknowledges the fact that the perfect nation has still not been formed in Kazakhstan. It logically follows thence that only reaching the national unity will enable to bring up Kazakhstan to higher level as the national state.

As for further democracy development, it is necessary to admit that this process is influenced by such negative restraining factors as:

a) Countervailing and paternalistic mentality being inherent by certain people of Kazakhstan preventing them to realize the importance of the political development vector selected by Kazakhstan, and take the active part in this process;

b) Imperfect system of the state power and administration including its exposure to bureaucracy, corruption, frequent abuse by government officials of their positions and consequently complications in intercommunication between the government and society;

c) Focus of certain civil society institutions on meeting their private and lucrative interests in their activity, which decreases their involvement in the democratization process of the Kazakhstan society and the state.

Therefore the leadership of the Republic is faced with important challenges of the strategic character such as final building of the national statehood, and modernization of the political system in accordance with the Strategic Plan of the Republic of Kazakhstan Development till 2020.

1. *Grand Legal Dictionary (edited by Sukharev A., Krutskih V.). – M.: Infra-M, 2001. – C. 453.*

2. *Michael Walzer. On Toleration. – M.: Idea-Press, 2000. – P. 59.*

3. *For peace and consent in our common home. Speech of the RK Prersident Nazarbaev at the first session of the Assembly of the Kazakhstan nations // Nazarbaev N.A. Policy of Peacr and Consent. – Astana: Elorda, 2008. – P. 259-260.*

4. *Strategic plan of the Republic of Kazakhstan development till 2010 (approved by the Edict of the RK President dated December 4, 2001 №735) // Legal reference book «Legislation».*

5. *Doctrine of Kazakhstan national unity // Kazinform. – 2010. – 29 April.*

Түйін

Мақалада Қазақстандық мемлекеттілік даму үрдісіндегі ұлттық және демократиялық қырлары қарастырылады.

Сонымен қатар автор, Қазақстан тарапынан ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыратын бағыттары мен ұлттық мемлекеттілікке жетуде қандай шаралар іске асырғанын ашып көрсетеді.

Осы сұрақтардан басқа автор мақалада қазақстан қоғамы мен мемлекетінің демократиялану үрдісін және ҚР демократиялық жүйесінің отандық сипатының ерекшеліктерін айқындайды.

Резюме

Данная статья рассматривает вопрос соотношения национальных и демократических аспектов в процессе развития казахстанской государственности.

Автор также освещает какие определенные шаги в сторону формирования национального государства были

предприняты Казахстаном и какие конкретные меры на пути к достижению национальной государственности были осуществлены.

Наряду с указанными вопросами, автор также в статье рассказывает о процессе демократизации казахстанского общества и государства и выделил основные черты отечественной системы демократии в РК.

Summary

This article considers a question of a ratio of national and democratic aspects in development of the Kazakhstan statehood.

The author also shines what certain steps towards formation of the national state were undertaken by Kazakhstan and what concrete measures on a way to achievement of national statehood were carried out.

Along with the specified questions, the author also in article tells about process of democratization of the Kazakhstan society and the state and marked out the main lines of domestic system of democracy in RK.

ӘЙЕЛДЕРДІҢ БИЛІК ПЕН ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМНЫҢ САЯСИ ӨМІРІНЕ ҚАТЫСУЫ МӘСЕЛЕСІ

И.С. Өсімбаева – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің әлеуметтік-гуманитарлық
пәндер кафедрасының аға оқытушысы*

«Қазақстан-2030» стратегиясында «Қазақстан Республикасында әйелдер жағдайын жақсарту жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспары іске асырылуда» деп атап көрсетілген [1]. Аталған мәселе, бүгінгі таңда өзінің өміршеңдігін дәлелдеп отыр. Осыған орай, әйелдердің билік пен қазақстандық қоғамның саяси өміріне қатысуы мәселесі ғылыми тұрғыда талдап зерттеуді қажет етеді. Қазіргі қоғамды демократияландыру заманында қазақ әйелдері билік пен әкімшілік саласында көптеп қызмет етуде.

Қазақстан Республикасындағы әйелдер ахуалы туралы есепте жарияланған мәліметтерге сәйкес, осыдан 15 жыл бұрын республикада әйелдер теңсіздігі мәселесі зор аландаушылық тудырған еді. Осылай, әлеуметтік элитаның барлық құрылымдарындағыдай, биліктің жоғары құрылымдарындағы әйелдер өкіл-дігі 1997-жылғы көрсеткіштер бойынша 5-6%-ды құрады. Төмен білікті жұмыскер әйелдер саны ер адам-дарға қатысты көрсеткіштен екі есе артық болды, ал, негізінде, әйелдердің білімділік деңгейі 8-10%-ға жоғары болып келеді. Жұмыссыздар ішіндегі 70%-ы әйелдер болды. Берілген Есепте көрсетілгендей, Қазақстанның саяси мәдениеті өз негізінде патриархаттық болып калуда, ер адам мәртебесінің әйел мәртебесінен үстемдігі шүбәсіз қабылданады [2]. Қазақстандық БАҚ-ң гендер мәселесі тақырыбындағы тал-дауы сол жылдары бұл тақырып жағымсыз ақпараттық тұрғыдан партия етілді. Қазіргі қоғамның жаңа-руы мен демократиялануы заманында әйелдер мәселесін тұжырымдамалық тұрғыдан қарастыру қажет.

Бүгінгі таңда Қазақстанда әйелдердің қоғамның саяси өміріне қатысуына тең мүмкіндіктер қамтама-сыз ету үшін жағдайлар жасалған. Бірақ, елдегі билік құрылымдарында гендерлік теңдікті қамтамасыз ету үшін көптеген бейресми кедергілер де бар екендігін, бұл әйелдің билікке енуін қиындататынын атап өткен жөн (рас, осыған үйлес, әйелдердің саяси іс-қайраткерлік саласына енуі процесін тежейтін объек-тивті кедергілер де бар). Бұл негізінде жеке бастық өзара қатынастар жатқан ерлердің корпоративтік мәдениеті де, бұл әйел-саясаткерлерге қатысты жаңсақ пікірлер де.

Қазақстандағы айқындалған ірі конституциялық реформаларға сәйкес республикада пропорциялық партиялық жүйе енгізу туралы, парламент өкілдігін күшейту туралы, өлім жазасын алып тастау туралы мәселелер және Қазақстанның саяси жүйесіне басқа да маңызды өзгерістер енгізу мәселесі қарастырылу-да, сол реформалар аясында әйелдердің қоғамымыздың саяси саласына қатысуын күшейту мәселесі көтерілді. Бүгінде мемлекеттік саясат әйелдердің саясатқа араласуын дәуіріміздің ажырамас сипаты ретінде қарастыратынын атап өтуге болады.

Тұтас алғанда, жиі жыныстық ерекшелігінен басқа еш негізсіз әйелдерді қабылдаушылық әйел үлесіне бағынышты роль тиетін әлеуметтік рольдерді бөлудың ескі, иерархиялық салтан бастау алады. Қазіргі таңда, тіпті, демократиялық ел болу бағытын ұстанған Батыс елдерінің саяси партияларында әйелдерге, көбіне-көп, ескілікті, техникалық жұмыс ұсынылады, олардың пікірі шешім қабылдауда ескеріле бермей-ді. Әйелдің саяси мансап жолында әйелдер мен ерлерге қатысты түрлі бағалау критерийлері, әйелдер ынтымақтастығының жоқтығы, олардың саяси қызмет-қайраткерлікке қажетті дағдыларын дамытуға уақыттары мен мүмкіндіктерін шектейтін отбасылық міндеттер, отбасы тарапынан сәйкес психологиялық қолдаушылықтың болмауы сияқты факторлар да белгілі бір роль атқарады. Әйелдер ерлерге қарағанда көп дәрежеде еркін талдау негізінде емес, қажеттілік пен

ұсынылатын жағдайлар заңымен өмір сүруге мәжбүр, бұл да, сондай-ақ, олардың саяси белсенділігіне ықпал етеді.

Алайда, әйелдер ортасында саясат – тек қана ерлерге сеніп тапсыратындай емес, ортақ және жауапты іс екенін, әйелдің саясатқа араласуы саясат билігін күш тұрғысынан қарастырушылықты шектеуге көмек-тесегінін зерделеушілік арта түсті. Әлбетте, Белорусьтағы әйелдер ахуалының өзгеруінің басты шарты демократия жолын ұстанушылық, ірі саяси және экономикалық қайта құрулар жүргізушілік болып табылады. Алайда, әйелдер ахуалын жақсарту мүддесімен мақсаттар мен іс-әрекеттерді айқындау орын алған жағдайда ілгерілеудің қарқын алуына септігін тигізе алады. Ал, саяси салада әйелдер санын арттыру, әлемдік тәжірибе көрсеткеніндей, қоғам құрылымында, салтында, үлгілік-өнегелік аясындағы игі өзгерістер әкеліп, басқа деңгейдегі және мейлінше ізгі қарым-қатынас стилін талап етеді, бұл Қазақстан үшін өте өзекті мәселе. Әйелдердің басым көпшілігі, баяғыша саясаттан гөрі іспен шұғылдануды артық көреді, ал, билікке таласса да, өздері жиі оны білім беру, ал, денсаулық сақтау, т.с.с. дәстүрлі «әйелдік» салалармен шектеуге ұмтылады.

Тұтас алғанда, әйелдердің билік өкілеттігін жүзеге асыруды, әдетте, «өктем әйел», «қатал басшы әйел» т.б. терминдерді әдеттен тыс құбылыс ретінде қарастырылып, әйел бейнесіне сәйкес емес сипат ретінде сынға ұшырайтын әлеуметтік-мәдени факторлармен байланысты көптеген кедергілерге кезігеді. Сонымен бір мезгілде, саясаткер әйелдер, әдетте, өздері әйел затына жататындығын «ұмытуға» тырысады. Отбасы ошағын сақтаушы әйел бейнесі үстемдік ететін ортада «жыныссыз» саясаткер әйел бейнесі таралған, өздерінің сөйлеген сөздерінде, мәнерлерінде, мінез-құлық дағдыларында әйел өзін-өзі қалағандай емес, өзінен басқалар күтетіндей ұстауға мәжбүр. Жиі көшбасшы әйелдерге өзінің феминистік болмысын таныту қолайсыз, тіпті, ұят саналады, шын мәнінде, ол өзін неғұрлым өктем, ерлерше ұстаған сайын, соғұрлым ол ресми жария етілмейтін, бірақ, орын алған ерлерше ойын ережелеріне сәйкес болады.

Сол себепті, қазақтың көшбасшы, жетекші әйелдері – бейне, бұл ортада бөтендей, бейне, өздерін жайсыз сезінетіндей, осы саяси ортада болудан ыңғайсызданушылықты жеңуі маңызды. Осы идеяларды қабылдап алатын көшбасшы әйелдер жиі жалпы қабылданған бейнелерге сәйкес бола алмайтындығынан, өздерін кінәлі сезіне бастайды. Бұл сезім өзін әйел затына жататындығын мақтан тұтудың орнына, әйелдің осы үшін және өз болмысын «өзгертуге» тура келетіндігі үшін өзін аса жайсыз сезінуіне алып келеді. Көшбасшы әйелге, көбіне-көп, «ер адам ақылы» тән делінеді, себебі, «әйел ақылы», әдетте, белгілі бір шектелгендік, ой-зерделік соқырлық, ой-қисынның жоқтығы, ең жақсы дегенде, айлакерлікпен байла-ныстырылады.

Бұл ретте, оңай байланыстырушылық ер адамдар арасында ғана емес, сонымен қатар, бірін-біріне байланыстырып, іс-әрекеттерді кең тұрғыда қарастыруға, заттар мен құбылыстардың өзара әрекеттестігін себеп-салдарлық байланыс заңы бойынша көруге қабілеттілігін мойындамайтын және салмақты да дұрыс шешім қабылдауды қиындататын-мыс шектен тыс әйелдік эмоцияшылдық туралы мифті белсенді түрде жақтайтын әйелдер қауымы арасында да таралған. Сондай-ақ, еліміз үшін жоғарыда атап өтілген жетекші басшы әйелдердің, тіпті, ең дана әрі тиімді шешімдері бағынышты еркектердің сол бойынша жүруге ықпалсыздығы кесірінен тежелуі мүмкін болатын ер адамдардың әйелдерге қызмет бабымен бағынуы мәселесі аса өзекті. Бұл ретте, әр түрлі деңгейде билік позициясын ұстанатын әйелдер, әдетте, өзіне орынбасарлыққа, көмекшілікке ер адамдарды алуға бейімді келеді, бұл олардың (ер адамдардың) үздік кәсіби даярлығымен түсіндіріледі, әйтсе де, сәйкес жағдай болғанда, әйелдердің де, ерлердің де қабілетте-рі бірдей бола алады, ал, көбіне, бірдей болып табылады да, тек әйелдердің өзін көрсетуге мүмкіндіктері кем. Көп жағдайда әйелдердің өздері билік нысаны тұрғасында дәл сол ер адамдардың болуын артық көреді. Тұтастай алғанда, саяси қызмет және, әсіресе, саяси басшы мансабы әйелдердің өздерінің басты міндеті – отбасылық міндетін атқаруына кесірін тигізуі мүмкін деген сенім модернизация процестерінің нәтижесінде соңғы уақытта барған сайын маңызын жоғалта бастағанымен, толықтай жоғалып кеткен жоқ.

Кейбір бұқаралық ақпарат құралдарында әлі де қоғамдық санада, әсіресе әйелдер қауымы санасында басшы әйел бейнесінің тартымсыздығы ұғымын сіңіруге бағытталған «дәйек» насихатталады. Көптеген елдерге тән ерекшелік әйелдерді билікке тарту мәселелерінде неғұрлым озық ойлы болып қала халқы табылатындығында, алайда, Қазақстанға тән ерекшелік қала мен ауылдық орта арасында бұндай озық ойлылық деңгейіндегі алшықтықтың тым үлкен болып табылатындығында.

Тұтас алғанда, қоғамдық санадағы, үлгілік-өнегелік құндылықтардағы, діл тұрғысындағы өзгерістер өте-мөте баяу жүруде. Сондықтан, бүгінгі таңда Қазақстанда баяғыша әйел затының «әлсіздік» туралы ұғым басым екендігін айтуға болады, бұл ретте, әйелдердің көтеруіне тура келетін дене жұмысы ауыртпа-лығы, психологиялық салмақ, аса ауыр тұрмыс жүгі осы айтылған табиғи

әлсіздікке кереғар екендігі ескерілмейді, мәселе әлсіздіктің ер адамның билігіне жаппай тәуелтілік ретінде қабылданатындығында.

Дамыған елдерде әйелдердің әлеуметтік-экономикалық ахуалының жақсаруы әйелдерді саясат пен билікке тарту үшін қажетті жағдай ретінде қарастырылады. Әйелдердің басым көпшілігінде отбасын асырау сияқты үйреншікті мәселе неғұрлым өзекті болып табылады, сол себепті де, олар бұндай ахуалды жақсарту әрекеті ретіндегі саяси мансап жолын бастау мақсатын орындалмас бос қиял санайды, оның үстіне, олар патриархаттық қатынастар жағдайында тәрбиеленсе, мәселе, тіптен, күрделенеді. «Сана төңкерісі» тек қалалық жас әйелдер қауымы бөлігіне ғана тән, бірақ, олар да, әдетте, билікке, саясатқа баруды мақсат етпейді, қайта, негізінен, материалдық тәуелсіздікке ұмтылады, көбіне, шетелдік компа-нияларда жақсы қызмет-мақсатқа қол жеткізіп, жақсы ақша тауып, сәтті тұрмысқа шығуды армандайды. Саяси билікке жету келешегі тек санаулы қыздарды тартады, себебі, олардың көзінде саясат тым күрделі әрі лайықсыз іс болып табылады. Мейлінше көп әйелдердің билікке енуі мәселесі көптеген елдер, соның ішінде, Қазақстан үшін де өзекті.

Сонымен, әйелдер билікке қажет, өйткені, олар өзгерістердің катализаторы бола алады, олардың билік құрылымдарына келуі – тұтастай алғандағы қоғамдағы әйелдер қауымының, демек, әрбір жеке алғандағы әйелдің мәртебесін арттырудың әділ де қажетті шарты. Бұған қоса, әйелдер тұрғысындағы мемлекет саясаты дербес бағыт ретінде қажет, өйткені, әйелдер ахуалымен байланысты айырықша ерекшелікті мәселелер тобы бар және де, әдетте, дәл осы әйелдер ол мәселелерді басқалардан артық түйсініп, зерде-лейді және оларды шешу жолдарын ұсына алады. Сонымен бір мезгілде, билікке келген әйелдер бөле-жара әйелдер мәселелерін шешуі тиіс деп айту дұрыс емес. Көшбасшы әйел қоғам үшін барынша өмірлік маңызды мәселелерді шешуі тиіс, ол мәселелер ерлерге де, балаларға да. қарттарға да қатысты болуы мүмкін. Әлемдік тәжірибе көрсеткеніндей, саясатта (басқа да салалардағыдай) әйелдер немесе ер адамдар неғұрлым білікті болатын салалар бар, бірақ, бұл, мысалы, денсаулық сақтау немесе білім беру саласында ер адамға басқарушы қызметтерге жол жабық болуы тиіс немесе әйел ішкі істер министрі қызметін атқара алмайды дегенді білдірмейді; бәрі нақты жағдайға, ортаға байланысты, бірақ, кез-келген жағдайда, билік орындарына таңдау немесе тағайындау барысында гендердік сипаттарды емес, кәсіби сапаларды басшы-лыққа алу қажет. Біздің парламентімізде небәрі бірнеше әйелдің өкіл болуы, тіптен, депутат әйелдеріміздің «әйелдік сипатты» мәселелерді шешуге белсенді қатысуын дйттемейді.

1. *Қазақстан-2030. – Алматы: ЮРИСТ, 2005. – 85 б.*

2. *Отчет о положении женщин в Республике Казахстан от 1997 г. – Алматы: Издательство «Мальвина», 1997. – С. 4.*

Түйін

Мақалада саяси ғылымда толық зерттелмеген Қазақстан әйелдерінің қоғамның саяси өміріне араласуының өзекті мәселелері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются актуальные вопросы участие женщин Казахстана в политической жизни общества, которые недостаточно изучены в политической науке.

Summary

This article is considered the topical problems of Kazakh women participations in the political life of society which it was studied in political science insufficiently.

ӘОЖ 613.98

ҚАРТ АДАМДАРҒА ӘЛЕУМЕТТІК КӨМЕК БЕЛСЕНДІРУШІ СТРАТЕГИЯ

О.Нұсқабаев – а.ғ.д., проф.,

Г.Т. Қадыр – магистр, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Туркестан қаласы

Қазіргі жағдайда өзіндік өмірдің жеке жауапкершіліктің қалыптасуы өсуде. Қазіргі таңдағы қарт адамдар “өз орнында отырып, өз істерімен айналысқысы келмейді”, олар әлеуметтік және саяси мәселелер-лерді шешкісі келеді және шешеді алады. Сонымен қатар өздерінің күштерін жүзеге асырып, әлеуметтік кеңістікке араласуға бара-бар жолдар тапқысы келеді. Ал екінші сипатта, яғни өзінің

конфорлизмі арқылы төнген қауіпті теңестіргісі келеді. Дегенмен де қарт адамдар объективті негіздерге сай қызметтің шектелуі экономикалық салада жүреді. Оған қажетті көмек экономикалық немесе утилитарлық керек емес, ол әлеуметтік, діни, тәрбиелеу, эстетика, салалардан қажет. Қартайған шақта өмірдің бағыты, қажеттіліктер-ді қанағаттандыруға бағытталған, утилитарлық екен құндылықтарды өндіретін тура мақсаттағы салалар-дан негіз алып отырады [1, 19-29 б.].

Адамның қартайған шағында абыройы мен таңдау еркіндігін сақтап заңды құбылыс. Әлеуметтік қызмет көрсетудің қызметкерлері тәуелді қатынас көп айтады. Қарт адамдарға байланысты стратегияны қорғаушылар ресей мәдени дәстүрімен санасады. Бұл социсталды деңгейде мемлекет институттарының қызметі негізінде жататын патериалистік принциптерден көрініс табады.

Қарт адамдардың еркіндігін қолдау үшін оларды қажетті көмек берумен қорғау үшін. Бірақта шын мәнінде адамның жеке ісіне араласу жағдайлары, қарт адамдар физикалық қамау деп түсінеді. Қоғамның қарт адамдарын бөлуге мүмкіндік береді [2, 136 б.]. Госпитализм деп аталатын құрылады, бұл “жабық” ұйымдарға тән құбылыс, ол бейімделуге еш мүмкіндік бермейді. Жоғарыда көрсетілген жағдайлар тұлға-ның өшуіне әкеледі: эмоционалды салада – күмәндану, ашуланумен көрінеді, когнитивті де өткендегі ойлар, қайғыру, болашақтан бірдене күту (ауру, құқықтық шектеулі, өлім) болып табылады [3. 163-166 б.]

Көмек көрсету (өзара келісімділік) сипатта болады. Күнделікті өмірде қарт адамдар балаларға әртүрлі көмектер көрсетеді. Әлеуметтік саясатты концептуалдық және тәжірбиелік деңгейде жүзеге асыру түсіні-гі. Біреуге көмек көрсету қажеттіліктерін жүзеге асыру механизмін жасаумен қарт адамның жеке күшін белсендіруге бағытталған әлеуметтік көмектің мәселелік кеңістігін маңызды түрде кеңейтер еді [4, 136 б.]. Назардың ынталандыру стратегиясына бұрылу, қамқоршы стратегиясын іс-тәжірбиеде пайдалануды жоққа шығармайды.

Ынталандыру стратегиясы бірнеше бағыттарда жүзеге асырылады:

1. өзінің қартаюына байланысты превентивті әрекет арқылы, өмір сүрудің алдын ала дайындалу мәдениетін қалыптастыру.

2. қарт адамдарды қамқорға алудың әр алуан түрлерін дамыту.

Ынталандырудың стратегиясының көрсетілген бағыттардың бірінші превентивті сипатта болып келеді: және де тек қана қарт адамдарға да бағытталады. Соңғыларына қарттық “кенеттен” немесе “бүгін-ертең” келмейтінін ескеріп, оны жақсы деңгейде қарсы алу үшін дайындалу керек. Қазіргі қалыптасқан жағдайда қарттық адамның жеке тұлғалық мәселесіне айналуға.

Жан-жақты сақтандыру, өзінің қарттығын қамтамасыз ету шараларын айырып, өзін-өзіне қамқор болу жеке импульсынан алшақтатады [5, 576 б.]. Мемлекеттің қамтамасыз ету жүйесінде жеке іс-әрекетпен қайырымдылық үшін бос орын қалуы керек. Көмек беру процесіне абайлықпен келу керек, өйткені артық көмек тұлғаның өзгеруіне әкеліп, нәтежиесінде жұмысқа жарамай қалуы мүмкін. Ауысу үздіксіз процеске айналғанда, жеке адам өмір бойы инфантилді жағдайда қалып қояды. Тұтынудың бұл амалы оны толық қанағаттандырады. Егер қоғам оған көмек беруін тоқтатса, онда жеке адам ауру немесе ашумен жауап береді.

Бұқараның инфантилдігін қолдайтын заңдар тұлғаның адамдық құндылықтар деңгейін төмендетеді. Адамдардың қартайғысы келмейтіндігі туралы ақталу сөздері, олардың бейімделе алмау жағдайларына әкеледі. Қазақстанда әлеуметтік шығынның өсу барысы төмендегенде және мемлекеттік көмек көрсету шарты қиындағанда, қартайғанға байланысты зейнетақы басты және тұрақты кіріс көзіне айналғанда, сұрақтың былай қойылуы белгілі бір түзетуді қажет етеді және әлеуметтік сақтандыру, мемлекеттік көмек көрсету бағдарламаларының дамуы мен қатар (қосымша кепілдік қамтамасыз ету, арнайы азық-түлік көмегі, үйге төлеуде мемлекеттік көмек) болуы керек [6, 278 б.].

Геронтологиялық категория, әлеуметтік қорғаудың әдістерімен активті және пассивті бағыттарын анықтау үшін қажет. Көмекпен қолдау көрсету кезінде, үлкен жастағы топтардың өсуін ескеру керек (75-79, 80-84, 85 жас және одан үлкен). Олар қоғамның ерекше назарын талап етеді, әсіресе қарт адамдардың кейбір топтары, айталық, мигранттар, басқындар, отбасы жоқ қарт адамдар және денсаулығы нашар қарт адамдар, әлеуметтік қызметті әр алуан қылу қажет, соның ішінде реакциялық қызметтің жеткілікті және таралуын, жалпы өркениеттегі тәртіптегі реакциялық түрлер мен құндылықтарды “стандартизациялау”. Қызметтің санымен әртүрлілігі қарт адамдардың өмір сүру бейнесіне әсер етеді, адам ресурстарын белсендірудің тұтқасын айналу мүмкін. Қазіргі Қазақстанда геронтологиялық қызметті тұтыну төменгі деңгейде болып отыр.

Ынталандыру стратегиясының екінші бағыты қарт адамдарды қамқорға алудың түрлерінің дамуымен байланысты: ұрпақаралық тәжірбиенің қатынасына әлеуметтік геронтологияда ұрпақтық

амал, әлеуметтік жағдайда үш өмірлік өлшемнің бар екендігін көрсетіп отыр: жастар, үлкендер және қарттар.

Қазіргі таңда ұрпақаралық қатынастың келесі моделдері қалыптасқан, онда қарт адамдар қамқор мен қолдаудың белсенді субъектісі болып табылады.

1. Қарт адам бала бағушы мен тәрбиеші рөлінде. Бұл моделді жүзеге асыру үшін физикалық күшті, жақсы қозғала алатын қарт адамдарды тарттады. Балаларды қорғау орталықтары, бала бақшалар және мектептер, тәрбиешілер істейтін орындар, ал ауру бағушылар, ауруханаларда, отбасыға көмек көрсету орталықтарында, кітапханалар мен бала бақшаларда жұмыс жасай алады.

2. Қарт адам жетекші және тәрбиеші рөлінде.

3. Қарт адам үлкен дос, жасөспірімдір үшін жаттықтырушы рөлінде. Ұрпақаралық қатынастың бұл түрі ертеден белгілі [7, 131-143].

4. Қарт адам кеңес беру қызметін агент рөлінде.

5. Қарт адам конфликт жағдайында делдалмен кеңесші рөлінде.

6. Қарт адам өзара көмекті ұйымдастырушы.

Қарттардың идеалды өмір сүруі ол тәуелсіздік деңгейі жоғары тығыз әлеуметтік байланыс. Біздің ойымызша басымды болып, қарт адамдардың тіршілік әрекеті түрінің жаңа құрылысын іздеу табылатын сияқты (өмір сүріп жатырған дәстүрлі қарттар үйімен қатар) «уақытша пана орталықтары», «арнайы пәтерлер», геронтологиялық қоныстар» бұлар емдеу құрылыммен үй арасындағы құрылым ретінде өзара көмек негізінде тұрмысты ұйымдастыруға көмектеседі. Жас және дені сау қарттар, көмекті қажет ететін-дерге көмек көрсетеді.

Қартайып бара жатқан қоғам басқа көлемдегі геронтологиялық білімді қажет етеді, қазіргі геронтологиялық әртүрлі саласының дамуын керексінді, ең алдымен, әлеуметтік геронтология, ол қарттықты «көптеген мүмкіндіктер аймағы» ретінде қабылдауға көмектеседі. Яғни адамның және қоғамның динамикалық дамуының ресурсы ретінде көрінеді. Геронтологиялық компотентілік ұрпақаралық өзара әрекетке көптеген кедергілерді жеңуге, ұрпақтардың байланысының контексті екенін түсінуге, олардың симбиот-тылық көруге көмектеседі және кез-келген мәдени текстің үздіксіз өмір сүруінің тура шарты болып табылады.

1. Аврамов У.М. *Формирование новой российской макроидентичности общественной науки и современности* 1999 г.

2. Александрова М.Д. *Проблемы социальной и психологической геронтологии*, 1995.

3. Павленок П.Д., Руднева М.Я. *Технологии социальной работы с различными группами населения Учебное пособие*, – М., 2010 г – 163 с.

4. Альперович В.Д. *Социальная геронтология*, 1998.

5. *Отбасы және денсаулық №10 2004 ж* Сәнов С., Ким Р. «Геронтология және гериатрия, яки егде тартқан адамдарды және қартайған науқастарды емдеу мен күту».

6. Алматыда еркектерден әйелдер 109000-ға артық. Тәтімов М. «Алматы ақшамы» газет. №53 (3443), 14.05.2006.

7. *Уровень жизни населения – Алматы*, 2006.

Түйін

Мақалада қарт адамдарға әлеуметтік көмек белсендіруші стратегиясы баяндалды.

Резюме

В статье доложены активные стратегии в социальной помощи у пожилых.

Summary

In the article given a report active strategy at social to the help at elderly.

ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ

ӘЛЕУМЕТТІК ИНСТИТУТТАРДЫҢ САЯСИ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Р.Б. Әбсаттаров – *ф.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистратура және PhD докторантура Институтының саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі*

Әлеуметтік даму үрдісінде біртүрлі немесе өзінің қызметінің мазмұны бойынша және атқаратын функциялары бойынша әлеуметтік ұйымдар көбінесе аса ірі әлеуметтік қауымдастықтарға бірігеді, олар белгілі бір дәрежеде осы ұйымдарға енген адамдардың мінез-құлқын (жүріс-тұрысын) реттейді. Мұндай жағдайда жекелеген индивидтер сондай бір әлеуметтік қауымдастықтарға тартылатын болады да олардың мінез-құлқы бәріне ортақ заңдармен, нормалармен, ережелермен, мақсаттармен және міндеттермен ұйымдастырылатын болады.

Осындай қоғамдық бірлестіктердің бірі, әлеуметтік қатынастар мен өзара әрекеттердің салыстырмалы түрдегі тұрақтылығын, олардың азды-көпті ұтымды реттілігін қамтамасыз ететін әлеуметтік институттар. Әлеуметтік институттар құра отырып және олардың қызметіне қатыса отырып, адамдар әлеуметтік әрекеттердің белгілі бір түрін бекітеді және нығайтады. Оларды сол қауымдастықтың немесе қоғамның мүдделері үшін тұрақты және міндетті етеді.

Сондықтан қоғамдық тәртіпті қолдау үшін және әлеуметтік топтардың, қоғамның өзара әрекетінің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін әлеуметтік институттар өмір сүреді. Әлеуметтік институттарды ұйымдардың алуан түрлі формаларының жиынтығы ретінде және әлеуметтік қауымдастықтың, жалпы қоғамның дамуы мен өмір сүруі үшін қажетті функцияларды жүзеге асыруды қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастарды, әлеуметтік мекемелерді, норма жүйелерін, әлеуметтік рөлдерді реттеуші ретінде айқындауға болады.

Әлеуметтік институттар – бұл адамның ойлап тапқан ұлы әлеуметтік-саяси жетістігі. Олар әлеуметтік-тің (күні бұрын айту, сенімділік, жүйелілік және т.б.) басты басылымдықтарына жетуді қамтамасыз етіп қана қоймайды. Әлеуметтік институттар қайсыбір қажеттілік қалай да

қанағаттандырылды деген сенімге негіз береді және осы мақсаттың сапалы деңгейде орындалатынына сенім ұялатады.

Әлеуметтік институттар қатарына мемлекет, саяси партиялар, әскер, сот, отбасы, құқық, мораль, дін, білім және т.б. жатады. Әлеуметтік институттардың пайда болуына қоғамдық әлеуметтік-саяси қатынас-тар, әлеуметтік, саяси қызметтер және әлеуметтік, саяси үрдістер салаларын арнайы реттеудің объектив-тік қажеттігі септігін тигізді. Осының бәрін дұрыс, саяси түсіну үшін, ең алдымен, әлеуметтік институттар ұғымы мен анықтамасын айқындау қажет.

1. Әлеуметтік институттар ұғымы және анықтамасы

Индивидтердің қоғамдағы өмірі әлеуметтік институттар арқылы ұйымдастырылады. «Институт» термині (лат. institutum сөзінен шыққан) «құру-ұйымдастыру», «орнату-белгілеу» деген түсінікті білдіреді. Әлеуметтану мен саясаттануда институт адам – тіршілік әрекетінің қайсыбір жақтарын реттейтін және олардың рөлдері мен мәртебелерінің жүйесін ұйымдастыратын нормалардың, ережелердің және символ-дардың тұрақты кешені ретінде анықталады. Әдетте институт деп адамдар мінез-құлқының стандартталған тәсілдері түсіндіріледі, бұлардың көмегімен әлеуметтік-саяси құрылым – әлеуметтік-саяси қатынастар жүйесі уақыт пен кеңістікте өзінің өмір сүруін сүйемелдейді. Мысалы, отбасы институты – бұл қоғам қабылдап, тұқым жалғастырумен байланысқан ер адаммен және әйел адамның тұрақты бірлескен өмірінің формасы. Бұдан отбасындағы өзара қатынас нормалары, отбасын құру ережесі, рөлдік міндеттер мен құқықты бөлу, символдар жүйесі жатады, бұлар арқылы қоғам осы өмір саласымен байланысқан өзінің түсініктерін бекітеді. Бұл саяси мәселе. Мысалы, қазіргі қоғамда отбасы неке одағын бұзуға еркіндігі, әрі тек құқығы бар, олардың некесінен туған балаларына біріккен жауапкершілігі бар, өз бетінше отбасын құруды жоспарлауға, балалардың санын реттеуге, керексіз жүктілікті тоқтатуға құқығы бар еркек пен әйелдің моногамды одағы және әлеуметтік-саяси құбылысы ретінде түсіндіріледі. Қазіргі қоғам өзінің мүшелерінен некені міндетті түрде діни бекітуді талап етпейді. Тіптен азаматтық некеде тұрмайтын екі адамның ұзақ мерзімді бірлескен өмірі қайсыбір аспектілерде, қазіргі қоғам отбасы ретінде қарастырады. Қазіргі отбасы, әдетте, нуклеарлы, аз балалы, оның идеалы құқықпен, міндеттермен, және жауапкершілікпен, сонымен қатар, еркіндік теңдігімен сипатталады.

Осының бәрі бірігіп, қазіргі қоғамдағы отбасы кең жайылған сипаттамасын қалыптастырады. Аталмыш мысалдан біз әлеуметтік институттың не екенін анығырақ түсінетін боламыз. Әрбір қоғамда, әлеуметтанушылардың, саясаттанушылардың айтысына қарағанда, міндетті түрде әлеуметтік институт-тардың минимум бес тобы болады. Оларға мыналар жатады:

- Саяси институттар, бұлар билікті жүзеге асырудың және билік төңірегіндегі қатынастардың регламенті;

- Экономикалық институттар, – тауар өндіру мен бөлудің және қызмет көрсетудің регламенті.

- Стратификация институттары, бұлар қоғамдағы мәртебелік позициялар мен табыстарды бөлуді реттейді.

- Туыстық институттар, – туыстардың, ерлі-зайыптылардың, ата-аналар мен балалардың арасындағы қатынастарды ұйымдастыратын, халықты ұдайы өндіруді және салт-дәстүрлерді таратуды қамтамасыз ететін институттар.

- Мәдениет институттары. Мұның құрамына дін, білім және өзінің мәдениет институттары кіреді. Бұлар жаңа ұрпақтардың әлеуметтенуі үшін, әлеуметтік, саяси құндылықтарды сақтау мен жеткізу үшін жауапты.

Қоғамдық өмірдің қайсыбір саласында әлеуметтік-саяси тәртіпті белгілеу жүйесі яғни қайсыбір әлеуметтік институт қалыптасуы үшін оған қажетті алғышарттар болуы тиіс [1]. Біріншіден, қоғамдағы инди-видтердің көпшілігі осы институтқа деген әлеуметтік-саяси қажеттілігін мойындауы керек. Екіншіден, қоғам сол қажеттіліктерді қанағаттандыруда тиісті құралдарды иеленеді, атап айтқанда ресурстарды (ма-териалдық, еңбек, ұйымдық), функцияларды, әрекет жүйесін, индивидуалдық мақсаттылықты, мәдени ор-таны құратын символдар мен нормаларды иеленуі керек. Бұлардың негізінде жаңа институт қалыптасады.

Әрбір институт өзіне белгілі бір қызмет саласын: бекітілген құқық пен міндеттер негізінде қайсыбір қоғамдық, саяси, ұйымдық немесе басқарушылық функцияларын орындау үшін өкілетті адам топтарын; ресми қызметкерлер арасындағы қатынастардың ұйымдық нормалары мен қағидаттарын (басшы-бағыну-шы қызметкер, оқытушы-студент және т.б.); алға қойылған міндеттерді шешу үшін қажетті материалдық құралдарды (қоғамдық ғимараттар, құрал-жабдықтар және т.с.с.) қосып алған. Десекте әрбір қалыптасқан институттың өз мақсаты болады, яғни бұл институттың қызметі бағытталған топтық немесе қоғамдық – саяси қажеттіліктер шеңбері.

Әлеуметтік институт ретіндегі жоғары мектептің құрылымын мысал етіп қарастырып көрелік. Ол білім Министрлігінің қызметкерін, жоғары оқу орындарының оқытушылар құрамын, әкімшілік және қоғамдық ұйымдарын, студенттер мен студенттердің өзін-өзі басқару органдарының қосқан, қажетті материалдық құралдарында (қаржылық қамтамасыз ету, оқу ғимараттары, ғылыми зерттеулері, кітапхана-лары, зертханалар және т.б.) иеленген. Жоғары мектептің негізгі мақсаты (функциясы) – жоғары білікті мамандар дайындаудағы қоғамның қажетін қанағаттандыру.

Әлеуметтік институттардың екі позициядан сыртқы, формальді құрылым тұрғысынан, ішкі, мазмұнды қызмет тұрғысынан қарастырылу мүмкіндігін айтуымыз керек. Сондай маңызды әлеуметтік институт болып табылатын юстиция институтын мысал етіп қарастырамыз. Өзінің сыртқы жағынан ол ерекшелікті қызметкерлердің (прокурорлар, судьялар, адвокаттар және т.б.) және мекемелердің (прокуратура, сот, қамау орындары) жиынтығы ретінде көрінеді. Бұлар белгілі бір материалдық құралдармен қамтамасыз ететін және белгілі бір нақты құқық қорғау функциясын атқарады. Өзінің ішкі мазмұны жағынан осы әлеуметтік юстиция институты, қоғамдағы тәртіпті қолдау функциясын қамтамасыз ететін өкілетті қызметкердің мінез-құлықтарының белгілі бір қалыпқа түскен үлгісінің жиынтығын білдіреді.

Қарастырылып отырған осындай феноменнің құрылымынан шыға отырып М.Вебер әлеуметтік инсти-тутқа тән екі ерекшелікті бөліп көрсетеді. Бірінші ерекшелік. Әлеуметтік институт олардың жиынтығы ретінде көрінеді, ол үшін адамдардың объективті мәліметтерді – мамандығы, білім деңгейі, белгілі бір білімнің және т.с.с. болуы негізге алынады. Екінші ерекшелік. Осы бірлестікте сол әлеуметтік институт-тың және онда орнатылған нормалар мен ережелерді, соның ішінде, мәжбүр ету бойынша санкцияны іске асыратын ерекшелікті аппарат құрамын кіретін барлық субъектілер басшылыққа алатын ұтымды заңдар-дың, ережелердің, нормалардың болуы, осы ерекшеліктердің арқасында әлеуметтік институт нормативті кешен іспетті көрінеді, сол арқылы адамдардың қоғамдық өмірдің маңызды салаларындағы – экономика-дағы, саясаттағы, мәдениеттегі, отбасындағы, әлеуметтік саладағы әрекеттері бағытталады және бақылау-ға алынады. Аталмыш ерекшеліктер әлеуметтік институтқа қоғамның тұрақтылығын, оның нормальді ұдайы өсуі мен дамуын қамтамасыз ететін нақты механизм қызметін атқаруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік институттардың келесі сипатты белгілерді иеленетінін айтуымыз керек.

Біріншіден, олар өзінің қызметінде белгілі бір нақты мақсатты иеленген.

Екіншіден, оларға алдарына қойған мақсаттарына жетуді қамтамасыз ететін белгілі бір функция-лар тән.

Үшіншіден, тек осы институттарда ғана әлеуметтік мәртебелер мен өнімдерді, функцияларды, құқық пен міндеттерді нақты бөлу іске асады.

Төртіншіден, әлеуметтік институттар өзара қарым-қатынастарды реттеудің ерекше типімен, осы институттың қызметіне қатысатын индивидтердің басшылыққа алатын заңдардың, жарлықтардың, нормалардың, ережелердің белгілі бір жүйесімен өзгешеленеді.

Бесіншіден, ауытқыған мінез-құлықты айыптайтын, бұлтартпайтын, басатын және кодексіне қолдау көрсетуді қамтамасыз ететін санкция жүйесі әлеуметтік институттың ерекшелікті белгісі болып көрінеді.

Әлеуметтік институттардың аталмыш белгілерінің әлеуметтік, саяси ұйымдардың мәнді белгілеріне көбінесе дәл келетінін байқау қиын емес. Мұндай сәйкес келуді толық түсінуге болады, өйткені әлеумет-тік институттар әлеуметтік, саяси ұйымның ерекше типін көрсетеді. Сондықтан өзінің ерекшеліктеріне орай ол – саны көп формальді ұйымдардың сипаттамаларына сәйкес келеді. Алайда, әлеуметтік институт өзінің өмір сүруінде ұйымдардан өзгешелендіретін мәнді белгілерді де білдіреді.

Олардың келесілері аса мәнді болып саналады.

Біріншіден, кезінде М.Вебер атап кеткендей, индивидтердің және олардың топтарының әлеуметтік институт шеңберіндегі қызметі, мақсаттары мен құралдарына жету үшін институт ұтымды заңдармен реттелген, бұған олардың міндеттері сай келетін барлық қылықтары бағыт-бағдар ұстайды; егер де қылықтар мен міндеттер арасында алшақтық пайда болса және жекелеген индивидтер қолданыстағы заңдарға бағынғысы келмесе, онда мінез-құлықтың сәйкес типін реттейтін саяси, күштеу аппараты іске қосылады.

Т.Парсонс әлеуметтік институт қызметіндегі мәжбүр ету машинасының болуының маңыздылығын атап көрсете келіп, бұл қажеттілік институционалдырылған нормативтік міндеттерді авторитарлық түсін-дірменің керектігімен байланысты деп жазды.

Екіншіден, әлеуметтік институт адамдардың өзара әрекеті мен мінез-құлқының салыстырмалы түрдегі тұрақты және ұзақ мерзімді әрекет етуші типі іспетті, бұл оны өздерінің негіздеушілерімен

және рух берушілерімен қоса жоғалып бара жатқан көптеген ұйымдардан айырады. Мысалға, шіркеу әлеуметтік институт ретінде жүздеген, тіптен мыңдаған жылдар бойы өмір сүріп келгенін, ал Ресейдегі декабристердің құпия ұйымдары 10-15 жыл ғана өмір сүргендігін айтсақ та жеткілікті.

Үшіншіден, әлеуметтік институт – бұл адамдардың ірі масштабтағы қауымдастығы, оның ұйымнан айырмашылығы әдетте, өзіне жергілікті, аймақтық және жалпы (жалпы ұлттық) деңгейдегі ұйымдардың жүйесін қосып алып, кең тармақталған және күрделі иерархияланған құрылымының болуында жатыр.

Төртіншіден, әлеуметтік институттар қоғамның әлеуметтік-саяси, экономикалық, социомәдени және құндылықты құрылымына кіріктелген, бұл бір жағынан институт қызметінің құқықтық негізін формальді қамтамасыз етсе, екінші жағынан, оған қызметтің институционалдық типтеріне бақылау жасауға мүмкін-дік береді.

Бесіншіден, әлеуметтік институт табысты орындауды қамтамасыз ететін нормативтік заңдарды және жарлықтарды, сонымен қатар, әлеуметтік-саяси бақылауды тиімді жүзеге асыруға қажетті кадрлары, материалдық ресурстары және жағдайлары болады.

Алтыншыдан, әлеуметтік институт нақты адамның әдеттегі жағдайда өзін ұстау мінез-құлқы стандарт-тарының тұтас жүйесін иеленген. Әлеуметтік институттың құрамына кірген барлық индивидтер мен топтар сол институттың өз функциясын табысты орындауы мақсатында әлгі стандарттарды орындауға міндетті болады.

Осымен байланысты заңдардың болуы; ірі масштабтағы қауымдастықтың; кадрлар мен ресурстардың болуы; әрекеттің ұзақтығы; қоғам жүйесіне кіріктену; адамдар мінез-құлығының стандарттары әлеуметтік институттың өмір сүруінің мәнді белгілері болып табылатындығын айтуымыз керек.

Аталмыш ерекшеліктерді есепке алу қарастырып отырған әлеуметтік институтқа анықтама беруге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік институт – бұл тұрақты әлеуметтік, саяси құрылымымен, өз элементтерінің терең кірікте-нуімен, олардың алуан түрлі динамикалық функцияларымен, мінез-құлықтың орныққан ұтымды стандарттарының болуымен, шешімін табатын міндеттердің алдын ала белгіленген мазмұнымен ерекше-ленетін салыстырмалы түрдегі жоғары ұйымдасқан әлеуметтік-саяси қатынастар мен өзара әрекеттердің жүйесі.

«Әлеуметтік институт» ұғымы кейде қайсыбір әлеуметтік, саяси қызмет түрлерінің тәртіптелген жүйе-сі ретінде қолданылатынын; мекеме немесе мекемелер жүйесі ретінде аса тар мағынада қолданылатынын атап көрсету керек. Мемлекет мекемелер жүйесі ретінде немесе оның жекелеген бөлімдері: полиция, қарулы күштер, сот, прокуратура әлеуметтік институттарды осылай түсінудің мысалы болып табылады. Мұндай институт ұғымына саяси партиялар, кез-келген қоғамдық ұйымдар да жатады. Институттың екінші тар мағынадағы осы түсінігі қоғамтанушылардың «ұйым» ұғымына беретін мазмұнына жақын.

Әлеуметтік институттарды әлеуметтік-саяси мәртебелер мен рөлдердің, функциялардың, өзара әрекет-тің әрбір субъектісінің өкілдігі мен жауапкершілігінің, оларды жүзеге асыру үшін әрекеттер мен бақылау бірлігінің анық шектелуі ерекшеленеді.

Соның арқасында қоғамда белгілі бір жағдайлардағы адамдардың мінез-құлқы, қоғамның өз құрылы-мында әлеуметтік-саяси байланыстардың тұрақтылығы мен орнықтылығын алдын ала көру айтарлықтай қамтамасыз етіледі. Сондықтан әлеуметтік институттар қоғамының әлеуметтік-саяси құрылымының аса маңызды негізгі формаларының бірі болып алға шығады.

Әлеуметтік институт өзінің өмір сүру барысында сол қоғамның іргелі мақсаттарын, құндылықтарын, қажеттіліктерін сәйкестендіру жолы мен өмірде орын алған әлеуметтік-саяси жүйе үшін адамдардың алуан түрлі қылықтарын және әрекеттерін белгілі бір өміршең қажетті қызмет және әлеуметтік-саяси қатынас типіне апарды.

Осының арқасында ол қайсыбір қоғамдық өмір саласындағы әлеуметтік-саяси қатынастарды тәртіп-тейтін, адамдардың көптеген индивидуалдық және топтық әрекеттерін кіріктіретін және үйлестіретін қоғамның әлеуметтік құрылымының жетекші компоненті ретінде алда тұрады. Мысалы саяси институт-тар (мемекет, саяси партиялар) қоғамның әлеуметтік топтары мен қауымдастықтарын әлеуметтік-саяси кіріктеуін іске асырады; мәдениет институттары (шығармашылық одақтар, театрлар, мұражайлар және т.б.) құндылықтарды, идеаларды, үлгілерді бекіту және қолдау көрсету жолымен адамдардың мінез-құлқын нормативті реттеу функциясын атқарады.

Көптеген институттар – бюрократиялық ұйымдар болғандықтан олар өзіндік бір «ауруларға» шалды-ғады. Революция немесе тездетілген әлеуметтік өзгерістер кезеңінде көптеген дәстүрлі

институттар өз қызметін тоқтатады, болмаса жаңа міндеттерді шешуге бейімделеді. Екінші жағынан, жаңа қоғамдық институттарды қалыптастыру уақытты талап етеді. Нәтижесінде адамдар қатал қиыншылықтарға ұшырайды. Бұдан дәстүрлі өмір салаларындағы қоғамдық тәртіпті қолдауда және жаңа әлеуметтік-саяси қатынастарда пайда болатын жөнсіздік көрінеді.

Қоғамның тәртібі бұзылған институттардың мұндай өтпелі кезеңдерін, Э.Дюркгейм аномия деп атаған. Әрбір жеке адамның өмірі және әлеуметтік топтардың қызметі шешуші дәрежеде әлеуметтік институттардың тиімді жұмысына байланысты болғандықтан қоғамтанушылар әрқашан осы мәселені зерттеуге үлкен маңыз берген.

Әлеуметтік институттардың әлеуметтік ортамен өзара әрекеті, олардың қызметінің маңызды сипатта-масы болып табылады. Егерде институт өзінің алдына қойған мақсаттарын тиімді шешуді қамтамасыз еткен болса, онда өзара іс-әрекет айтарлықтай қиыншылыққа соқтырмайды. Алайда әлеуметтік институт-тар әлеуметтік-саяси өзгерістердің ықпалында және жаңа қоғамдық қажеттіліктердің қалыптастыруының нәтижесінде уақыт талаптарына жиі жауап бере бермейді. Қайсыбір институттардың қызметіндегі осындай сәйкессіздіктердің нәтижесінде дисфункция құбылысы пайда болуы мүмкін. Бұл құбылыстар сыртқы, формальді (ұйымдық) салалармен қатар, олардың қызметінің мазмұнына, сипатына әсер етуі мүмкін. Формальді ұйымдар тұрғысынан алғанда, мысалы Кеңестер жүйесі заң шығарушы, атқарушы және сот билігі болып бөлінуге негізделседе қоғамның заманауи саяси ұйымдарының демократиялық әдістеріне сәйкес келмейді.

Посткеңестік қоғамдағы білім институттары мазмұны жағынан алғанда білім беру тұжырымдамасының өзін өзгертуді, басқа пәндерді таңдауды және басқа т.б. өзгертуді қажетсінеді [2], яғни қалыптасып келе жатқан нарықтық қатынастардың және еңбек нарығында болатын өзгерістердің қажеттіліктеріне бағыт-бағдар ұстауы тиіс. Десекте дисфункция құбылысы қайсыбір дәрежеде кез-келген қоғамдық институ-ттардың қызметіне тән. Нарық институттары (корпорациялар, банктер, биржалар және т.б.) капиталды тиімді қайта бөлудің және еңбекті ынталандырудың қуатты механизмдері болып табылады. Алайда мемлекет қор биржаларындағы алып-сатар операциялар мүмкіндігін, рыноктарды монополиялық басып алуларды шектейтін және т.б. қорғайтын құқықтық аспектілердің тұтас жүйесін қабылдап, осы институт-тардың қызметінің экономикалық, саяси және әлеуметтік салдарын тұрақты түрде бақылауға алуға мәжбүр болып отыр.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардан шыға отырып, әлеуметтік институт – өзара келісілген жүйе арқылы мақсатты бағыт-бағдар ұстаған мінез-құлық стандарттарын жүзеге асыратын, жүйеде олардың пайда болуы мен топтасуына әлеуметтік институттың нақты шешетін міндеттерінің мазмұны септігін тигізген әлеуметтік-саяси қызмет пен әлеуметтік-саяси қатынастардың белгілі бір ұйымы, – деген қорытынды жасауға болады. Функцияларын атқара отырып, әлеуметтік институттар өздері сәйкестендір-ген мінез-құлық стандарттарына келісіп, оның құрамына енген адамдардың әрекетін мадақтау және осы стандарттардың талаптарынан ауытқыған мінез-құлықты басып жанышады, яғни индивидтердің мінез-құлқын бақылайды, тәртіптейді.

Әлеуметтік институттар қажеттілік типі мен өзі шешетін міндеттері бойынша ажырайтынын айтуымыз керек.

2. Әлеуметтік институттардың типтері

Қазіргі қоғам әлеуметтік институттар жүйесінің ұлғаюымен және күрделенуімен сипатталады. Бір жағынан, сол бір ғана қажеттілік көптеген арнайы институттарды туындата алады, екінші жағынан, әрбір институционалдық кешен, мысалы отбасы, коммуникация, қызмет көрсету өндірісі, одақты бөлу, индиви-дуалдық және ұжымдық қорғау, тәртіп пен бақылау қажеттіліктерді жүзеге асырады.

Әлеуметтік институттарда тарих барысында болатын өзгерістер институттардың өздерінде сақталған ішкі себептерге, әдетте үстем етуші әлеуметтік топтардың мүдделеріне осы институттың өмір сүру тиімділігі төмендеуіне байланысты болады, ал сыртқы факторларда бұл, мысалы қоғамның жаңа білім алуына, түсінігіне, дүниетанымына байланысты болады.

Мысалы, басыбайлық құқығы институтының күні өтіп жойылды. Өйткені барлық елдерде Ағартушы-лық идеология қалыптасып жайылған еді; оған сәйкес, адамдардың бәрі табиғатынан тең және басыбай-лық қожайындар үшін де, шаруалар үшін де маскара, сондықтан басыбайлардың еңбегі экономикалық тұрғыдан тиімсіз болды және феодалдық жер иеленушілердің экономикалық озықтығын қамтамасыз етуден қалды.

Әлеуметтік-саяси жүйелердің дамуы институттар эволюциясына алып барады. Ол әлеуметтік институ-ттардың дәстүрлі моделінен қазіргі модель бағытына қарай жүреді.

Әлеуметтік институттарға және олардың қоғамда өмір сүру ерекшеліктеріне саяси-әлеуметтанулық талдау жасау үшін оларды типтеу айтарлықтай маңызды.

Олардың қызметін тәртіптеудің регламентация каталдығы мен тәсілдеріне байланысты әлеуметтік институттар формальді және формальді емес болып табылады. Формальді әлеуметтік институттар өздерінің мәнді айырмашылықтарына қарамастан бір ортақ белгімен бірігеді: осы бірлестіктегі субъектілердің арасындағы өзара әрекет формальді ескерілген заңдардың, ережелердің, баптардың және т.б. негізінде жүзеге асады. Егер де әлеуметтік институттар әлеуметтік-саяси байланыстар жүйесінің қуатты арқаны болса, онда формальді әлеуметтік институттар – қоғамның беріктігін анықтайтын айтарлықтай төзімді және икемді металдан жасалған тірегі. Мұндай институттардың (мемлекет, әскер, шіркеу, мешіт, білім беру жүйесі және т.б.) қызметінің және өзін-өзі жаңартуының жиілігі әлеуметтік-саяси мәртебелерді, рөлдерді, функцияларды, құқықтар мен міндеттерді әлеуметтік-саяси өзара әрекетке қатысушылардың арасында жауапкершілікті бөлуді, қатал регламентациялаумен қамтамасыз етіледі, сондай-ақ әлеуметтік институт қызметінің талаптарына жауапсыз қарағандарға қатаң тәртіп қойылады. Белгілі бір шеңбердегі міндеттерді жүзеге асыру еңбек бөлінісімен және атқарылатын функциялардың кәсібилігімен байланысты. Өзінің функцияларын орындау үшін формальді әлеуметтік институттың мекемелері бар, солардың (мысалы, мектеп, жоғары оқу орны, колледж, лицей және т.б.) шеңберінде адамдардың белгілі бір кәсіби бағыт-бағдар ұстаған қызметі ұйымдастырылады; әлеуметтік-саяси әрекеттерді басқару жүзеге асырылады, оларды іске асыру үшін бақылау орнатылады, сондай-ақ, бұған қажетті ресурстар мен құралдар ай-кындалады. Формальді әлеуметтік институттар қазіргі қоғамдарда зор рөл атқарып, қатары артып келеді.

Формальді емес әлеуметтік институттар өз қызметінде белгілі бір нормалармен және ережелермен тәртіптелсе де, бірақ олар қатты регламентацияны иеленбеген, ал олардағы нормативті-құндылықты өзара қатынастар: жарлықтар, заңдар, жарғылар және т.б. түрінде анық белгіленбеген.

Достық формальді емес әлеуметтік институтқа мысал бола алады. Кез-келген қоғамның өмірін сипаттайтын элементтердің бірі болып саналатын достық адамзат қоғамының міндетті, тұрақты құбылысына айналған. Оған әлеуметтік институттың көптеген белгілері тән, атап айтар болсақ, белгілі бір нормалардың, ережелердің, талаптардың, ресурстардың (сенім, ұнату, берілгендік, адалдық және т.б.) болуы соны айғақтайды. Алайда достық қатынастарды регламентациялау формальді сипаттан аулақ, ондағы адамгершілік нормалары, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар және т.б. формальді емес санкциялардың көмегімен жүзеге асады.

Осымен байланысты достықтың, соның ішінде махаббатта, қызметтегі әріптестерімен өзара қатынаста да, туыстық қатынастарда да анық шекарасының болатындығын айтуымыз керек, бірақ бұл жерде әріптестердің мәртебелерін, құқықтары мен міндеттерін анық кәсіби бекітулер жоқтың қасы.

Формальді емес әлеуметтік институттарды қызметтің құрамдары мен әдістеріне, функцияларына қатысты арнайы заң актілер мен нормативтік құжаттарда анық белгіленген және бекітілген жарлықтар жоқ, бірақ бұл институттар, сонымен қатар, мейлінше кең әлеуметтік мағынада басқару және бақылау функцияларын атқарады, өйткені ол азаматтардың әлеуметтік шығармашылығының және еркін білдірудің (алуан түрлі мәдени және әлеуметтік қорлар, әуесқойлардың шығармашылық бірлестіктері, қызығушылықтары бойынша құрылған бірлестіктер) нәтижесі болып табылады. Әлеуметтік бақылау мұндай формальді емес институттарда қоғамдық пікірлерде, дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда белгіленген нормалардың көмегімен, яғни формальді емес санкциялардың негізінде жүзеге асады. Құқық нормаларына немесе басқа да формальді санкцияларға қарағанда қоғамдық пікірлер, әдет-ғұрыптар, дәстүрлер адамдардың мінез-құлқын бақылаудың аса тиімді құралы екенін көрсетті. Адамдар да өздерінің әрекеттері мен достарының жасырын айып тағушыларынан гөрі ресми басшыларының немесе билік өкілдерінің тарапынан болатын жазалануды артық көретіндер де кездеседі.

Қызметтің мазмұны мен бағытталуына байланысты әлеуметтік институттар әртүрлі: саяси, экономикалық, әлеуметтік-мәдени, діни, білім, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамтамасыз ету, отбасы және т.б. типтерге бөлінеді.

Саяси институттар билікті жеңіп алу, ұстап тұру және нығайту мақсатында оны жүзеге асыру мен бөлу мұратында құрылады. Саяси институттар саяси билікті іске асырады, оның қажеттігін индивидтердің, әлеуметтік топтардың ресурстарды, құндылықтарды және өзге де әлеуметтік, саяси маңызды нысандарды игеру қажеттілігінің шексіз еместігі айқындайды, олардың өз ықпалдарын кеңейтуге деген табиғи талпынысына әлеуметтік-саяси тұрғыдан анықталған шектеу қойылуы тиіс. Мұндай ресурстар материалдық сипатпен шектеліп қалмайды, оларға, сонымен қатар, қауіпсіздік, ақпаратқа қолжетімділік, мәртебе, бедел, билік жатады. Осындай шектеулер болмаса әлеуметтік-саяси өзара әрекеттер тәртіптелмейді және оларсыз әлеуметтік-саяси жүйе өзін анархияға ұрындыратын, кіріктеуін бұзатын егестер мен қақтығыстарды сөзсіз туындатады. Шектеуді қамтамасыз ету қоғамда биліктік қатынастарды, біреулердің басқаларға билігін орнатуды талап етеді.

Билік егестер мен қактығыстардың даму шегін анықтайтындай жағдайда болуға тиіс, олар шегіне жеткенде биліктік шешім қабылдауы керек, ол шешімдерді жұртшылық орындауға міндетті шешім ретінде қабылдануы тиіс.

Егер де билікті бір субъектінің екінші бір субъектінің белгілі бір мінез-құлқы, әрекеттік актілерін бақылауға алу мүмкіндігі ретінде анықталса, онда саяси билік, біріншіден, жалпы қоғамға тарайды, екіншіден, тек саяси билікте ғана санкцияның, соның ішінде физикалық мәжбүрлеу, еркінен және өмірі-нен айыру іспетті барлық түрлерін қолдану құқығы мойындалған. Алайда, саяси билік тарапынан болатын күштеу легитимді, яғни қоғам мүшелерінің басым көпшілігі оны мойындаған және қабылдаған болуы тиіс, және саяси билік осысымен қарақшылардан ерекшеленеді. Жалаң күштердің легитимділігі болмайды, оған қолданылатын зорлық-зомбылықтың беделін мойындағандықтан бағыну емес, керісінше, оған балама мінез-құлықтың болмауының салдарынан бағынушылық болып саналады.

Мемлекет әлеуметтік институт ретінде институционалдырылған саяси билікті білдіреді. Легитимділік саяси биліктің базасы ретінде дәстүрлерге, билеушінің көпшілік мойындаған беделіне және ұтымды демократиялық сайлауға негізделеді. Саяси билік әртүрлі жолдарымен құрылады және бөлінеді, тұтас немесе араласқан болып бөлінеді. Мемлекеттік басқарудың дәстүрлі типтеу формальді: автократия, яғни жеке билеушінің мемлекеті; олигархия, яғни жеңілдіктері бар аз ғана адамдардың үстемдігі және демократия сынды билікті бөлудің тәсілдерін қамтып көрсетті. Аристотель автократияның тиранияға (тиран үстемдігі), олигархияның плутократияға (қылмыскерлердің үстемдігі) және демократияның охлократияға (тобырдың үстемдігі) ұласу феномендерінің пайда болатындығын атап көрсетті.

Қазіргі заманда құқықтық мемлекет тұжырымдамасы мойындалды және дамытылды, ол кез-кеген мемлекеттік қызмет формасының құқыққа, ең алдымен институцияға бағыну идеясына негіздеген, конституцияның демократиялық қоғамдағы басты міндеті – азаматтардың маңызды құқы мен бостандығын сақтау мақсатында шек қоюшы, азаматтық қоғамның негізгі институттарының өзін-өзі дамытуына және өзін-өзі ұйымдастыруына кепіл болушы қызметін атқарады. Осылайша құқықпен мемлекеттік билікті шектей отырып, конституция өзінде жарияланған азаматтардың азаматтық және саяси құқығын қорғайды, құқықтың бостандықты жүзеге асырушы ретіндегі маңызды функциясын іске асырады.

Экономикалық институттар бірлестіктер мен мекемелердің (ұйымдардың) жүйесін білдіреді, олар экономикалық қызметтің салыстырмалы тұрақтылығын, өндіріспен, айырбаспен, тауарларды бөлумен, меншікке қатынасына қарай, шаруашылықта өзара әрекет етудің – қаржы, несие және т.б. экономикалық механизмдерімен байланысқан адамдардың экономикалық қатынастарын қамтамасыз етеді. Бұл жүйеге кәсіпорындар, банктер, фирмалар, сауда және қызмет көрсету мекемелері, кәсіпкерлер одағы, өндіріс және қаржы корпорациялары және т.б. кіреді.

Осымен байланысты экономикалық институттарды әлеуметтік институттардың бір түрі ретінде қарастыруға болатындығын айту қажет, өйткені оларды әлеуметтік, саяси, құқықтық, мораль мен этика норма-лары жүйесі, күтілістермен және санкция жүйелерімен нығайтылған мақсатты бағыт-бағдар ұстанған мінез-құлық стереотиптерінің салыстырмалы түрдегі тұрақты жиынтығы сипаттайды. Экономикалық институттардың нормативтік құрылымына меншік қатынасын білдіретін өндірістің басым типі, айырбас-тың әдеттегі формалары мен тәсілдері, сонымен қатар экономика саласындағы қайсыбір әлеуметтік, саяси құндылықтар, мінез-құлықтың моральдық-этикалық стандарттары мен нормативтері (мысалы, протес-танттық этика нормасы) кіреді.

Әлеуметтік институт ретінде экономиканың ерекшелігін анықтау үшін мұнда пайда болатын әлеумет-тік-саяси өзара әрекетті қатынастардың негізгі екі типі саналатын мәртебелік және келісім-шарттық көзқарасы тұрғысынан қарастыру пайдалы.

«Мәртебе» категориясы айтарлықтай көп мағыналы. Латынның «status» сөзі әдетте «белгілеу», «істің хал-жәйі», «тұрақты позиция» ретінде аударылады. Ол ғылыми категория ретінде әдетте, объектінің белгілі бір орныққан статикалық хал-жәйін білдіру үшін қолданылады [3]. Бұл жәй ғана хал-жәй емес, ол «жазылған», «белгілі бір» жағдайы. Тар, азаматтық-құқықтық мағынада мәртебе азаматтық хал-жәй, атақ, қоғамдық саты болады. Алдын-ала анықталған хал-жәйдің тұрақтылық, статикалық («статус кво») және белгіленген, тәртіптелген кейбір сыртқы беделді қайнар көздері мәртебенің аса маңызды сипаттамалары болып табылады.

Мәртебелерді айқындаудың қатарына, ең алдымен, мемлекеттік билік пен басқару органдарының құрылымы мен құзырын анықтайтын конституциялық нормалар жатады.

Экономика саласындағы барлық өкілдер, субъектілердің бір-біріне бағынышты органдар иерархия-

сындағы орнын анықтайды, оның қызмет бабын толықтай реттейді; олар шаруашылық субъектісінің мәртебесін анықтайтын құжаттың жарлығымен рұқсат етеді, ал олардың құзырынан тыс жасалған кез-келген қызмет мәртебені айқындаушыны бұзады және соның нәтижесінде заңсыз болып шығады.

Мәртебелік реттеуден тыс экономиканың тұрақты өмір сүруі мүмкін емес. Жалпы экономика өзін-өзі ұстай білетін жүйе, оның тұрақтылығы шаруашылықтың жаңа жағдайға бейімделуге, дамуға, өзгеріске түсу қабілеті сияқты маңызды. Экономиканы реттеу жүйесі экономикалық құрылымның негізгі сипаттарының тұрақтылығын сақтауды қамтамасыз етпеген жағдайда ол шаруашылық механизмінің дисфункциясының бір түріне айналады.

Экономика да «келісім-шарт» категориясы ерекше рөл және міндет атқарады. Тарихи жағынан келген-де экономика жалпы тайпалық түрде, өнімді өндірудің отбасылық формасында, құл еңбегі институты түрінде (жеке меншіктік немесе құл иеленушілік) өмір сүреді. Одан кейінгі уақыттағы оның дамуы еркін тауар өндірушілердің келісім-шарт қатынастарына негізделді. Мәртебелік қатынастардан келісім-шарттық қатынастарға айту ортақ бағыт болып табылды, ол жеке бастамаларға еркіндік беріп, өндірістің тез өсуіне әкелді. Алайда өндіріс сипатының күрделенуі, технологиялық императивтың бұйрықты талап-тары келісім-шарттық қатынастарға мәртебелік реттеуді енгізуді талап етті, ол өндірістің қоғамдық сипатының күшеюі экономикалық мемлекеттік реттеудің қажеттігін қамтамасыз етті, оның болмауы жалпы әлемдік дағдарыс деңгейіндегі дисфункциядан көрінді.

Бұл сұраққа екіжақты жауап болды. Бірінші (табысты) экономиканы мемлекеттік антимонополиялық реттеудің және өнімнің белгілі бөлігін қоғамның нашар қамтамасыз етілген мүшелерінің пайдасына мемлекеттік қайта бөлудің негізі ретінде жеке меншікті сақтау. Екінші вариант (табыссыз) экономиканың негізі ретінде жеке меншікті жоюға, оны мемлекеттік меншікке алмастыруға саяды, бұл мемлекеттік экономикамен толық бірігуіне және келісім-шартты мемлекеттік билік әмірінің формальді көрінісіне әкеп соқтырды. Мұндай вариант жаппай инновация үшін ынталандырудың экономикалық жүйесін жойды, экономиканың интенсивті даму мүмкіндігін жапты, ал оның экстенсивті дамуы табиғи ресурстардың айтарлықтай бөлігінің азаюына байланысты тоқтады.

Қазіргі заманауи әлеуметтік даму азаматтық қоғам тұжырымдамасын бекітуді талап етеді, яғни айтарлықтай ықпалы бар әртүрлі үкіметтік емес институттар дамуы мемлекеттік билікті жемісті теңестіру үшін және оған кедергі жасамай, заңдылық пен тәртіпті сақтауға қолдау көрсету үшін, қарама-қарсы топтық мүдделердің арасындағы егестер мен қақтығыстарды жөнге салу үшін делдалдық функцияларын атқарады. Азаматтық қоғам институттары мемлекеттің абсолютті басымдық орнатуына және қоғамның ыдырауына нақты кедергі жасау қызметін атқаруы тиіс. Азаматтық қоғам – бұл әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани-адамгершілік қатынастары дамыған қоғам [4]. Онда мемлекет пен экономика өзара анық ажыраған екі саланы құрайды, және де мемлекеттің инструментальді сипаты болады; экстремальді көрініс беретін индивидуалдық мүдделерді бақылай отырып, оның өзі де базасы бар институттардың бақылауын-да болады.

Әлеуметтік-мәдени институттар мәдени құндылықтарды жасау мен тарату туралы адамдардың біршама тұрақталған және тәртіптелген өзара әрекет тәсілдерінің жиынтығын білдіреді, сонымен қатар, қоғамның мәдени, саяси құндылықтарын менгеретін тұлғаның әлеуметтенуіне бағыт-бағдар беретін мәдени мекемелер (театрлар, мұражайлар, кітапханалар, концерттік залдар, кинотеатрлар және т.б.) жүйесін де көрсетеді. Бұған шығармашылық бірлестіктер мен одақтар (жазушылар, суретшілер, сазгерлер, киномото-графистер, театр қайраткерлері және т.б.), сондай-ақ, адамдардың мәдени мінез-құлқының белгілі бір құнды нормативті үлгілерін көбейтетін, тарататын, насихаттайтын ұйымдар мен мекемелер енеді.

Білім институты – білімдерге, дағдыларға және ептіліктерге бағыт-бағдар ұстанған адамдар мен мекемелер бірлестігінің жүйесі, соның ішінде барлық кәсіби қызмет саласында, адамдардың жетіктігін арттыру жүйесі.

Дін институты – діни сенімді қолдауға, таратуға және нығайтуға, оның жекелеген тұлғалардың, олардың қауымдастықтарының (отбасылық, аумақтық және т.б.) және жалпы қоғамның өмірінде діни сенімнің рөлінің күшеюіне бағыт-бағдар ұстаған әлеуметтік бірлестіктердің (діни топтар, қауымдар, секталар және т.б.), сонымен қатар мекемелер мен ұйымдардың (шіркеу, монастырь, мешіт, діни семинария мен академия және т.б.) жиынтығы.

Денсаулық сақтау және әлеуметтік қамтамасыз ету институты – адамдардың денсаулығын қолдауды, сақтауды және нығайтуды, балаларды, қарттарды, ауруларды, мүгедектерді, көпбалалы отбасыларын және т.б. әлеуметтік қолдауды және қорғауды өз қызметінің мақсаты еткен қауымдастықтардың, ұйымдар мен мекемелердің жүйесі. Бұған дәрігерлердің бірлестіктері, қайырымдылық қорлары мен ерікті қоғамдар, ауруханалар, емханалар, санаториялар, қарттар үйлері,

балалар үйлері және т.б. енеді.

Отбасы ерекшелікті әлеуметтік институт ретінде аса маңызды функциялардың бірін – қоғам мүшеле-рін ұдайы өндіруді, олардың алғашқы әлеуметтендірілуін атқарады. Отбасы әлеуметтік институты өзара әрекеттер мен қатынастардың құнды-нормативті кешені іспетті, сол арқылы отбасы мүшелерінің – ата-анасы мен балаларының, інілері мен әпке-қарындастарының мінез-құлқы реттеледі, тәртіптеледі; оларға тән әлеуметтік мәртебелер мен рөлдер анықталады. Тарихи тұрғыдан отбасы барлық әлеуметтік инсти-туттардың ізашары, өйткені ол қарапайым қоғамдарда бұрыннан өмір сүріп келе жатқан нақты жалғыз әлеуметтік институт (мысалы, қазірде Орталық Африканың кейбір тайпаларында, Солтүстіктің кейбір халықтарында дәл осылай). Қоғам аса күрделі жіктелген, өзге социомәдени жүйелерге өткенде ғана басқа институттық құрылымдар құрыла бастайды. Қолөнердің, сауданың пайда болуына, қалалардың дамуына, бір немесе бірнеше отбасының шеңберінен шыққан билік өкілдерінің пайда болуына әкеп соқтырған терімшілік пен аңшылықтың жер және мал шаруашылығына өтуінде саяси әлеуметтік институттар пайда болды, олар мемлекеттен, қарулы күштерден, қоғамның сот ұйымдарынан және т.б. нақты көрінді. Осыдан кейін діннің және білімнің әлеуметтік институттары шықты, олардың қызметін кәсіби дайынды-ғы бар дін қызметшілерінің және мұғалімдерінің, сәйкес келетін шіркеу, мешіт, мектеп т.б. мекемелерсіз көзге елестету мүмкін емес. Олардың көпжақты бүкіл қызметі тар отбасылық дәстүрлер шеңберінен шығып, институционалды, яғни әр әлеуметтік институттардың қызметіне айналды.

Әлеуметтік институттардың типтері жоғарыда айтылған типтермен шектеліп қоймайды. Сол типтер-мен қатар, әлеуметтік институттарға ғылым, әскер, құқық жүйесі, сот, прокуратура, және т.б. жатады. Қоғамның осы және басқа да әлеуметтік институттары – арнайы қоғамтану зерттеулерінің пәні болып саналады.

Қорыта келіп, қоғамдағы әрекет етуші әлеуметтік институттар жүйесі әрбір индивидті және олардың алуан түрлі қауымдастықтарын (отбасылық, аумақтық, кәсібилік, діни және т.б.) қызметтің қайсыбір саласына қосатыны оларға отбасында, жұмыста, оқу орнында және т.б. нормативпен тәртіптелетін мінез-құлық типін таңатынын айтуымыз керек. Қоғамда әрекет етуші әлеуметтік институттар көп түрлі болған сайын, олардың қызметі масштабты болған сайын, қоғам соғұрлым адамдар дамуының үлкен мүмкіндік-терін иеленеді, әлеуметтік-саяси қатынастарда ол соғұрлым кемелді болады. Сондықтан әлеуметтік институттардың даму ерекшеліктері мен тенденцияларын анықтау аса саяси маңызды.

3. Әлеуметтік институттардың дамуы және олардың функциялары

Қоғамда анық жөнге салынған, тәртіптелген, бақыланатын және тұрақталған әрекеттерді қалыптасты-ру – қоғам дамуының басты жолы. Әлеуметтік институттардың мазмұны, олардың жиынтығы, әлеуметтік тәртіптеу жүйесі қоғамдық құрылысты анықтайды, соған сәйкес экономикалық, саяси құрылысты, мәдениеттің, білімнің типтерін және т.б. айқындайды. Қарапайым тілмен айтқанда, егер де сіз қоғамды түсінгіңіз келсе – онда әлеуметтік институттарын нысана етіп алыңыз, тәртіптеудің механизмдерін зерттеңіз. Сонда ғана сіз бұл қоғамның әлеуметтік-саяси байланыстарының сипатын аңғарасыз.

Қоғамның дамуы көбіне-көп әлеуметтік институттар арқылы жүреді. Әлеуметтік-саяси байланыстар жүйесіндегі институцияландырылған сала неғұрлым кең болған сайын, қоғам соғұрлым үлкен мүмкіндік-терді иеленеді. Әлеуметтік институттардың көптүрлілігі, олардың дамығандығы қаншалықты ол индивидтердің алуан түрлі қажеттіліктерін кәсіби деңгейде сенімді, тұрақты қанағаттандыруға қабілетті болуы – бұлар қоғам кемелдігінің ең дәл критерилері болып саналады.

Әлеуметтік институттардың дамуы саяси екі әлеуметтік үрдісті өрістету арқылы жүзеге асады.

Оның біріншісін жаңа әлеуметтік институттардың пайда болуы көрсетеді. Бүгінде бұрынғы КСРО көптеген халықтары әскер, қаржы, елшілік және т.б. осындай маңызды институттарды құруда. Халықтар жоғары мектеп, ғылым сияқты әлеуметтік институттарды ұйымдастыру нәтижесінде қуатты күшеюде. Қоғамның әлеуметтік институтпен толықтырылуы, әлбетте ол әлдебір сыртқы қысымынан туындаған болмаса, қалған жағдайдың бәрінде қоғамның динамизмін арттыратын элементке айналады. Осылайша қоғам сапалы жаңа жағдайға енеді. Әлеуметтік институттар дамуының саяси екінші үрдісі – бұл өмірде бар институцияландырылған құрылымдардың қызметін, құрылымын және функциясын жетілдіру. Біз қалыптасқан ескі институттарды жіктеу, бөлу жолымен жаңа әлеуметтік институттардың дүниеге келуі-нің куәсі болып отырмыз. Мысалы, біздің көз алдымызда, Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі қалып-тасу үрдісі барысында, қоғамдық жүйе қойнауынан құқық қорғау конституциялық кеңес институты бөлініп шықты. Тергеу жүргізу өз алдына жеке құқық қорғау институты болып бөлінуі мүмкін. Нашақор-лық денсаулық сақтау институты шеңберінде жеке

әлеуметтік институтқа айналу мүмкіндігі бар.

Мұндай жіктелу мен мамандану қоғамның эволюциялық дамуының, оның әлеуметтік институттарының маңызды белгілерінің бірі болып табылады. Эволюциялық дамушы нәтиже қайсыбір функциялардың мейлінше нақты кәсіби орындауының есебінен, қызметтің осы түрінің ерекшелігін ескерген барынша дәл және нақты тәртіптелуінің есебінен іске асады.

Жаңа әлеуметтік институттың пайда болуы өзі қызмет ететін байланысты басқа байланыстардан мейлінше тәуелсіз, өз алдына жеке және тепе-тең етеді [5]. Тергеу органдары прокуратурадан және ішкі істер органдарынан тәуелсіздікке тырысады, наркологияның жалпы денсаулық сақтаудан айырмашылығы оның ерекшелігін толықтай есепке алуда жатыр. Нәтижесінде осы тәуелсіз әлеуметтік институттың ішкі тәртіптелуінде белгілі бір өзгерістер жүреді, мәртебелік өзгерістер пайда болады және т.б. туындайды.

Институционалдану үрдісі, яғни әлеуметтік институттардың пайда болуы, қалыптасуы, дамуы бірнеше кезеңнен тұрады. Оның біріншісі қоғамда әлеуметтік-саяси қызметтің жаңа түрлеріне белгілі бір қажетті-ліктердің пайда болуы және соларға сәйкес әлеуметтік-экономикалық, саяси, рухани алғышарттар мен жағдайлардың туындауы болып есептеледі. Мысалы арнайы әлеуметтік институт ретінде әскердің (қарулы күштердің) пайда болуына адамдардың арасында экономикалық және әлеуметтік теңсіздіктердің шығуына, мемлекеттің қалыптасуына әкелген қоғамдық өндірістің өсуі және ол жасаған өнімнің артуы, кез-келген сәтте жаудың шабуылына тойтарыс беруге немесе бөгде аумаққа өз мемлекетінің билігін таратуға қабілетті және дайын, билік етуші құрылымға (фараон, князь, император, хан және т.б.) және олар жүргізіп отырған сыртқы саясатқа сүйеніш қызметін атқаратын адамдардың жақсы ұйымдасқан қарулы отрядтарына қажеттіліктің пайда болуы себепші болды.

Ортақ мақсаттарды қалыптастыру институционалдырудың екінші кезеңі болып табылады. Осы ортақ мақсаттарға сол әлеуметтік институттың құрамына енген адамдар бірлескен және ұйымдасқан әрекеттері-мен жетеді. Бұл мақсаттарды өмірдегі әлеуметтік институттар (мысалы, қарулы күштердің мақсаттары олар құрылған қоғамдық құрылыспен және мемлекеттің саясатымен анықталады) береді немесе олар жаңа құрылып жатқан әлеуметтік институттың ішінде қалыптасады (мысалы, саяси партияның мақсаттары-рын, оның бағдарламасында нақтылы түрде көрсетілген, партияны құруға атсалысқан оның көшбасында-ғыларды анықтайды).

Институционалданудың үшінші кезеңін әлеуметтік институтты құру үрдісінде жасалған (әскерлер, партиялар және т.б.) және осы институтқа енген барлық индивидтердің орындауы үшін міндетті санала-тын әлеуметтік-саяси нормалар мен ережелердің (мысалы, қарулы күштер жарғысы, офицер ар-намысы-ның кодексі, партия жарғысы және т.б.) пайда болуы құрайды.

Институционалданудың төртінші кезеңі – әлеуметтік институттың табысты өмір сүруі үшін қажетті ұйымдық құрылымдарды (мысалы, партияның саяси бюросы, оның атқарушы комитеті немесе әскердегі командалық құрылымдар) және мінез-құлықты тәртіптеушілерді (әскери тәртіп қағидаттары, қатардағы жауынгерлердің, аға офицерлерінің бір-біріне бағынуы, әскери нормаларды бұзушыларға қолданатын санкциялар) дамыту.

Институционалданудың бесінші кезеңінде осы әлеуметтік институтқа тән оның бірде-бір мүшесін қалдырмай қамтитын (мысалы, әскер қызметкерлері немесе партия мүшелері) мәртебелер мен рөлдер жүйесін құру іске асырылады.

Институционалданудың алтыншы кезеңін индивидтердің жаңа әлеуметтік-саяси нормалар мен құнды-лықтарды, мінез-құлық стандарттарын меңгеруі, солардың негізінде тұлғаның құнды бағыт-бағдарының мақсатының, күтілісінің қалыптасуы, оның қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік рөлдерді меңгеруі (мысалы, қатардағы жауынгер, сержант немесе офицер) және әлеуметтік-саяси мәртебені иеленуі үрдісі құрайды.

Қоғамтану институционалдану үрдісін екі тұрғыдан зерттейді. Біріншіден, оны жаңа әлеуметтік инсти-туттардың пайда болуы мен дамуының, олардың туындауының жағдайлары мен ерекшеліктерінің тарихи үрдісі ретінде қарастырады.

Екіншіден, қоғамның тұрақтылығын және орнықтылығын қамтамасыз етуге бағытталған тұтас жүйе шеңберіндегі әлеуметтік институттардың мазмұны, ерекшеліктері және өмір сүру тиімділігі көзқарасы тұрғысынан зерделейді.

Бұл қоғамтанудың әлеуметтік институттардың функцияларын зерттеуге үлкен маңыз беретіндігін білдіреді. Американың белгілі ғалымы Р.Мертон әлеуметтік институттардың ашық және жасырын функцияларын мұқият талдады. Оның көзқарасы бойынша ашық функциялар – бұл жүйені тәртіптеуге немесе бейімдеуге өз үлесін қосатын объективтік салдарлар және жүйеге қатысушылар жете түсініп, ниетіне кірген функциялар. Жасырын функциялар – бұларда объективті салдарлар, бірақ олар ниетке

кірмеген және жете түсінілмеген атқару міндеттері. Осылайша әлеуметтік институттың ашық функциялары әлеуметтік-саяси әрекеттің объективті және әдейі жасалған салдарына жатады, олар осы әлеуметтік-саяси жүйенің өмір сүру жағдайларына (ішкі және сыртқы) бейімделуіне ықпал етеді, ал оның жасырын функциялары сол әрекеттің ниеттелмеген және жете түсінілмеген салдарларға жатады.

Осымен байланысты әлеуметтік институттардың функциялары бекітуші және ұдайы өндіруші, бейімделуші, кіріктендіруші, коммуникативті, әлеуметтендіруші, тәртіптендіруші болып табылатынын айту жөн.

Қоғамдық қатынастарды бекіту және ұдайы өндіру функциясы. Жоғарыда біз атап өткеніміздей, әрбір әлеуметтік институт белгілі бір қоғамдық қажеттіліктің пайда болуына жауап ретінде құрылады және ол белгілі бір құндылықтар, нормалар, ережелер арқылы өзінің мүшелерінің белгілі бір мінез-құлық стандарттарын жасауды және олардың қызметінде белгілі бір әлеуметтік-саяси тәртіп пен шектеуді орнатуды өзінің мақсаты етеді. Сөйтіп, әлеуметтік институт, біріншіден, қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымының орнықтылығын, осы әлеуметтік-саяси жүйенің қирауына соқтырмайтын белгілі бір масштабтардағы өзгерістерде оның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Екіншіден, әлеуметтік институт, осы жүйенің құрылымдық компоненттерін (оның әлеуметтік жіктерін, мәртебелерін, рөлдерін және т.б.) және оларда өмір сүріп отырған қоғамдық қатынастарды ұдайы өндіруді қамтамасыз етеді. Мысалы, әскер әлеуметтік институті тек өзінің әлеуметтік құрылымының орнықтылығын (роталарға, батальондарға, полктерге, дивизияларға және т.б. бөлінуін) қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге күш салудың, сыртқы қауіп-қатерге тойтарыс берудің, аумақтық тұтастықты сақтаудың және т.б. арқасында жалпы қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымының тұрақтылығын, орнықтылығын қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік институттардың бейімдеуші функциясы. Бейімдеуші функция деген – ол табиғи және әлеуметтік сынды ішкі және сыртқы ортаның өзгеруші жағдайына қоғамның бейімделуін қамтамасыз ететін әлеуметтік институттардың өмір сүруі. Көрнекті ағылшын тарихшысы Арнольд Тойнби шын мәніндегі көп – үлкен материалдарға талдау жасаудың негізінде әлеуметтік институттардың – мемлекеттің, мәдениеттің, сауданың және т.б. бейімдеу функцияларының «шақыру-жауап» механизмі бойынша жүзеге асатындығын дәлелдеді. Ерекшелікті әлеуметтік институт болып саналатын мәдениеттің бейімдеу функциясы мәдениеттің индивидтерге және олардың қауымдастықтарына белгілі бір символдық мағына-лардың жиынтығын ұсынады, бұлар жекелеген тұлғалармен және олардың топтарымен интернализацияланады және бір жағынан – олар жүзеге асыратын әрекеттердің білінуіне, екінші жағынан – индивидтердің таңдаған әрбір әрекетінің жүзеге асуы белгілі бір моральдық, эстетикалық, заң тұрғысынан (мысалы, інжілдің айтулы өсиеттері: «өлтірме», «ұрлама» және т.б.) шектеуге әкелген. Соның нәтижесінде, америка ғалымы Т.Парсонстың айтуына қарағанда, қоғамда индивидтер мен топтардың позициясының күрделі жүйесі қалыптасады; әрбір индивид (топ) белгілі бір жағдайда басқа индивидтердің мінез-құлықтарының белгілі бір тәсілдерінен белгілі бір күтілісті меңгерген және бірмезетте өзінің қылығын басқа индивидтердің және олардың топтарының күтілісімен арақатынасын белгілейді. Нәтижесінде бейімделу өзі өмір сүретін тек қоршаған ортада, белгілі бір жағдайда ғана емес, сонымен қатар, өзге де индивидтердің әрекеттерінің, қоғамда бар әлеуметтік институттар мен ұйымдардың өмір сүруінің негізінде құралады.

Әлеуметтік институттардың кіріктендіруші функциясы. Кіріктендіру функциясының мәні қоғамда өмір сүруші әлеуметтік институттардың құрамына енген индивидтердің немесе сол қоғамның барлық мүшелерінің өзара тәуелдігін, өзара жауапкершілігін, ынтымақтастығын және бірлігін әлеуметтік институттар өздерінің әрекеттерімен, нормаларымен, заңдарымен және т.б. қамтамасыз етуде. Мысалы, әлеуметтік институт ретіндегі дінге тән діни салт-жоралар, көрнекті француз ғалымы Эмиль Дюркгеймнің пікірі бойынша, қоғамның институттық кіріктенуі үшін аса маңызды ұжымдық сезімдерді білдіру мен нығайтудың маңызды механизмі болып табылады.

Әлеуметтік институттардың коммуникативтік функциясы. Коммуникативтік функция деп бір әлеуметтік институтта өндірілген ақпараттың (ғылыми, көркем, саяси және т.б.) сол институттың ішінде және одан да тыс жерге, өзге де әрекет етуші институттар мен ұйымдардың арасындағы өзара әрекет ету үшін таратылуы айтылады. Көптеген адамдардың, адамның адаммен, әлеуметтік топпен, қоғаммен қарым-қатынасына бағыт-бағдар ұстаған мәдениеттің коммуникативтік функциясы, мысалы, философиялық мәтіндерде, ғылыми трактаттарда, адамгершілік нормаларда, діни доктриналарда композициялық тұйық-тыққа (идеяға, образда, уағызға және т.б.) және бірмезетте алшақтыққа айналады. Соның нәтижесінде көптеген адамдардың арасында терең өзара түсінушілік жүреді (автор мен оқырмандар арасында, автор мен тыңдаушылардың арасында, мұғалім мен оқушының арасында, профессор мен студенттің арасында, тыңдаушылардың, көрермендердің, дінді ұстаушылардың әртүрлі

топтарының арасында және т.б.).

Мәдениеттің тек коммуникативтік функциясының арқасында ғана алуан түрлі индивидтерден тұратын адамдардың қауымдастықтарға бірігуі жүреді (отбасы, мектеп сыныбы, еңбек ұжымы т.б.), бір мәдениеттің, әртүрлі дәуірдің аясында алуан түрлі адамдардың диалогі іске асады, соның нәтижесінде Софокл, Гомер, Шекспир, Пушкин, Абай біздермен замандастарымыз сияқты сөйлеседі, қарым-қатынас жасайды.

Әлеуметтік институттардың әлеуметтендіруші функциясы. Әлеуметтендіруші функциясы әлеуметтік институттардың тұлғаны қалыптастыруда және дамытуда шешуші рөл атқаруынан, оның әлеуметтік-саяси құндылықтарды, нормаларды және рөлдерді меңгеруінен, осы тұлғаның өзінің әлеуметтік-саяси мәртебесіне бағыт-бағдар ұстауынан және жүзеге асыруынан көрінеді. Осы күрделі, ұзақ және көпжақты үрдістің бастауында ерекше әлеуметтік институт болып саналатын отбасы тұрады [6]. Өйткені тек отбасында ғана тұлғаның алғашқы әлеуметтік сапалары қалыптасады, жақсылық пен жамандық туралы түсінігі, басқа адамдармен әлеуметтік-саяси қарым-қатынасымен өзара әрекеттің алғашқы дағдылары игеріледі. Онда мәдениеттің құндылықтары, нормалары мен идеалдарының маңыздылығы артқанда әлеуметтену үрдісі мектепте, құрбы-құрдастарының ортасында, еңбек ұжымында және т.б. жүреді.

Әлеуметтік институттардың тәртіптеу функциясы. Әлеуметтік институттар өзінің өмір сүру үрдісі барысында индивидтер мен әлеуметтік-саяси қауымдастықтар арасындағы өзара әрекетті тәртіптеуді, реттеуді, мінез-құлықтың белгілі бір нормаларын және стандарттарын жасау арқылы қоғам немесе қауымдастықтың күткен нормаларға, құндылықтарға сәйкес келетін аса тиімді әрекеті үшін мадақтау жүйесін және осы құндылықтардан, нормалардан ауытқыған әрекеттер үшін санкциялар (жазалар) жасау арқылы қамтамасыз етеді. Әсіресе бұл функция әлеуметтік институттар болып табылатын құқық жүйесі және оның құрамына енетін ұйымдар мен мекемелер қызметінен анық байқалады. Егер адам қоғамда орныққан құқық нормаларына сәйкес жүретін болса (ол бұны саналы және санасыз жасағанына қарамас-тан), онда ол бұл нормалардың өзіне тәртіптеуші ықпалын сезінбейді. Ал, ол әсіресе қылмыстық кодексте белгіленген және әрбір азаматтың өз әрекетін қоғамда қалыптасқан құқық нормаларына сәйкес істеуге итермелейтін құқықтық норманы бұзса болды (арамдық, ұрлық жасаса, біреуге жала жапса және т.б.) бірден өзіне сол нормалардың зорлық-зомбылық күшін сезінеді. Тәртіптеу функциясын басқа да әлеуметтік институттар: мемлекет, саяси партиялар, білім, мәдениет, дін, отбасы және т.б. атқарады.

Бүкіл әлеуметтік институттар үшін олардың функциялары мен уәкілдігін нақты шектеу тән, олардың әрекетін келістіру, айтарлықтай жоғары және қатаң деңгейде бақылау мен реттеушілік тән. Латенттік функцияны зерттеп білудің көмегімен әлеуметтік институттар қызметінің көпжақтылығын және оның шын бейнесін терең және жан-жақты көруге болады. Бұл бір-бірінен тұйықталып өмір сүретін әлеуметтік институттары жоқ қоғам үшін аса қажет. Мемлекет, саяси партиялар, дін, білім, өндіріс пен тұтыну, отбасы – осылардың бәрі және өзге де әлеуметтік институттар өзара байланысқан. Мысалы, білім жүйесі, бір жағынан, өндіріс жүйесінің дамуына айтарлықтай дәрежеде тәуелді, екінші жағынан, мәдениетке тәуелді, бірақ оның табысты өмір сүруі үшін мемлекеттің қызметі, ондағы құқық жүйесі қуатты ықпал жасайды. Өйткені білім қоғамда маңызды рөл атқарып, үдей түсуде, сондықтан білім институтына өндірістік ұйымдар, ғылыми мекемелер, саяси партиялар, мешіт, шіркеу өз ықпалдарын күшейтуді жүзеге асыруға тырысуда. Кейбір институттардағы өзгерістер басқаларының өзгеруіне әкеледі. Посткеңестік Қазақстан, Ресей қоғамындағы және басқа да ТМД елдеріндегі саяси жүйесін трансформациялау білімді реформалауға, мәдениет, білім жүйелерін мәнді өзгерістерге, дінді дамытуға итермеледі.

Жоғарыда айтылғандардан төмендегідей қорығында шығады. Әлеуметтік институттар – адамдардың қайсыбір нақты және маңызды қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін немесе жеке бастық, топтық, қоғам-дық, саяси сипаттағы белгілі бір мақсатқа жету үшін құрылған бірлестігі. Әлеуметтік институттар – бұл институттар шешетін белгілі бір мақсаттардан, міндеттерден шығатын, мінез-құлық стандарттары, үлгіле-рі жүйелерінің көмегімен іске асатын бәрінен де маңызды әлеуметтік-саяси құндылықтар мен нормалар-дың, әлеуметтік-саяси қатынастардың жүйесі. Демек, әлеуметтік-саяси құрылымның тұрақтылығымен, өз элементтерінің терең кіріктенуімен, сол элементтердің және сол әлеуметтік институттардың функцияла-рының көптүрлілігімен, икемділігімен және динамикалығымен ерекшеленетін институттар, салыстырма-лы түрде жоғары ұйымдасқан әлеуметтік-саяси жүйелер түзілімі. Адамдардың мінез-құлқын тиімді тәртіптейтін және қоғамның негізгі қажеттіліктерін қамтамасыз ететін әлеуметтік институттардың үйлесімді әрі балансталған жүйесі, біртұтас ретіндегі қоғамды сақтаудың және дамытудың маңызды жағдайлары (алғы шарттары) болып табылады.

1. Сергеев А.П. *Социальная жизнь общества: философский анализ*. – СПб., 2011. – С. 115.
2. Қараңыз: *Sozialphilosophie, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans*. – Berlin, 2012. – S. 43-54.
3. Қараңыз: Әбсаттаров Р.Б. *Саясаттану негіздері. Екі томдық, 2-том*. – Алматы, 2012. – 208-244 б.
4. Қараңыз: Әбсаттаров Р.Б. *Саясаттану негіздері. Екі томдық, 1-том*. – Алматы, 2012. – 208-220 б.
5. Алексеев С.Г. *Социальные институты: исторический анализ*. – М., 2012. – С. 15.
6. Иванов Г.Я. *Социализация личности*. – Ростов-на-Дону, 2011. – С. 70.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы политологических проблем социальных институтов. Вместе с тем уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Resume

The questions of political science problems of social institutes are examined in the article. At the same time paid attention and to the debatable questions.

ӘЛЕУМЕТТІК ҮРДІСТЕР: САЯСИ ТАЛДАУ

Р.Б. Әбсаттаров – *ф.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистратура және PhD докторантура Институтының саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі*

Әлеуметтік үрдістер – әлеуметтік институттардың және қоғамның тіршілік әрекетінің, әлеуметтік өзгерістерінің, әлеуметтік динамикасының негізі әрі қайнар көзі.

Әлеуметтік құбылыстар сериясы әлеуметтік үрдіс ретінде қарастырылатын болады, егер де ол уақыт-ша ұзаққа созылса, оның алдыңғы кезеңдері қажеттілікпен содан кейінгі кезеңдері анықтайтын, бақылана-тын қисынды жүйесі болса. Әлеуметтік үрдістер, сондай-ақ үздіксізділігімен және ұқсастығымен сипатта-лады. Мысалдарға жүгініп көрелік. Қазақстандағы соңғы 20 жыл ішіндегі оқиғалар мен құбылыстар елімізде шаруашылықтың тоталитарлық-жоспарлы жүйесінен нарықтық қатынастарға бірте-бірте өту күйін кешуін айғақтап отыр. Мемлекеттік құрылысты өзгерту, жекешелендіру, азаматтардың демократия-лық бостандықтарын қалпына келтіру, ұлттық жандану осы өтудің мәнін айтарлықтай сипаттайды, оның жүзеге асыру механизмінің ажырамас элементтері болып саналады. Аталмыш сипаттардың бәрі өзара уақыт пен кеңістікте байланысқан, үздіксіздігі мен ұқсастығын сақтаған. Осылайша, бақылаудағы әлеуметтік құбылыстардың желісін әлеуметтік үрдіс деп сеніммен айтуға болады.

Көп түрлі әлеуметтік үрдістерді қоғамтанулық тұрғыда зерттеуді жүзеге асыру олардың спецификалық ерекшеліктерін және айрықша белгілерін есепке алуды талап етеді. Бұл ерекшеліктер неден тұрады? Олардың қатарына зерттеушілер: біріншіден, әлеуметтік үрдістердің жаппайлық сипатын жатқызады, бұл адамдардың бірлі-жарым әрекеттерін немесе әлеуметтік өмірдің жекелеген оқиғаларын әлеуметтік үрдістер деп атауға болатындығын көрсетеді. Екіншіден, әлеуметтік үрдістердің қоғамдық мазмұны, қайнар көздері мен нәтижелері жатады. Әлеуметтік үрдістер қоғамнан тыс іске аса алмайды, өйткені олардың мазмұнын адамдардың бір-бірімен немесе оларды қоршағанның бәріне қатысты қызметі, мінез-құлқы және әрекеті құрайды. Әлеуметтік үрдістерді әлеуметтік-саяси проблемалар туындатады және оларды жоюға бағытталады. Әлеуметтік-саяси проблемалардың өзі де қоғамның жемісі болып саналады.

Үшіншіден, әлеуметтік үрдістердің тұрақтылығы саяды. Бұл талданатын феноменнің бөлінбес мәнді сипаты. Егер де құбылыстар сериясында себеп-салдардың өзара байланысы тұрақты, қисынды түрде бай-қалмаса, онда мұндай құбылыстар сериясын әлеуметтік үрдістер тобына сеніммен жатқызуға болмайды.

Төртіншіден, әлеуметтік үрдістерге қатысушылардың өз қайраткерлігі жатады. Осы ерекшелік әлеуметтік үрдістерге тек қоғамның инициатива ретінде пайда болатындарды және жүзеге асатындарды ғана әлеуметтік үрдістер тобына жатқызуға мүмкіндік береді, ол әміршіл-әкімшіл басқару жүйесіне тән болған формальдық-ұрандық сипаттың көрінісі ретінде қаралмайды.

Әлеуметтік үрдістер ұдайы өндіру және даму үрдістеріне бөлінеді. Бірінші топ өмірде орын алған мәртебе қатынастарын сақтауға (қолдауға) бағытталған, екінші топ – олардың жағымды және келеңсіз бағыттағы сапалы өзгерістеріне бағытталған. Осылайша, ұдайы өндіру үрдісі функциональді және дисфункциональді бола алады.

Жүйенің деңгейіне сәйкес үрдістер төменгідей бөлінеді:

- тұлғалар ішінде (мысалы, әлеуметтену, өз бетінше білімін көтеру, өзін-өзі тәрбиелеу);
- тұлға аралық (отбасы ішіндегі қатынастар, достық, махаббат);
- топтар ішінде (еңбектегі өзара әрекет барысында ұжымда қалыптасатын вертикальді және горизонтальді өзара қарым-қатынастар және т.б.);
- топтар аралық және қауымдастықтар аралық (мемлекеттік билік үшін күресте саяси топтардың теке тірестігі);
- социетальді – қоғамды жалпы солай қамтитын.

Осымен байланысты әлеуметтік үрдістерді классификациялау олардың бағыттарының критерийлері бойынша жүзеге асады.

Бұл классификациялаудың бірінші тобын ең алдымен қоғамдық қатынастарды жетілдірумен байланысқан әлеуметтік үрдістер құрайды. Бүгінгі Қазақстан жағдайында – бұл қоғамдық өмірді демократияландыру, меншікті мемлекетсіздендіру, қоғамдық маңызды мәселелерді шешуде плюралистік амалды қолдану, көп партиялық жағдайдағы саяси өмір және т.б.

Екінші топқа нақты қоғамдық жүйенің өмір сүруінен туындаған, бірақ оны тікелей өзгерістерге апармайтын әлеуметтік үрдістер кіреді, бұл – әлеуметтік, мобилдік, инфляция, жұмыссыздық, қылмыстылық. Әлеуметтік үрдістерді, осы топқа жататын, конструктивті және деструктивті ретінде қарастыруға да болады. Біреулері қоғамдық қатынастарды дамытатын механизмін атқарса, басқалары оны тежейді.

Аталып өтілген бәріне ортақ әлеуметтік үрдістер социум өміріндегі объективті қоғамдық жағдайларға байланысты пайда болады, бірақ осы қоғамның атынан басқару институттары оны қоғамдық деңгейде бақылауға алады [1].

Әлеуметтік үрдістер көптеген қоғамдық ғылымдардың (экономика, әлеуметтану, әлеуметтік психология, тарих және т.б.) зерттеуі пәні бола алады. Негізгі әлеуметтік үрдістерді зерттеумен саяси ғылымы да айналысады. Қайсыбір әлеуметтік үрдіс туындатқан және соған себепші болған проблемаларды шешу саясаттану зерттеуінің мақсаты болып табылады. Ол үшін зерттелетін үрдісті терең саяси талдау қажет. «Әлеуметтік үрдіс» категориясының мәні мен мазмұнын білу мұндай талдауды жүзеге асыруды көп жеңілдетеді; нақты зерттеу пәнін дәлірек анықтауға көмектеседі, негізгі ұғымдарды бөліп көрсетуді жүзеге асыртады, олардың операционализациясын жүргіздіреді. Қайсыбір әлеуметтік үрдістерді нақты алып жүрушілерін білу саясаттанушыға зерттеу объектісін дәлірек суреттеуге, сұрыптауды негіздеуге және шешуге көмектеседі. Осылайша нақты қолданбалы саясаттану жұмысы мен саясаттану теориясының арасында өзара байланыс анық орнайтын болады.

Әлеуметтік үрдістерді саясаттанушылық зерттеудің белгілі бір ерекшелігі бар. Ол неден тұрады?

Әлеуметтік үрдістер тұрақтылығымен және ұзақтығымен сипатталатыны атап айтылды. Сонымен бірге, қайсыбір әлеуметтік үрдісті құрайтын элементтері ретінде оған кіретін құбылыстардың өзара байланысы жорамалданған білік (ось) іспетті көрінуі мүмкін, ал оны арнайы зерттеу үрдістің шын мәнін түсіну-ге көмектеседі.

Өйткені әлеуметтік үрдістер тұрақтылық қасиетін меңгерген, оларды зерттеу нүктелі (таңбалы) болмауы керек. Зерттеу үрдісінің мәні саясаттану қарастыратын пәнінің көп қырлығына, демек, оны бөліктерге бөлу қиындығына саяды. Зерттеудің мақсатына жету үшін саясаттанушыға жалпы әлеуметтік үрдістің мәнін түсінумен қатар, осы үрдісті құрайтын әлеуметтік-саяси құбылыстардың мәнін түсінуі қажет, сондай-ақ қарастырылатын үрдіс білігінің (ось) сипаттарын танып білуі керек.

Осы себептерге орай саясаттанудың әлеуметтанумен бірге құралдары айтарлықтай көлемді болуы мүмкін. Алайда, жоғарыда атап өтілгеніндей, әлеуметтік үрдістер тұрақтылығына байланысты осы әлеуметтік үрдіске кіретін әрбір әлеуметтік-саяси құбылысты зерттеу жеке-жеке жүргізіледі.

Егерде әлеуметтік үрдісті белгілі бір қоғамдық феномен дамуының динамикасы деп қарайтын болсақ, онда осы дамуды зерттеу белгілі бір динамикада жүзеге асырылуы тиіс.

Әлеуметтік үрдісті зерттеу төмендегілерді ойластырады, ұйғарады: біріншіден, әлеуметтану, саясаттану құралдарының бастапқы жағдайын белгілеуді, жазып қоюды;

Екіншіден, осы әлеуметтік үрдістің пайда болу қайнар көздері жөнінде ақпарат жинау (әдебиеттерден, басылымдардан, көзі көрген куәлардан және т.б.)

Үшіншіден, осы ақпарат негізінде үрдістің барлық моделін жасау;

Төртіншіден, үрдісті құрайтын жекелеген құбылыстарды қарастыру;

Бесіншіден, үрдісті құрайтын құбылыстар арасындағы өзара байланыстарды зерделеу;

Алтыншыдан, әлеуметтік үрдістің байланыстырушы «білігін» (ось) бөліп алу және оның мәнді сипаттарын зерттеу;

Жетіншіден, үрдісті құрайтын құбылыстардың иерархиясын талдау негізінде олардың

«рейтингі-сін» табу;

Сегізіншіден, үрдіске кіретін құбылыстардың шеңберін анықтау, бұлар басымды дәрежеде оның мәнін сипаттайды;

Тоғызыншыдан, үрдіс барысында қоғамда немесе қауымдастықтарда және топтарда болатын өзгеріс-терді белгілеу, жазып алу, осы өзгерістердің қалыптасу заңдылықтарын іздестіру;

Оныншыдан, алынған ақпараттық негізінде зерттелетін феноменнің даму барысын, оның бағытталуын және тұрақтылығын болжамдау.

Осы үрдісті алып жүруші – нақты әлеуметтік немесе саяси топқа, бақылау орнатылғанда әлеуметтік үрдісті зерттеу лонгитюд амалын қолданумен жүзеге асырылады және үрдістің дамуы барысында ақпарат алынып тасталынады.

Қайсыбір әлеуметтік үрдісті зерттеу барсында, әдетте, осы үрдіске тартылған алуан әлеуметтік-демографиялық категориялардағы адамдардың мінез-құлқы, заңдары және сипаттары қарастырылады. Бұл үлестік пропорциональді сұрыптаудың аса ұтымды болып табылатындығын білдіреді.

Әлеуметтік үрдістерді зерттеу әртүрлі әлеуметтану мен саясаттанулық әдістермен жүзеге асады [2]. Бірақ мұндай зерттеу, әдетте, кешенді болады. Негіздік ақпарат алу (осы сәтте үрдістің жағдайын нүктелі (точечный) өлшеу сауалнама әдісімен іске асады. Зерттелетін үрдістің бастапқы жағдайы туралы ақпарат, ақпаратты (ауызша деректер, құжаттар) талдау әдістерімен және сарапшылармен әрі көзі көргендермен сауалнама жүргізу арқылы алынды.

Үрдіс барысындағы өзгерістер сауалнама және бақылау әдістерімен белгіленіп қойылады. Зерттелетін үрдіске басқару ықпалын ұйымдастыру қажеттігі кезінде, оның өмір сүруін немесе бағытын өзгертуді оңтайландыру мақсатында, әлеуметтану мен саясаттанудың эксперимент әдісі қолданылады. Қарастырылатын үрдіс барысында мүмкіндіктерді болжамдау алынған бүкіл ақпараттық негізінде жасалады, бұл жерде ақпаратты жинаудағы динамиканың болуы ескеріледі.

Дисфункционалдық, регрессивтік, диссоциативтік үрдістерді зерттеуде ерекше әдістемелік амал талап етіледі. Осындай үдерістерден туындайтын жағдай қоғам үшін жарылғыштығымен қауіпті, сондықтан проблема қысқа уақыттың ішінде шешілуі тиіс. Мұндай мәселелерді әлеуметтану мен саясаттану аясында зерттеуді оларды конструктивті-қалпына келтіру ретінде айқындауға болады. Осындай функцияны іске асыруда әлеуметтану мен саясаттану зерттеуі жоғары дәлдікпен қысқа мерзімде жүргізілуі керек.

Диссоциативті үрдістерді зерттеу негізіндегі жұмыста респонденттермен жалғасуды (контакт) орнату кезеңі аса күрделі болып саналады. Респонденттер, дамушы үрдістердің арнасында болғандықтан оның ықпалына түседі, осымен байланысты жүйкесі қозып ширығады. Бұл әсіресе, қақтығыстық, дау-дамайлық жағдайды зерттеуге тән.

Мұндай респонденттермен жұмыс істеместен бұрын әлеуметтанушы мен саясаттанушылар мыналар-ды біліп, есте сақтауы тиіс:

— егер де ақпарат жинауда анонимділік қамтамасыз етілмесе, онда жинау барысында алынған ақпарат бұрмалануы мүмкін;

— мұндайда әдеттегіден гөрі, респонденттердің сауалшымен (интервьюер) контактысы айтарлықтай кемиді;

— сауалшының әдепсіз қойған сұрақтары немесе абайламай айтқан сөздері мен әрекеттері оның өзіне жағымсыз қатынас тудырумен қатар, дау-дамайлық жағдайды тереңдетеді;

— нақты респонденттерден алынған ақпарат осы ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізуге тікелей қатысы жоқ кез-келген адамның қолына түспеуі керек.

Әлеуметтанушылық – саясаттанушылық ақпаратты талдау кезеңінде де әлеуметтанушыларға, саясаттанушыларға ерекше талаптар қойылады. Талдаушы көңілін оқиғаға өз бағасын беруден аударып әкету қажет. Ол бейтарап және әділ болуы тиіс. Ақпарат жинау барысында алынған мәліметтерді талдауда құрылымдық функциональдық амал-әдістері қолданылады. Бір жағынан, үрдістің ішкі құрылымы мен мазмұнының ерекшеліктері қарастырылады, құбылыстардың өзара әрекеттері, оны құраушылар зерделе-неді; екінші жағынан зерттеліп отырған үрдістің дамуына сыртқы факторлардың ықпалы бақылауға алынады. Сонымен зерттелетін жалпы әлеуметтік үрдіске сыртқы факторлардың ықпал ету бағыттарын қарастырумен қатар, оның жекелеген элементтеріне де тигізетін ықпалы да назардан тыс қалмайды. Әдетте зерттелетін әлеуметтік үрдістің мәртебесіне, оның құрылымын немесе бағытталуын түбегейлі өзгертуге ықпал етуге мүмкіндігі бар сыртқы ықпалдың қайнар көздерді ғана жеке бөліктерге бөледі.

Қазіргі жағдайда әлеуметтік үрдістерді теориялық талдаудың және нақты зерттеудің зор маңыздылығы бар. Өтпелі кезеңді басынан кешіп отырған Қазақстан Республикасы көптеген экономикалық, саяси және әлеуметтік қиыншылықтармен ұшырасуда. Бұл белгілі бір мөлшерде қоғам

өмірі жағдайларынан туындаған, реформа қиыншылықтарынан шыққан және т.б. көптеген күрделі әлеуметтік үрдістер ағымдарының болжамсыздығының күшеюімен байланысты. Қоғамдағы келеңсіз тенденцияларды жеңу, бұзушы қарама-қайшылықтарды жою көбінесе олардың салдарын алдын ала көре білудің дәлдігі мен оның мөлшері анықтайды.

Қазақстандағы, таяу және алыс шет елдердегі болып жатқан қазіргі оқиғалар әлеуметтік үрдістерге ғылыми талдау жасаудың қажеттілігінің артып отырғандығын; қоғамдық дамудағы келеңсіз тенденцияларды бейтараптандыру және жағымды тенденцияларды қолдау мақсатында бұл құбылыстың ортақ теорияларын және оны зерттеудің нақты әлеуметтанулық-саясаттанулық әдістемелерін жасаудың керектігін көрсетті.

Осылайша әлеуметтік үрдіс – бұл кез-келген әлеуметтік объекті элементтерінің және олардың жүйешелерінің қалпының немесе қозғалысының жүйелі алмасуы [3]. Әлеуметтік үрдісті әлеуметтану, саясаттану ғылымының міндеттерінен және зерттеу пәнінің мәнінен шыға отырып белгілі бір өзгеріс тенденциясын (немесе сақталу) білдіретін адамдардың үлкен топтарының қоғамдық орнынан немесе өмір салтына, тұлға ретінде әрбір адамның ұдайы өнуі мен даму жағдайына және адамдар (топтар, қауымдас-тықтар) ара қатынастарына ықпал ететін адамдардың өзара әрекетінің статистикалық тұрақты актілерінің жиынтығы ретінде анықтауға болады.

Жоғарыда айтылғандарды түйіндей келіп мынадай қорытынды жасалады. Әлеуметтік институттар және әлеуметтік үрдістер өзара тығыз байланысқан және әлеуметтік-саяси жүйеде, әдетте, олар қатар жүреді. Әлеуметтік институттар – ұйымдар, мекемелер, адамдар бірлестіктері түрінде өмір сүретін, қоғамның саяси-әлеуметтік өмірінде арнайы функциялар атқаратын қоғамдық жүйе элементтері. Анық ішкі құрылымының болуы, әлеуметтік-саяси жүйеде белгілі бір орынды иеленуі әлеуметтік институттарға тән ерекшеліктер. Ал әлеуметтік үрдістер – бұл көптеген басқа да әлеуметтік-саяси әрекеттер мен өзара әрекеттерден ерекшеленетін, бірбағытты және қайталанатын әлеуметтік-саяси әрекеттер мен өзара әрекеттердің жиынтығы.

1. Федосеев А.С. *Социальные и политические процессы*. – М., 2011. – С. 19-20.

2. Қараңыз: *Sozialphilosophie, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans*. – Berlin, 2012. –S. 43-66, 74-84.

3. Сидоров И.П. *Социальные отношения*. – Казань, 2010. – С. 72.

Резюме

В статье рассматриваются политологические вопросы социальных процессов. Уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Resume

The political science questions of social processes are examined in the article. Paid attention to the debatable questions.

ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА НАСЕЛЕНИЯ – ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Г.Р. Абсаттаров – к.полит.н., зам. декана исторического факультета КазНПУ им. Абая

Чтобы научно обосновать степень воздействия правовой политики на процесс укрепления демократического государства в современном Казахстане, необходимо понять становление и развитие правовой культуры населения нашей страны как социально-политический феномен, систему тех связей и отношений, в которую он вписан. Правовая культура, на первый взгляд, целиком относится к юриспруденции. При более глубоком проникновении в ее суть оказывается, что это не так, что это поверхностный, односторонний подход. Итак, что же такое правовая культура с точки зрения политической науки?

Основные параметры правовой культуры в казахстанском обществе задаются фундаментальными характеристиками общей культуры, частью которой она является. В последнее годы, как считают некоторые ученые, произошло значительное обогащение представлений о сущности этого феномена, механизме, с помощью которого он регулирует общественно-политическую жизнь страны. Выявлена ограниченность подхода к культуре как к сумме, набору материальных и духовных ценностей, достижений, акцент перенесен на ее изучение как специфического способа человеческой деятельности, природа которого обусловлена творческим характером. В рамках такого подхода культура определяется как «система исторически развивающихся надбиологических программ человеческой деятельности, поведения и общения, выступающих условием воспроизводства и

изменения социальной жизни во всех ее основных проявлениях» [1]. При этом понятие «культура» характеризуют особенности «сознания, поведения и деятельности людей в конкретных сферах общественной жизни...» [2].

Для понимания значения и роли правовой культуры в Казахстане существенно важно учитывать специфическую диалектику культуры, смысл которой заключается в противоречивом единстве творчества, обновления и сохранения достигнутого, образца, нормы. Разрывы этих аспектов культуры в теории и на практике оборачиваются серьезными потерями: искажением культурного процесса, сведением его к одной из сторон при игнорировании другой, попытками оторвать обновление от его историческо-политических оснований или, наоборот, отношением к любой новации как к антикультуре.

Правовая культура в Казахстане служит каналом взаимодействия личности, общества и государства. Ее основное назначение заключается в осуществлении не отстранения, а присоединения казахстанцев к обществу и общественной деятельности. Она связана с такими ее сущностными чертами как целенаправленность, осуществление властных функций в обществе, упорядочивающем воздействие на весь спектр социально-политических отношений. Правовая культура в Казахстане становится реальным инструментом социальных, политических и экономических преобразований, модернизаций, оказывающих существенное влияние на функционирование политико-правовой системы государства и гражданского общества в целом.

Современные представления о правовой культуре в Казахстане исходят из признания органического единства в ней двух начал: духовного, идеологического и практического, деятельного. Формирование правовой культуры и социализация в Казахстане рассматриваются как деятельный процесс. Способность того или иного феномена стать элементом правовой культуры Казахстана в первую очередь определяется возможностями его влияния на достижение планируемых результатов деятельности.

Следует сказать, что правовая культура Казахстана как феномен социально-политической реальности, не состоит из отдельных и изолированных явлений, а представляет собой некоторое целостное образование. Именно целостность определяет те интегральные качества, которые оказываются присущими отдельным составляющим как компонентам системы. Концептуальным инструментом решения проблемы политологического исследования является построение системы показателей и эмпирических индикаторов, определяющих правовую культуру Казахстана как социально-политический феномен.

В казахстанском обществе, где традиционное сознание и правовая культура не являются правовыми феноменами в строгом смысле слова, нормативные отношения воспринимаются довольно вариативно, а правовое поведение населения зачастую нельзя назвать законопослушным. «Раздвоенность позиций» – вот точная характеристика состояния сознания, определяющая и содержание, и эволюцию правовой культуры в Казахстане. Эта черта не только присутствует, но и доминирует. В сознании казахстанцев еще не произошел перелом, еще велика степень предубежденности, опасений, что намечаемые меры не окажут реального влияния на практическую сторону дела, на полное исчезновение тех негативных тенденций, которые сложились в обществе в предшествующие годы.

Данное положение в Казахстане обусловлено рядом причин: недостаточной эффективностью реформ политико-правовой системы, низкой правовой компетентностью граждан, недостаточной информированностью их о своих правах и обязанностях; неукомплектованностью юридического корпуса; недостаточно высоким профессионализмом юристов; противоречиями законодательного процесса в переходный период общественно-политического развития; административным правовым нигилизмом; слабостью правоохранительной и судебной систем. Эти и другие характеристики обуславливают состояние правовой культуры казахстанского общества.

Следует сказать, что в казахстанском обществе существует определенная степень подчинения праву, его престижу, определенное общее напластование различных оценок, моральных и социально-политических позиций, обычаев, которые поддерживают или ослабляют действие политико-правовой системы. Эту общность навыков и ценностей, связанных с одобрением, оценкой, критикой и реализацией политико-правовой системы, можно определить как общую правовую культуру казахстанского общества. Эта правовая культура может быть более или менее развита, а ее отдельные части могут быть в различной степени согласованы со всей культурой. Но существуют и определенные отклонения от основополагающих начал этой общей правовой культуры.

Правовая культура и содержание правосознания казахстанцев в основном зависят от знания права и

политики, помимо которого они могут быть наделены специфической политико-правовой определенностью. Однако знание права и политики не является решающим фактором правомерного поведения. Эти факторы должны включать не только негативные санкции, юридическое просвещение, но и национальную государственную-правовую идеологию, влияющую на формирование правовых установок казахстанца в его социально-конкретных, не всегда благоприятных объективных условиях.

Опираясь на результаты имеющихся исследований правовой культуры Казахстана, можно охарактеризовать ее как степень овладения правом, политикой в действии, в частности, самосознание, ответственность в реализации требований права, политики, творческую ориентацию на общекзахстанские, общечеловеческие ценности и нормы, а также особенности национальной культуры в противоречивых политических, правовых ситуациях, предполагающую в своем высшем проявлении интуитивное политико-правовое поведение, участие в правотворчестве и в разработке государственной политики. Итак, правовая культура Казахстана как социально-политический феномен – сложное явление, определенное единство всеобщего, особенного и единичного. Эффективность каждого элемента в общем механизме воздействия на казахстанца изменяется в зависимости от целого комплекса факторов, среди которых: время, социально-политическое пространство, экономическая ситуация, политическая обстановка. Каждая составляющая этого механизма может быть детерминирующим элементом при условии воздействия на сознание и правосознание личности и общества в целом.

Конец двадцатого столетия для населения нашей страны характерен столкновением идеалов. В этом столкновении представлены коммунистические идеалы, которые воспринимались как мир духовного, несмотря на все противоречия, которые испытал Казахстан за семидесятилетний социалистический путь развития; и мир вещей, в котором главными ценностями являются собственность и деньги.

В мире духовном почти каждый казахстанец ощущал себя частицей общества идеи, гармоничного развитого человека, а в мире, в который его вели реформаторы, он становился частицей общества потребления и должен был проявить жестокость и практический эгоизм.

В связи с этим следует заметить, что произошедшая трансформация социетальной системы требует научно-концептуального осмысления и новой ценностно-смысловой идентификации казахстанского государства и общества. Эти изменения представляют собой социально-политический факт, их нельзя игнорировать.

Накопленный опыт Казахстана и других стран показывает, что сознание, привычки, поведение людей, как бы ни хотели этого они сами, изменяются куда медленнее, чем происходят изменения в экономике, политике, формах устройства общества.

Сохраняются и прежние установки на быстрое по времени и простое по методам решение сложных проблем, стоящих перед казахстанским обществом. Политические силы различной ориентации беззащитно прибегают к тактике обещаний, стремясь к усилению своего влияния, победе на выборах, референдумах и т.д. К сожалению, не избежала этого и нынешняя политическая власть, что крайне негативно повлияло на социальное самочувствие и политическое поведение масс. Ибо произошел разрыв между ожиданиями людей и реальным ухудшением условий их жизни, что породило настроения неуверенности, апатии, страха, опустошенности и агрессивности.

Формируется и широко распространяется особое состояние казахстанского массового сознания, для которого характерны: кризис мышления и знания; профанация науки; оживление суеверий; культ удовольствования естественных потребностей; упадок моральных норм как следствие идей об относительности морали и т.д.

Сознание многих казахстанцев деформировано, двойственно, противоречиво, поскольку пытается сочетать несовместимые стереотипы и установки. Накопление негативных эмоций, разносторонних раздражителей и стимулов достигает запредельного напряжения, угрожает постоянным срывом.

Одним из серьезных проявлений влияния социально-политической ситуации в стране на правовую культуру населения является правовой нигилизм [3].

В принципе, нигилистическое сознание в Казахстане – объективное явление, свойственное переходному периоду, сопровождающемуся коренной ломкой общественно-политических устоев. В большинстве случаев массы без особого воодушевления воспринимают крупные перемены и потрясения, особенно если они проходят на фоне весьма существенного снижения уровня жизни. Они отвергают все новое до тех пор, пока не оценят его социально-политические и экономические преимущества.

Правовой нигилизм есть определенная форма общественного сознания казахстанского народа,

отражающая политические и национально-исторические особенности казахстанского общества. Степень правового нигилизма в Казахстане является своего рода показателем здоровья общества и государства, в которых он проявляется. Поэтому можно с уверенностью сказать, что правовой нигилизм в Казахстане – это не только правовое понятие, но своего рода и социально-политическое явление, возникающее в результате оценки права или отдельных его норм казахстанцами, социальными, политическими субъектами или даже всем казахстанским обществом.

Относительно современного казахстанского периода реформ все обстоит непросто. Помимо причин, порожденных молниеносным отказом от сложившихся десятилетиями «социалистических» устоев и переходом к классическому капитализму с жесткими рыночными законами – таких причин единого жизненно господствующего пространства, влекущих за собой морально-психологическое напряжение в обществе, правовой нигилизм в Казахстане провоцируется и неподдающимися никакому логическому объяснению действиями властей. Когда государство само пренебрегает правом или использует его, как это часто было в казахстанской истории, только как средство подавления индивидуальной воли, странно надеяться на то, что народ будет действовать в рамках закона, положительно оценивать его суть.

Современная социально-политическая реальность Казахстана ставит законопослушных граждан в затруднительное положение, так как старые нормы оказываются недостаточными, а новые находятся в состоянии становления. В данной ситуации правовой субъект Казахстана руководствуется ничем иным, как своим правосознанием и правовой культурой. В этой связи возникает вопрос: каким образом должно измениться качественное состояние правовой культуры казахстанского населения, чтобы появилась возможность решить задачи формирования правового государства и гражданского общества в Казахстане?

Политологический анализ правовой культуры Казахстана предполагает также рассмотрение содержания понятия «правовое пространство».

Следует сказать, что несмотря на свое достаточно частое упоминание в научной литературе, понятие «правовое пространство» не было подвергнуто в политической науке, в том числе и казахстанской, сколько-нибудь специальному исследованию, изучению.

Действительно, в казахстанской политико-правовой науке делается акцент на структурно-нормативное, секторальное рассмотрение правовых реалий.

По нашему мнению, термин «правовое пространство» выступает как универсальное политико-правовое понятие, позволяющее анализировать вопросы соразмерности нормативных правовых актов, договорных механизмов в республиканских отношениях, исследовать общее и особенное, пределы и объемы действия правовых актов и т.д. Более того, с нашей точки зрения, правовое пространство включает в себя всю совокупность правовых явлений, процессов, правового сознания, правового функционирования субъектов права в контексте общественно-политических отношений.

Изучение специальной литературы позволяет констатировать, что вопрос о том, что следует понимать под правовым пространством, правом, является дискуссионным. Можно говорить о традиционных подходах к пониманию права [4]. Данные подходы, правда, в не очень выраженном виде, прослеживаются и в праве Казахстана XX – начале XXI веков.

В условиях современного Казахстана, в его переходном – кризисном состоянии необходимо более основательное осмысление роли репрессивных и реститутивных правовых норм в становлении современной гражданственности и гражданской культуры, учитывая хотя бы то обстоятельство, что миллионы казахстанцев стали реальными объектами практического применения репрессивного права.

Выступая как важное и необходимое орудие государственного управления, как форма реализации государственной политики, казахстанское право одновременно является важным показателем положения личности в обществе и государстве, гарантированности ее прав, инструментом их охраны и реализации. Права, свободы и обязанности человека и гражданина, составляющие правовой статус личности, – важная составная часть казахстанского права, весьма существенная для оценки развитости и демократичности данной правовой системы. Казахстанское право в его подлинном смысле рассматривает человека, его благо как цель, а не как средство функционирования общества.

В систему казахстанского права входят различные элементы (правоотношение, правопорядок, право-преемство, правоспособность и т.д.), среди которых для нашего исследования особое значение имеют правотворчество и правосознание [5]. Правотворческая деятельность состоит не в «изобретении» тех или иных норм, «правил игры», содержание которых определяется произвольно. Формы казахстанского права имеют объективную базу в виде закономерностей общественно-политических отношений, тенденций их развития.

В ходе правотворчества эти тенденции и закономерности улавливаются, открываются и на их основе формулируются общеобязательные правила поведения казахстанцев. Люди, уполномоченные разрабатывать нормы, права, могут ошибаться в оценке объективных потребностей казахстанского общества или даже пытаться бороться с ними. Но как показывает опыт, нормы права «перескакивающие», существующие в казахстанском обществе условия и возможности, либо нацеленные на торможение прогрессивных тенденций социально-политического развития, долго не живут, хотя это и не исключает значительного ущерба, который они могут причинить нашему обществу.

Правосознание в Казахстане есть совокупность взглядов, идей, выражающих отношение людей, социальных групп, классов к праву, законности, правосудию, их представление о том, что является правомерным или неправомерным. Концентрированным выражением правосознания казахстанского народа как формы общественного сознания является правовая идеология – система правовых взглядов, основывающаяся на определенных социально-политических и научных позициях. Психологическую сторону его правосознания составляют привычки, чувства, эмоции казахстанцев в отношении правовых явлений. Правосознание казахстанского народа включает знание действующего права, его основных принципов и требований, но не сводится к нему. Для его правосознания важен также оценочный момент и поведенческая установка.

Правосознание казахстанского народа подчинено общим закономерностям развития общественного сознания. Оно выступает как специфическое отражение экономических, политических и иных отношений казахстанского общества, положения социальных групп и индивидов в системе общественного производства и социально-политической структуры. Существенное влияние на правосознание казахстанского народа оказывают другие формы общественного сознания, прежде всего политическое сознание и мораль, а также общественная психология, исторические традиции, сложившийся образ жизни и т.д.

Таким образом, право в казахстанском обществе выступает как система поддержания общих условий существования людей и общества, его устойчивости и упорядоченности по отношению к дестабилизирующим воздействиям, тормозящим развитие.

В процессе развития казахстанского общества возникает потребность охватить общим правилом повторяющиеся изо дня в день акты производства, распределения и обмена продуктов и позаботиться о том, чтобы отдельный человек подчинился общим условиям производства и обмена. Это правило, вначале выражающееся в обычае, становится законом, вместе с которым возникают и органы, которые его соблюдают.

Сказанное позволяет выделить в казахстанском праве ядро общечеловеческих ценностей, интегрированных в общей и правовой культуре человечества и составляющих его народов. Итак, как же можно определить правовую культуру? Естественно, что в научной литературе нет единого мнения на сей счет. Причем, отметим три обстоятельства. Во-первых, определения правовой культуры даны в литературе 60-80 гг., в более поздние периоды к данной дефиниции практически не обращались. Во-вторых, определения правовой культуры даны, как правило, учеными-юристами, ибо в прошлые годы считалось аксиомой, что правовая проблематика доступна лишь юристам; философам, социологам, историкам, политологам там делать нечего. В-третьих, определений правовой культуры весьма немного.

Наиболее известно определение правовой культуры, предложенное А.И. Киреевым и С.Н. Сергеевым. «Под правовой культурой, – пишут они, – предлагается понимать систему овеществленных и идеальных элементов, относящихся к сфере действия права, политики и их отражения в сознании, мышлении и поведении людей и народа» [6]. Весьма содержательно и определение, приводимое в «Социологическом словаре»: «Правовая культура – один из видов культуры, характеризующий состояние разработки и применение правовой теории, исполнения законодательных и нормативных актов. Предпосылкой правовой культуры явилось становление системы прав и обязанностей человека, которая находится в прямой зависимости от экономических и политических условий жизни общества, определяется его социальной структурой и уровнем общей культуры» [7].

Даже приведенные определения правовой культуры позволяют видеть, что она весьма сложно структурированное понятие. В качестве элементов правовой культуры общества выступают компоненты юридической надстройки со специфическим назначением – служить эталонами для поведения субъекта права, правовой политики и обеспечивать прогрессивное развитие общества и личности.

Очевидно, правовая культура представляет явление исключительно сложное по своей внутренней структуре и богатству социально-политических связей. Она не сводится к знанию законов, норм права, хотя и предполагает его в качестве обязательного условия. Правовая культура включает помимо право-сознания еще и уровень правоисполнительной деятельности в интересах обеспечения и упрочения право-порядка и законности. Правовая культура, будучи многогранным явлением, в научной литературе раскрывается посредством определения совокупности ее наиболее существенных черт, признаков, критериев, качественных характеристик.

В связи этим следует сказать, что мусульманско-правовая культура может сыграть определенную роль в правовом, политическом и культурном развитии Казахстана и других стран СНГ.

Мусульманско-правовая культура казахстанцев – часть казахстанской, мировой правовой культуры как политологическая проблема. В настоящее время, ислам исповедуют более одного млрд. человек в мире, из них около 11 млн. казахстанцев. Сегодня в Республике Казахстан насчитывается свыше 300 мусульманских объединений, только в последнее время были построены тысячи мечетей. Возвращаются и реставрируются многие здания, отобранные у верующих в прежние годы. Образованы Исламский институт в Алматы, курсы по подготовке мусульманских служителей культа в Шымкенте, Казалинске, Мерке. Верующие направляются на учебу в Турцию, Египет и другие мусульманские государства.

Надо подчеркнуть: чтобы правильно понять мусульманско-правовую культуру в Казахстане, прежде всего необходимо знать особенности мусульманского права. Главная особенность мусульманского права, раскрывающая его природу и отличающая его от других правовых систем, заключается во взаимодействии в нем сакрального и светского, религиозного и собственно юридического начал, что проявляется в специфике его происхождения и исторической эволюции, источников и структуры, механизма действия и правопонимания мусульманских юристов, соотношения этого права с государством и светским законодательством. Другая яркая черта мусульманского права – его исключительное разнообразие, широкая гамма региональных и национальных форм, тесное взаимодействие с местными традициями и обычаями, сочетание в нем как детализированных индивидуальных решений с общими принципами, так и стабильности и постоянства с гибкостью и способностью изменяться во времени. В контексте всех этих вопросов предопределяется актуальность изучения состояния и перспективы развития мусульманско-правовой культуры Республики Казахстан на современной правовой карте мира. Причем обращение к мусульманско-правовой культуре представляет для нынешнего Казахстана не только научный, политический, но и практический интерес, который в научной литературе еще не изучен.

Актуальность мусульманско-правовой культуры для Казахстана определяется, прежде всего, тем, что ислам – это не нечто чуждое и постороннее для нашей республики, а неотъемлемая часть ее истории и культуры, важнейшая сторона образа жизни многих миллионов казахстанских мусульман. Не претендуя на полноту изложения, отметим те особенности казахстанского ислама, которые имеют непосредственное отношение к нашей теме.

Прежде всего, для ислама в нынешнем Казахстане характерны чрезвычайная разноликость, плюрализм проявлений, неоднозначность функций, что определяется как общими, присущими исламу чертами, так и специфическими для Казахстана социальными, культурными, политическими, конфессиональными и иными факторами. Так, бросается в глаза многообразие региональных форм ислама, объясняемое прежде всего этническими, аборигенскими моментами, тесным переплетением с местными обычаями и традициями.

Наблюдается множественность уровней и ролей ислама, которая вытекает из его сложной структуры (он выступает как собственно религиозная система и как образ жизни) и усиливается разнообразием выполняемых им функций в религиозной иерархии, социальной и политической структуре современного казахстанского общества.

Следует сказать, что особенность казахстанского ислама – сравнительно низкий уровень мусульманской культуры, что проявляется по-разному. В частности, речь идет о собственно религиозных институтах и уровне знаний самих мусульман. Причин такого отставания немало. Одна из них – длительная изоляция казахстанских мусульман и исламских институтов от остального исламского мира, от ведущих центров исламского знания, оторванность от современной исламской цивилизации, в итоге, заметное отставание от новейших достижений ислама, его духовной, интеллектуальной, политико-правовой культуры. Казахстанские исламские религиозные центры еще в достаточной мере не приобщены к опыту современного ислама, не готовы к поиску ответов на актуальные мирские проблемы, с которыми сталкиваются мусульмане в динамично меняющемся

казахстанском обществе, в духе достижений современной исламской мысли. Поэтому нынешнее возрождение ислама в Казахстане практически ограничивается религиозно-культурной стороной проблемы, а на уровне образа жизни мусульман, его социальных и культурных составляющих продолжают преобладать архаичные формы быта, отсталая культура, нерешенность социальных проблем. Налицо явное расхождение между культовой и светской сторонами ислама, исламом-религией и исламом-образом жизни, или, говоря словами исламских мыслителей, между исламом-религией и исламом-государством.

К тому же надо учитывать, что казахстанский ислам – это ислам в многорелигиозной среде, где к нему проявляются, как правило, настороженность и недоверие, а то и враждебность. Например, в среде немусульман и на уровне государственных структур явно не хватает объективных знаний об исламе и достижениях исламской культуры, тем более современной. Здесь преобладают поверхностные, часто искаженные представления об исламе и т.д.

Особенно остро ощущаются недостатки политико-правовой культуры в отношении ислама, почти полное отсутствие знаний мусульманско-правовой культуры. В частности, властные структуры, разрабатывающие и осуществляющие правовую политику, не только не обладают достаточным опытом решения проблем мусульман и исламских институтов с учетом мусульманского права, но и не располагают адекватной информацией о нем самом, о его месте в современных правовых системах и взаимодействии с другими правовыми культурами, а также о подходах мусульманско-правовой доктрины к таким вопро-сам, как соотношение религиозного и светского начал, религии и права, государства и религии в исламе, – вопросам, имеющим актуальное значение для Казахстана.

Отмеченные и другие особенности казахстанского ислама следует учитывать при политологическом анализе той роли, которую может сыграть мусульманское право в Казахстане. Причем, акцент на освоение из всего исламского наследия именно достижений мусульманско-правовой культуры определяется теми ключевыми вопросами, от решения которых зависит будущее ислама в нашей стране.

В частности, по нашему мнению, наиболее актуальными в условиях Казахстана являются не сферы исламского вероисповедания, догматики и культа, а те светские проблемы, с которыми сталкиваются мусульмане и исламские институты. Дело в том, что исламская догматика и культ – относительно неизменны, стабильны и могут быть достаточно быстро усвоены: ликвидация элементарной неграмотности в этой области не требует больших сроков и чрезмерных интеллектуальных усилий и может ориентироваться на восприятие готовых зарубежных образцов. Во всяком случае, восстановить старые мечети и построить новые, распространить подготовленную за рубежом популярную литературу по исламскому культу, организовать краткосрочные учебные курсы – вполне решаемая задача, особенно при поддержке, которую в последние годы оказывают зарубежные исламские центры.

Но ведь эти важные меры сами по себе не решают главной проблемы, которая заключается не в простой религиозной неграмотности, а в низкой исламской культуре в широком смысле, в неумении освоить и использовать во благо казахстанских мусульман и Казахстана в целом весь богатейший духовный и интеллектуальный потенциал ислама, в том числе достижения мусульманско-правовой культуры. Казахские мусульмане должны не только грамотно и в строгом соответствии с принятыми в исламе правилами совершать религиозные обряды, но и уметь по-исламски мыслить и подходить к решению своих проблем – политических, социально-экономических» [8] и т.д., причем делать это следует с учетом общемировых стандартов и на основе взаимодействия с иными культурами и религиями. Пользуясь терминологией мусульманских правоведов-политологов, можно утверждать, что главная проблема казахстанских мусульман лежит не в области культа, ислама-религии, а в сфере мирских взаимоотношений, ислама-государства, «светского ислама».

Решение этой задачи требует не распространения упрощенной пропагандистской литературы и благо-творительной раздачи фиников в мечетях в период мусульманского поста, а приобщения к истинной исламской культуре, поощрения творческого поиска, формирования интеллектуальной традиции, позволяющей самостоятельно находить в духе ислама ответы на вопросы, которые ставит перед мусульманами казахстанская действительность, государственная политика, т.е., говоря мусульманско-правовым языком, утверждения казахстанской школы иджтихада. Ведь современные социально-экономические, культурные, политические, национальные и иные проблемы – это преимущественно та область, в которой ислам не имеет готовых конкретных решений. Они-то и формулируются на основе иджтихада в зависимости от специфики условий и особенностей образа жизни мусульман в стране. Поэтому чужой опыт, решения, найденные и доказавшие своей

эффективности в других государствах, в Казахстане могут и не подойти, и даже, скорее всего, не подойдут из-за слишком большой разницы «места, времени и условий», по принятой в мусульманско-правовой доктрине терминологии.

В отличие от религиозного культа и основ исламской догматики, которые могут быть восприняты в законченной форме по готовым образцам и изданным за рубежом пособиям, решение светских, социаль-но-политологических проблем, своего образа жизни казахстанские мусульмане должны искать сами, ибо за них этого никто сделать не может. Ведь иджтихад в Казахстане – это не простое заучивание раз и навсегда установленных правил, не механическое воспроизведение опыта других, а творческий подход к нестандартным проблемам на основе постижения смысла, сути и целей ислама, освоения всего его духовного наследия и, прежде всего, мусульманско-правовой культуры.

Надо подчеркнуть, что мусульманское право выделило иджтихад не случайно, ибо он – одна из центральных категорий, стержень именно мусульманско-правовой доктрины [9]. Не следует также забывать, что основным предметом последней являются мирские взаимоотношения людей, ключевые для казахстанского ислама. Конечно, решение проблем, вытекающих из такого подхода, значительно сложнее и требует неизмеримо большего времени, усилий и знаний, нежели перевод на казахский язык зарубеж-ных пропагандистских брошюр об исламе. Но без этого трудно ожидать кардинальных изменений в положении казахстанского ислама, войти в современную исламскую цивилизацию, избежать вульгарной политизации ислама и его использования в качестве не цели, а средства реализации интересов, весьма далеких от истинных исламских ценностей. Пока что эту стратегическую общекультурную задачу никто всерьез не решает. Между тем освоить ислам как открытую систему, позволяющую решать многие современные светские, социально-политические проблемы мусульман Казахстана, использовать его сильные позитивные стороны могут только культурные, грамотные, знающие люди. Но, к сожалению, исламское возрождение в Казахстане не сопровождается ростом престижа глубоких знаний всех сторон ислама, в частности освоением потенциала мусульманско-правовой культуры.

Следует сказать, что в настоящее время приобретает большое значение использование достижений мусульманско-правовой культуры в интересах развития правовой системы Казахстана. Мусульмане в нашей республике не только должны иметь возможность свободно посещать мечети и беспрепятственно совершать паломничество к своим святыням, но и вправе рассчитывать на то, что некоторые мирские отношения получают законодательное закрепление также с учетом мусульманско-правовых традиций.

При этом следует принимать во внимание известные различия в Казахстане в подходах к правовому регулированию исламского культа и мирских вопросов. Если в сфере отправления религиозных обязанностей, исходя из отделения религии от государства, основным принципом должно быть вмешательство власти Казахстана, предоставление ею гарантий свободы вероисповедания и создание для этого необходимых условий, то в светской области особое значение приобретает прямое воздействие, принятие законодательства, устанавливающего четкие, юридически обязательные принципы и нормы.

Сегодня из чисто теоретической данная проблема очень быстро превращается для Казахстана в проблему практической правовой политики. Следует отчетливо осознать, что возрождение ислама в нашей стране, возвращение к его ценностям неизбежно ставят вопрос о признании ряда сторон мусульманско-правовой культуры, в том числе об их законодательном закреплении. Поскольку речь идет именно о мирских делах и принятии некоторых достижений исламской цивилизации всем казахстанским обществом, перспективы ислама в Казахстане во многом зависят от того, будут ли его основополагающие ценности облечены в правовую форму, сориентированы на правовые критерии.

Для Казахстана, где мусульмане составляют конфессиональное большинство, а государство имеет светский характер, на наш взгляд, правильным подходом является освоение не шариата вообще, а мусульманского права. С учетом отделения религии от государства светская правовая система Казахстана может воспринять лишь те элементы исламского образа жизни, которые в нее вписываются, а значит, напрямую не связаны с религией. При таком условии обращение к наследию ислама будет означать использование опыта оригинальной правовой системы при соблюдении светского характера государства в Казахстане.

Другое условие освоения достижений мусульманско-правовой культуры состоит в их совместимости с общими началами казахстанской правовой системы, прежде всего конституционными. При этом речь идет не только о соответствии положений мусульманского права указанным началам, но и о том, чтобы воспринимаемые принципы и нормы гармонично вписывались

в правовую систему Казахстана по своим технико-юридическим, структурным характеристикам. О том, что такая адаптация мусульманского права к параметрам других правовых систем вполне реальна, свидетельствует опыт современных исламских стран, изучение которого весьма актуально для Казахстана. Этот вопрос выходит за рамки нашего исследования. Отметим лишь, что практика «современного» мусульманского права в ряде стран Востока подтверждает возможность успешного развития правовой системы, построенной на сочетании и взаимодействии элементов, восходящих к различным правовым культурам – исламской и европейской (как континентальной, так и англосаксонской). Для нашей страны это имеет особое значение, так как помогает преодолеть искаженные представления о мусульманском праве и обосновать его совместимость с европейской, евразийской, казахстанской правовой культурой.

При соблюдении указанных условий мусульманско-правовая культура может оказаться полезной для Казахстана. Учет отдельных норм, принципов, институтов мусульманского права и включение их в правовую систему европейского образца – вполне вероятная перспектива развития казахстанского законодательства. Следует четко осознавать, что у нее не просто есть будущее в Казахстане. Более того, правовое развитие здесь в перспективе вообще вряд ли возможно без обращения к правовым аспектам шариата. В настоящее время здесь пока не стоит вопрос о практическом применении мусульманского права, не снимает с повестки дня проблему его будущей судьбы. При этом к перспективе включения элементов шариата в правовую систему Казахстана надо относиться не как к неизбежному злу, а как к естественному процессу возрождения серьезной правовой культуры, имеющей здесь вековые традиции и внесшей заметный вклад в мировое правовое развитие. В этом вопросе нет дилеммы «или шариат, или иная правовая культура». Речь может идти лишь о выборе между различными подходами к правовому пониманию шариата, об умении профессионально и цивилизованно обращаться с мусульманским правом и использовать его достижения во благо казахстанского общества и человека. Главное, как уже отмечалось, зависит от последовательно правового подхода к отбору воспринимаемых институтов, в том числе от уважения общепризнанных норм и принципов международного права, соблюдения прав и интересов немусульман.

Восприятие отдельных положений исламского права может осуществляться только путем взвешенных, тщательно подготовленных мер и промежуточных шагов при условии плавного, поэтапного включения в соответствующее законодательство тех мусульманско-правовых предписаний, которые по своему содержанию совместимы с общими началами казахстанского права, а по своей форме будут восприняты современной казахстанской правовой культурой. Примером может служить тщательно разработанный в мусульманском праве брачный договор, положения которого вполне могут использоваться в детальном регулировании данного института семейного права законодательством Казахстана.

Перспективным представляется и обращение к опыту решения вопросов наследования, опеки, попечительства и благотворительности в мусульманском праве. Примечательно, что, хотя они считаются институтами личного статуса, регулирующее их законодательство во многих арабских странах распространяется на всех граждан вне зависимости от конфессиональной принадлежности и не воспринимается как закрепление религиозных постулатов. Такой подход косвенно подтверждает правовой характер указанных институтов.

В частности, для регулирования благотворительной деятельности несомненный интерес может представить институт вакфа-имущества, изъятого из оборота и предназначенного для использования в благотворительных целях. Отточенный мусульманско-правовой доктриной на протяжении столетий этот институт ранее широко использовался для поддержки образования и науки, а в настоящее время, кроме того, применяется в исламском мире в целях финансирования социальных программ. Причем мусульманское право значительно подробнее и эффективнее, нежели действующее казахстанское законодательство, регулирует правовой статус и взаимные права и обязанности трех основных сторон благотворительной деятельности – донора, выгодополучателя и лица, уполномоченного управлять вакуфным имуществом и направлять получаемые от эксплуатации доходы на удовлетворение потребностей адресата помощи.

В гражданском и коммерческом законодательстве Казахстана могут найти свое место отдельные виды сделок, детально разработанные в мусульманском праве, в том числе относящиеся к банковской деятельности. В последние десятилетия исламские банки получили распространение не только в мусульманском мире, но и в некоторых западных странах, например, в Великобритании и Люксембурге. Казалось бы, мусульманское право, известное запретом на получение процентов за предоставление кредита или просрочку погашения долга, абсолютно несовместимо с современным

коммерческим оборотом. Однако занявшие несколько лет сравнительно-правовые исследования привели к тому, что сделкам, осуществляемым исламскими банками, была придана форма, которая, с одной стороны, соответствует требованиям европейского банковского права, а с другой – не отходит от основополагающих принципов мусульманского права.

Перечень примеров возможного использования мусульманско-правовой культуры может быть продолжен. В этой связи применительно к регионам Казахстана, где перспективы мусульманско-правовой культуры просматриваются отчетливо, целесообразно детально изучить наследие мусульманского права и его новейшие концепции, выбрав из них то, что отвечает правовым критериям Казахстана и может быть востребовано казахстанской правовой системой и правовой политикой.

Известно, что ислам в целом стоит на стороне законопослушания и лояльности по отношению к власти, готовой уважать разделяемые им ценности. Большинство из них созвучно современным правовым системам и не противоречит принципам казахстанского права. Поэтому от признания достижений мусульманско-правовой культуры, включения некоторых из них в действующее законодательство выиграют не только мусульмане, но и иные конфессии, казахстанское общество в целом. Трудно представить, чтобы в Казахстане эффективно действовал какой-либо крупный закон, если он не воспринимается всеми ведущими конфессиями с учетом их нравственно-правовых взглядов, в том числе мусульманами, ориентирующимися на высшие идеалы своей религии и принципы мусульманского права. Если наиболее влиятельные политические силы Казахстана в последнее время все настоятельнее подчеркивают необходимость общественного, гражданского и общенационального согласия при разработке и принятии важнейших решений общегосударственного значения, в том числе и законодательных актов, то не менее актуально достижение и межконфессионального консенсуса по принципиальным направлениям правовой политики, которая должна ориентироваться на использование всего позитивного, что накоплено различными правовыми культурами, включая и исламскую.

Овладение мусульманско-правовой культурой может оказаться бесполезным для отношений Казахстана с исламскими странами СНГ и исламским миром вообще. Мусульманско-правовая культура может стать важным фактором взаимопонимания и доверия, в том числе и для миротворческих усилий Казахстана в этих странах, например, в Кыргызстане, Таджикистане. В то же время данная культура может быть использована для нейтрализации экстремизма и терроризма под флагом ислама, поскольку мусульманское право по своим принципам несовместимо с насилием и нетерпимостью. Иными словами, это право в состоянии быть союзником Казахстана в его политике в Центральной Азии и других регионах мира.

В связи с этим следует сказать, что мусульманско-правовая культура содержит немало полезного для решения актуальной в условиях Казахстана задачи подведения под политику нравственных и правовых основ. Такой подход, очевидно, особенно актуален для сегодняшнего Казахстана, который провозгласил, что будет строить правовое государство.

Надо отметить, что правовая культура Казахстана отражает идейно-правовое состояние казахстанского общества на определенном историческом этапе, характеризует уровень правосознания, знание права, уважение к законам.

В связи с этим возникает вопрос, каково же соотношение правосознания и правовой культуры в Казахстане?

Правовая культура Казахстана – явление более широкое и «качественно насыщенное», чем правосознание казахстанцев. Она охватывает правосознание населения в единстве с формами его проявления. Ее всегда следует связывать с оценкой уровня знаний и понимания, с развитостью взглядов, представлений, убеждений, настроений, чувств казахстанцев относительно права, законности и с практическим поведением субъектов. Другими словами, правовая культура Казахстана – это единство правовых знаний, оценок и поведения казахстанцев.

Уровень правовой культуры Казахстана определяется уровнем правосознания, степенью его прогрессивности, масштабом и глубиной юридического образования в стране, профессиональной подготовкой юристов, степенью развития правовых, политических наук, правового, политического мышления. Отсюда те требования, которые предъявляются сегодня к реформируемым политическим, правовым отношениям Казахстана. Без изменений в правовом, политическом мышлении казахстанцев провести реформу всей казахстанской правовой системы нельзя.

Следует сказать, что правовая культура Казахстана оказывает организационно-регулирующее воздействие в плане обеспечения социально-позитивного поведения, предупреждения негативных

проявлений и устранения способствующих им факторов при решении социально-политических задач любой сферы и любого уровня жизни казахстанского общества. Она выступает необходимым условием развития демократии в Казахстане, а демократия, в конечном счете, нужна для того, чтобы в казахстанском обществе существовала законность и торжествовала справедливость, утверждалась здоровая и нравствен-ная инфраструктура.

Говоря о сложной структуре правовой культуры Казахстана, следует отметить и то, что данное понятие применимо не только индивидуально, но и к отдельным профессиональным группам, социаль-ным слоям, к государственным и общественным органам, учреждениям и должностным лицам. К приме-ру, для оценки и характеристики правовой культуры Казахстана в сфере государственного управления важнейшее значение приобретает соблюдение законности, устранение злоупотребления властью, компе-тентность, деловитость, умение руководить, гарантированность обеспечения законных интересов и прав граждан нашей страны и т.д.

Вместе с тем, правовая культура Казахстана находится в органическом единстве и взаимосвязи с остальными областями культуры страны-политической, этической, эстетической, нормы которых гармо-нично увязаны с казахстанским правом. Особенно тесна взаимосвязь правовой и политической культур. Высокий уровень политической культуры Казахстана немыслим без высокого уровня правовой культуры казахстанского общества, строгого соблюдения принципа законности, который является не только право-вым, но и политическим принципом.

Обращаясь к выявлению места различных видов человеческой деятельности в правовой культуре Казахстана, следует выделить по крайней мере следующие ее области: деятельность непосредственно в правовой сфере и деятельность неправового характера, но связанную со сферой действия права. Понима-ние первой не представляет особой сложности, во втором случае – средства массовой информации, прои-зведения литературы, живопись, кино и т.п., деятельность сама по себе к правовой культуре Казахстана не относящаяся, постоянно пополняет ее «фонды».

Правовая форма деятельности в Казахстане всегда предполагает разбирательство (рассмотрение) юридического дела; осуществляется исключительно уполномоченными на то органами государства, должностными лицами и другими субъектами казахстанского права; выражается в операциях с нормами казахстанского права; закрепляется в соответствующих документах; нуждается в установлении ряда гаран-тий; непосредственно связана с необходимостью использования различных методов и средств юридиче-ской техники и т.д.

Выделенные здесь элементы правовой культуры Казахстана не полностью совпадают с ее содержи-ем. Они характеризуют уровень правовой культуры казахстанского общества. Содержанием правовой культуры казахстанского общества оказываются не просто правосознание, правозаконность и т. п., а их характер, уровень, степень развития, т.е. то, что делает данный этап цивилизацией общественного прогресса. Определяется это содержание с учетом критериев политической оценки правовой деятельно-сти Казахстана.

Структура правовой культуры личности казахстанца весьма многогранна. Здесь можно вести речь о нескольких плоскостях культуры: формах выражения, ее социально-политическом уровне, содержа-нии и т.д.

Правовая культура Казахстана как степень свободного развития индивида проявляется, прежде всего, в его подготовленности к восприятию прогрессивных правовых идей и законов, умений и навыков, реаль-ного права. С этих позиций она характеризуется наличием правовых культурных ориентиров. Правовая культура Казахстана – это определенный характер и уровень деятельности личности казахстанца, в процессе которой она приобретает или развивает свои правовые знания, умения, навыки. Наконец, правовая культура Казахстана может существовать и как результат культурной деятельности в сфере права, политики, т.е. как совокупность соответствующей степени политико-правовых знаний, умений, навыков личности – казахстанца. Этот способ существования правовой культуры Казахстана можно считать ее потенциалом.

При политологическом анализе реального состояния правовой культуры личности–казахстанца необходимо видеть ее многослойность. Сведение же правовой культуры Казахстана к одному из трех способов ее проявления и существования невольно суживает задачи по формированию этой культуры у населения. Так, если правовая культура Казахстана рассматривается как правовой культурный потенциал, вольно или невольно остаются в стороне и возможности ее дальнейшего развития, и устойчивость уже приобретенной казахстанцами правовой культуры. Первое обеспечивается правовой культурной деятель-ностью, второе же-выработкой правовой культурной ориентации.

В определении правовой культуры как степени и характера правового развития личности-

казахстанца, обеспечивающих индивидуальную активность, в сущности, содержатся две ее характеристики, несводимые одна к другой.

Понятие правовой культуры так же, как понятие образования, является показателем развитости казах-станского человека, во-первых, со стороны ее уровня, во-вторых, со стороны ее направленности. Очевидно, что в случае, о котором идет речь, мы имеем дело с подходом к образованию с точки зрения его уровня, который нельзя оценить, какой из них выше, какой ниже. Можно лишь говорить о различных типах образования.

При оценке правовой культуры Казахстана дело обстоит куда сложнее, чем с казахстанским образованием. В первую очередь, потому, что типы и уровни казахстанского образования общеприняты, чего не скажешь о правовой культуре Казахстана. Кроме того, классификация образования последовательно вытекает из общепризнанных типов знания в том виде, в каком они сложились в современном казахстанском обществе, в то время, как типологизация культуры вообще и правовой культуры Казахстана в частности, отталкивается от типологии деятельности, которая еще не разработана в социально-политической науке.

К анализу структуры правовой культуры Казахстана нужно подходить также со стороны ее уровня и глубины познания правовых явлений, с позиций овладения ими. Здесь выделяются обыденный, профессиональный и теоретический уровни правовой культуры казахстанцев. Обыденный уровень правовой культуры ограничен повседневными рамками жизни казахстанцев при их соприкосновении с правовыми явлениями. С ее помощью нельзя правильно мыслить и оценить все стороны правовой политики и практики. Специфика обыденной правовой культуры казахстанцев такова, что она, не поднимаясь до уровня теоретических обобщений, используется казахстанцами в их повседневной жизни при соблюдении юридических обязанностей и использовании субъективных прав.

Правовую культуру Казахстана следует рассматривать на двух уровнях. Во-первых, на уровне общественных и правовых институтов как некоторых объективных феноменов. Мы говорим о казахстанской практике функционирования правовой системы в целом, о специфике деятельности правовых институтов. Во-вторых, на уровне группового и индивидуального правосознания и правового поведения граждан Казахстана, которое осуществляется через устойчивые нормы, ценности.

Профессиональный уровень правовой культуры Казахстана складывается у лиц, специально занимающихся правовой деятельностью, например, у юристов. При каждодневном, непосредственном соприкосновении с правовыми явлениями у них вырабатывается профессиональный уровень правовой культуры. Этой культуре свойственна более высокая степень знания и понимания правовых явлений в соответствующей области профессиональной деятельности.

Полное и всестороннее выявление сущности и содержания правовых явлений под силу лишь личности казахстанца, обладающей в правовой культуре определенным теоретическим уровнем. Теоретическая правовая культура казахстанца представляет собой научные знания о сущности, характере и взаимодействии правовых явлений вообще, всего механизма правового регулирования, а не каких-то его отдельных направлений, всей правовой жизни казахстанского общества.

Правовая культура казахстанского общества как система взаимосвязана с внешними по отношению к ней системами, а также с системой более высокого порядка, в которую включена. Нет сомнений в том, что функционирование правовой культуры казахстанского общества детерминировано, в конечном счете, системой политических, социально-экономических отношений. Эта детерминация правовой культуры казахстанского общества вызывает к жизни такую ее функцию, как правовое обеспечение процесса становления новой казахстанской государственности.

Содержание указанной функции изменяется по мере изменения задач на том или ином этапе реформирования казахстанского общества. Реализовываться эта функция может различными путями, в том числе благодаря формированию у казахстанского населения правовых знаний, убеждений, привычек и т.д., обеспечивающих их правомерное, социально активное поведение в правовой сфере. Здесь важна и выработка навыков правовой деятельности граждан и общества в целом, реформирование всей правовой системы Казахстана. По всей вероятности, это одна из основных функций правовой культуры казахстанского общества на сегодняшний день.

Из нее вытекают и другие функции правовой культуры среди которых можно выделить: освоение и преобразование правовой реальности (познавательно-преобразовательное, ценностно-нормативное, правоспитательное, коммуникативное).

Познавательно-преобразовательная функция правовой культуры казахстанского общества связана с задачей построения правового государства. Познание правовой реальности Казахстана предполагает

учет тех кризисных процессов, которые протекают в экономике, политике и обществе. Начавшаяся реформа предполагает и использование возможностей такой функции правовой культуры казахстанского общества как освоение и преобразование правовой реальности.

Ценностно-нормативная функция правовой культуры казахстанского общества направлена на обеспечение устойчивого, сбалансированного, динамичного и эффективного функционирования всех элементов правовой системы Казахстана. Правовая культура связана не только с отражением правовой реальности, но и с активным обратным воздействием на нее. Эта функция правовой культуры реализуется с помощью норм права, усвоение которых необходимо каждому гражданину для успешной адаптации в рамках государства. Нормативная сторона правовой культуры казахстанского общества включает широкий круг требований, которые предъявляются к духовному миру казахстанца, его нравственно-правовым качествам, знаниям, правовым убеждениям и т.д.

Ценностно-нормативная функция правовой культуры казахстанского общества охватывает разнообразные явления и факты, которые приобретают ценностное значение, отражаясь в человеческих поступках, социально-политических институтах и т.д. Исходя из этого правовые нормы, другие составляющие правовой культуры казахстанского общества выступают объектами оценки. На этой основе в науке «создалось обособленное теоретическое направление – правовая аксиология» [10].

Ее реализация начинается тогда, когда изучается оценочное отношение личности казахстанца к результату, цели ее действий, направленных на изменение окружающей правовой действительности, к эталонам, образцам поведения, предусмотренным нормами права, к поведению и деятельности других лиц. Оценочная действительность в правовой культуре Казахстана состоит в «изменении» индивидом, обществом права, законности, правопорядка, правоотношений, механизма политико-правового регулирования, путем сопоставления с соответствующими политическими, правовыми ценностями.

Воспитательная функция правовой культуры казахстанского общества выражается в формировании правовых качеств личности казахстанца. Превращение правовых предписаний, норм права в привычку, в естественный регулятор деятельности казахстанца гражданина предполагает, что они усвоены личностью казахстанцем, стали ее внутренним убеждением. О степени усвоения норм права можно судить по реальному поведению казахстанца гражданина в различных правовых ситуациях. В этом смысле культура правовой деятельности личности казахстанца есть культура ее поведения в правовой сфере.

Личность в Казахстане должна характеризоваться ярко выраженной правовой ориентацией, знанием и пониманием права. Правовая культура казахстанского общества должна способствовать формированию правовой культуры личности казахстанца, уважения к закону.

Присущие правовой культуре Казахстана идеалы, правовые нормы, принципы, традиции предполагают консолидацию членов казахстанского общества, концентрацию их усилий на решение задач построения правового государства. Правовая культура Казахстана обеспечивает социально-политическое сплочение людей. Она позволяет не только осуществлять правовое общение между гражданами, но и регулировать их взаимоотношения в правовой сфере.

С нашей точки зрения, в постсоциалистическом Казахстане начинают реализовываться базовые ценности, принципы и нормы современных демократических цивилизованных правовых систем, создающих условия для гражданской идентификации и гражданской самореализации. Эти принципы и нормы изложены в Конституции Республики Казахстан [11], в конституционном, гражданском и иных отраслях права.

В настоящее время система права Республики Казахстан включает: государственное право, гражданское право, административное право, трудовое право, семейное право, финансовое право, земельное право, природоохранительное право, уголовное право, уголовно-процессуальное право, гражданско-процессуальное право.

В казахстанском обществе существует определенная степень подчинения праву, его престижу, определенное общее напластование различных оценок, моральных и социально-политических позиций, обычаев, которые поддерживают или ослабляют действие политико-правовой системы страны. Эту общность навыков и ценностей, связанных с одобрением, оценкой, критикой и реализацией политико-правовой системы, можно определить как общую правовую культуру казахстанского общества. Эта правовая культура нашего общества может быть более или менее развита, а ее отдельные части могут быть в различной степени согласованы со всей культурой страны. Но существуют и определенные отклонения от основополагающих начал этой общей правовой культуры [12].

Правовая культура и содержание правосознания казахстанцев в основном зависят от знания права,

политики, морали, помимо которого они могут быть наделены специфической правовой определенностью. Однако знание права, политики не является решающим фактором правомерного поведения казах-станцев. Эти факторы должны включать не только негативные санкции, юридическое просвещение, но и национальную государственно-правовую идеологию, влияющую на формирование правовых установок личности казахстанца в ее социально-конкретных, не всегда благоприятных объективных условиях.

Опираясь на результаты имеющихся исследований правовой культуры Казахстана, можно охарактеризовать ее как степень овладения правом в действии, в частности, самосознание, ответственность в реализации требований права; творческую ориентацию на общеказахстанские, общечеловеческие ценности и нормы, а также особенности национальной культуры Казахстана в противоречивых правовых ситуациях, предполагающие в своем высшем проявлении интуитивное правовое поведение, участие в правотворчестве.

Совершенствование правовой политики Республики Казахстан под воздействием социального прогресса и правильной государственной политики способствует росту правовой культуры населения. Об этом свидетельствуют и результаты социологического исследования молодежи Кызылординского колледжа «Кызмет» (опросом были охвачены 120 респондентов). Результаты опроса показали высокий уровень правовой культуры учащихся. Так, каждый респондент сообщил, что хорошо знает Конституцию Казахстана, 84,1% опрошенных имеют хорошую оценку по основам права, более 90% – не нарушают законы страны, 81,5% – омагают правоохранительным органам, общественности в реализации правовой политики в жизнь.

Интересными представляются с точки зрения определения зрелости правовой культуры населения ответы на вопрос: «Как Вы считаете, насколько соблюдаются Ваши права и права Ваших близких?». Приводим результаты социологического исследования, проведенного нами в поселке Жусалы Кармакчинского района Кызылординской области (150 респондентов). При ответе на этот вопрос, большая часть респондентов отметила реализацию своих прав в полной мере и изучения законов Казахстана. Сходная картина выявлена и другими исследователями – А.Б. Сейсеновой, А.И. Шалтыковым. Политическо-правовое реформирование, модернизация общества стимулируют совершенствование правовой культуры населения и правовой политики Казахстана вообще.

Итак, правовая культура в Казахстане как социально-политический феномен - сложное явление, определенное единство всеобщего, особенного и единичного. Эффективность каждого элемента в общем механизме воздействия на казахстанца изменяется в зависимости от целого комплекса факторов, среди которых: время, социальное пространство, экономическая ситуация, политическая обстановка. Каждая составляющая этого механизма может быть детерминирующим элементом при условии воздействия на сознание и правосознание личности и общества в целом.

Правовая культура Казахстана, таким образом, выражает по существу социально-политическую связь и взаимодействие индивида, государства и общества, и в этом своем качестве такая оценка выступает как политологическая характеристика правовой культуры страны. И еще. Правовая культура Казахстана по существу выступает выражением, отражением как сущности содержания и функций правового государства, так и результатом осуществления правовой политики Республики Казахстан, в основе которых лежит правовое воспитание населения.

1. *Абаев С.Н. Общество и сознание. – Караганда, 2008. - С. 47.*
2. *Шарипов А.И. Проблемы права в СНГ: история и современность. – Казань, 2007. - С. 105.*
3. *Исаев С.Н. Преступление советской власти в Центральной Азии. - Ташкент, 2000. - С. 10.*
4. *Формы общественного сознания. – М., 2001. – С. 98-99.*
5. *См.: Sozialphilosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans. – Berlin, 2012. – S. 135-141.*
6. *Киреев В.И., Сергеев С.Н. Правовая культура и ее проблемы. - Ростов – на – Дону, 2009. – С. 21.*
7. *Социологический словарь. – М., 2008. – С. 150.*
8. *Социально-политические проблемы в арабских странах. – СПб., 2009. - С. 120.*
9. *Мухамедов А.И. Исламское право. - Ташкент, 2007. - С. 72.*
10. *Государственная политика и ее проблемы. – Казань, 2005. - С. 64.*
11. *Конституция Республики Казахстан. – Астана, 2008. - С. 4-15, 41-47.*
12. *Малиновский В. Конституционное право. - Алматы: Әділет, 2002. - С. 47-48.*

Түйін

Мақалада ел-жұрттың құқықтық мәдеиеті өзекті мәселелері – Қазақстан Республикасының құқықтық саясатын

жүргізудің қажетті факторы ретінде қарастырылады. Сонымен қатар дискуссиялық мәселелерге де көңіл бөлінген.

Резюме

В данной статье рассматриваются степень воздействия правовой политики на процесс укрепления демократиче-ского государства в современном Казахстане, становление и развитие правовой культуры населения нашей страны.

Resume

In article topical issues of legal culture of the population as the most important factor of improvement of legal policy of the Republic of Kazakhstan are considered. In article the attention and to debatable questions is paid.

ДІН – ДІЛДІҢ ДІНГЕГІ

Б.Сманов – *пед.ғ.д., проф., халықаралық Ш.Айтматов академиясының академигі*

Дін – қоғамдық сананың маңызды түрі ретінде тамыры тым тереңге жайылған жалпыадамзаттық өркениеттің құрамдас бөлігі. Бұл – әр елдің, әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігінде ерекше орын алатын құндылық. Дін арқылы кез келген тірі пенде қоршаған ортаны, төрткүл дүниені танып білудің, оны рухани меңгерудің жолдарын қарастырады.

Бүгінгі біз өмір сүріп отырған жаңарған қоғам аясында да діннің алатын орнының, қызмет ауқымының күннен күнге ұлғая түсуі, сол арқылы оның мерей-мәртебесінің өсе түсуі, діндарлар мен діни ұйымдар-дың санының артуы, діни сенімге байланысты әр түрлі жағдайлардың ел назарын аударуы байқалып отыр.

Бұл үрдістің мұндай қарқынмен дамуының басты себебінің бірі – бұрынғы тоталитарлық жүйедегі барлық посткеңестік республикаларды жайлаған рухани дағдарысқа ұшырауынан дер едік. Соның нәтижесінде бүгінде әлеуметтік-адамгершілік құндылықтардың өңі өзгерді, сан миллиондаған адамдар табынып келген бұрынғы кеңестік үйреншікті идеалдар, жалаң қызыл саясаттан туған құндылықтар жойылды. Мұның орнын халықтың сан ғасырлар бойғы дәстүрлі наным-сенімдері басты. Дінге деген байырғы ата-бабалардан мұра болып келе жатқан үйреншікті көзқарасты қалыптастыру әрі рухани, әрі әлеуметтік қажеттілікке айналды.

Елімізде дін рөлінің арта түсуіне саяси және рухани-мәдени саладағы жалпыадамзаттық құндылықтар-дың өмірге оралуы да ерекше ықпал етуде. Зиялы қауым мен жалпы жұртшылық қазіргі кезеңдегі имани-әлеуметтік жұтандықты болдырмаудың пәрменді түрі дін екенін, оның ғасырлар бойы қалыптасқан моральдық байлықтарының қадір-қасиетінің мәні күн өткен сайын өсіп отырғанын мойындады. Ал кейбір ұлттық қозғалыс өкілдері өздерінің этникалық тұрғыда дамуында, мәдениеті мен ұлттық дәстүрінің өркендеуінде діннің ерекше қызметіне иек артып отырғаны мәлім.

Қоғамдағы дін туралы көзқарастың оң бағытта өзгеруінде, оның рухани-имандылық және мәдени-ағартушылық тұрғыдан өркендеуіне қажетті фактор болып табылатынын ұғындыруда және мұндай игілікті істерді көпшілік қауымның ой-санасына дұрыс жеткізіп, орнықты пікір қалыптастыруда бұқара-лық ақпарат құралдарының қызметі ерекше екендігі – еш дәлелдеуді қажет етпейтін шындық.

Қазақстан Республикасының Конституциясы мен «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» еліміздің жаңа заңы бүгінде діни бірлестіктер мен ұйымдардың мүмкіндіктерін кеңейтіп, діни сенім-нанымды ұстанған азаматтардың рухани талабын орындауға жол ашып отыр. Бұл маңызды құжаттар дінге саналы көзқарас қалыптастыруда, оны ұрпақтар игілігіне жаратуда еліміздің ұстанып отырған сындарлы бағытын танытады. Айталық, он жеті жылдан бері қолданылып келе жатқан Ата Заңымыздың 5, 12, 22 баптарында азаматтардың рухани сеніміне қатысты жайлардың, қоғамдық татулық пен елдегі саяси тұрақтылық, бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму мен қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың демократиялық жолдары, дін, оның қоғамда алатын орны, жеке адам, оның өмірі мен ар-ождан бостан-дықтары, құқықтары, оларға берілетін кепілдіктер, дін мен мемлекет арасындағы өзара қатынастың бағыт-бағдарлары белгіленді. Ал, ел конституциясында айтылған діни сенім-нанымға қатысты осынау маңызды мәселелерді салалық «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы реттеп, жүзеге асырып отырады. Діни сенімге байланысты бұдан басқа да жайттарға мемлекетіміздің азаматтық, қылмыстық, салық, әкімшілік заң бұзушылықтар жөніндегі т.б. заң актілерінде де тиісті орын беріліп келеді [1].

Бұрынғы кеңестік кезеңдегі ондаған жылдар бойы діни сенім, ар-ождан бостандығына қойылып

келген шектеулер, әсіресе, ислам іліміне ерекше салқынын тигізгені белгілі. Қазан төңкерісі жүзеге асқан соң-ақ діндарларға қарсы аяусыз күрес ашылды. Жергілікті өкімет басына келген белсенділер қызыл отаудың жанынан құдайсыздар (атеистер) үйін, үйірмелер мен қоғамдар ашып, ауылдағы шаласуатты молдалардан бастап, ғұлама ғалым, иманды имам, есімі елге мәшһүр діни қайраткерлер мен зиялылардың бастарына әңгір таяқ ойнатты. Абақтыға тоғытты, жер аударды.

Аталмыш науқанға, тіпті, алақан жайып бата жасағандар мен мешіт табалдырығын аттаған қарапайым жандар да ілікті. Небір зәулім мешіттер мен сәулетті ғимарат-ғибадатханалар қиратылды, аман қалғаны әдейі мал қораларға не қоймаларға айналдырылды. Тек құран ғана емес, иісі арабша жазылған рухани құндылығы мол жазба мұралар, түрлі көне әдебиеттер діни кітаптар ретінде өртелді [2].

Коммунистік идеологияның шектеу шеңберінен шығып, діни сенімдерге кең жол ашылған кейінгі демократиялық кезеңде, ел тәуелсіздігі тұсында халқымыздың дінге деген көзқарасы едәуір өзгеріп, елдің оған деген құрмет сезімі қалыптасты.

Соған сәйкес діннің мәртебесі мен абырой-беделі артып, қоғамдық-әлеуметтік қызмет аясы өсті. Жылдан-жылға діни бірлестіктер мен діндарлардың саны артып келеді. Соның нәтижесінде елімізде дәстүрлі (ислам және христиандық-православиелік) діндер мен Қазақстанда бұрын-соңды болмаған дәстүрлі емес жаңа діни ағымдарды, діни ұйымдарды қамтыған **көпдінді рухани кеңістік** пайда болды. **Бұлармен қатар діннің атын жамылған түрлі ағымдар, секталар, миссионерлік қозғалыстар, діни фундаменталистік, экстремистік топтар да бой көрсете бастады. Дінді кейде саяси-идеологиялық күрестің қолшоқпары ретінде пайдалануға тырысатын жайттар да байқалады. Бұл – әрине, заңға, елдік мұраттарға, мемлекеттік мүдделерге қайшы келетін әрекеттер болып саналады.**

Міне, осы секілді көріністерге орай, қазіргі таңда қоғам мен діннің арақатынасын белгілеп алу, конфес-сиялараралық қатынастарды, діннің қоғамымыздағы және даму тарихымыздағы әлеуметтік орнын айқын-дау, халықтардың рухани және мәдени тұрғыда өркендеуіне, діндердің өзара келісіміне, ынтымақтасты-ғына, сабырлылық пен тағаттылығына баса назар аудару айрықша маңызды.

Бұл тұрғыда демократиялық қоғам орнату жолындағы мемлекет пен діни ұйымдардың арасындағы қарым-қатынастар мүлде жаңа бағытқа бағдарлануы қажет. Мұны Елбасымыз 5 қыркүйекте Назарбаев Университетінде оқыған интерактивті дәрісінде: «Этностық және діни айырмашылықты байыппен түсіну және құрметпен қабылдау... Осының арқасында біздің әр алуандығымыз біздерді бөлмейді, қайта бірікті-реді. Егер біздің тағаттылығымыз болмаса, онда қайығымыз бағытынан ауытқып кетуі ықтимал және әрі қарай апаттан қорғалмайтын болады», – деп айрықша атап ескертті [3].

Дінге саналы көзқарас қалыптастыруда, оны халықтың, әсіресе, жас ұрпақтың игілігіне тиімді пайда-лануда мемлекетіміздің ұстанып отырған бағыты көңіл аударарлық. Мұны біз күнделікті өмірімізде көріп те келеміз. Қазіргі кезеңде діни бірлестіктер жаңа қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңға сәйкес қайта тіркеуден өтіп жатыр. Бұл жұмыс 2012 жылдың қазан айында аяқталды. Жаңа заңның талабына орай конфессиялар мен діни бірлестіктердің саны біраз қысқарды.

Елімізде соңғы жиырма жылда діни бірлестіктердің саны үш есеге артты, ал конфессиялардың саны екі есеге көбейді. Осы өткен онжылдықтың өзінде еліміздегі діни кеңістіктің құрылымы, шеңбері анағұр-лым өзгерді, кеңейді. **Бүгінде елімізде 46 діни конфессияның басын құрайтын 4,5 мыңнан астам діни бірлестіктер жұмыс істейді.**

Мемлекет пен діндердің өзара сындарлы байланысын қамтамасыз ету мақсатында Президент Әкімші-лігінің құрылымында алдымен Діни бірлестіктермен байланыс бөлімі ашылды. Одан соң Қазақстан Республикасы Үкіметі жанынан Дін істері жөніндегі Кеңес құрылып, ол кейіннен Мәдениет министрлігі-нің Дін істері жөніндегі комитетіне айналды. Қазір бұл құрылым ҚР Дін істері агенттігі болып дербес шаңырақ көтерді. Оның облыстар мен Астана, Алматы қалалық әкімдіктерінің құрамында департаментте-рі ұйымдастырылып, жұмыс жүргізіп келеді.

Қазақстанда еліміз азаматтарының құқықтары мен сенім-наным бостандықтарын құрметтеу, қоғамдық және діни мақсат-мүдделердің тепе-теңдігін сақтау, ынтымақтастық қарым-қатынас пен өзара түсіністікке қол жеткізу, демократиялық ұстанымдарға негізделген мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы байланыстың өзіндік үлгісі қалыптасты. Мұнда жаңа саяси-қоғамдық жағдайдағы мемлекеттің діни ұйымдармен қарым-қатынасын ретке келтіру қажеттілігіне, ұлттық қауіпсіздігіміз бен ішкі саяси тұрақтылықты, азаматтық татулық пен ұлтаралық келісімді қамта-масыз ету мүмкіндіктеріне мән беріледі.

Қазақстандағы діндарлардың 93-95 пайызын құрайтын негізгі екі діни конфессияны (ислам мен

православиелік-христиандық бағыт) үлкен діни орталықтар – Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы мен Орыс православие шіркеуінің үш аймақтық епархиалдық басқармасы басқарады. Бұдан басқа католиктер шіркеуі, Інжіл христиан баптистері, Лютерандар, Жетінші күн адвентистері, Иегова куәгерлері, Елуліктер, т.б. діни құрылымдар жұмыс істейді.

Қазақстанда «Нұр-Мұбарак» Мысыр ислам мәдениеті университеті, Имамдар біліктілігін жетілдіру институты, Орыс православие шіркеуінің Алматы епархиалдық діни училищесі, Алматы пресвитериан-дық діни академиясы, Рим-католик шіркеуінің Жоғары епархиалдық діни семинариясы, «Жарық» атты інжіл институты секілді т.б. оқу орындары бар. Бұл оқу орындары дін мамандарын даярлайды.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-діни саясат мынадай ұстанымдарға негізделген:

- мемлекеттің зайырлылығы, білім беру мен тәрбиелеудің мемлекеттік жүйесі;
- адамдар мен азаматтардың ешқандай діни айырмашылықтарына қарамай құқықтық тепе-теңдігі әрі бостандығы;
- заң алдында діни бірлестіктердің жауапкершіліктерінің теңдігі бірдей екендігі;
- мемлекеттің ішкі қызметіне діни ұйымдардың араласпауы;
- діни бірлестіктердің заңдылықтарды сақтауына мемлекеттік бақылау;
- діни бірлестіктер мен мемлекеттің айқын белгіленген қызметтер негізінде ынтымақтастығы;
- ұлттық-мәдени салт-дәстүрлерді, кейбір жергілікті тұрғындар топтарының менталитетін құрметтеу;
- ұлттық дәстүр-салттардың дінмен өзара байланысын ескеру;
- қоғамдық тәртіпті, діни сенім саласындағы заңдылықтарды, қауіпсіздікті, басқа адамдардың құқық-тары мен бостандықтарын, өмірі мен денсаулығын сақтау мақсатында шектеулер қою.

Біздің еліміздің зайырлылығы мен діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлінгендігі дегеніміз – діни ұйымдар мен бірлестіктердің мемлекет ісіне араласпауы, олар ешқандай мемлекеттік қызмет-тер атқармайтындығы, саяси жұмыспен, саясатпен айналыспайтындығы. Сондай-ақ, діни негіздегі саяси партиялар құруға тыйым салынады. Діни дәстүр-салттарды, т.б. діни іс-шараларды мемлекеттік орындарда атқаруға, оларды мемлекеттік қызметтермен байланыстыруға болмайды. Діни бірлестіктер мемлекет тарапынан қаржыландырылмайды. Қысқасы, мемлекет және діни бірлестіктер әрқайсысы өз ауқымында дербес әрі өзара тығыз байланыста қызмет етеді.

Діни-радикалдық көзқарастар туралы айтқанда, оның пайда болуы мен таралуына ең алдымен жергі-лікті жерлердегі ресми діни ұйым басшылары, діни қызметкерлер тосқауыл қоюлары қажет деп ойлай-мыз. Өйткені, олар өздерінің абырой-беделімен, ықпал-әрекетімен кез келген діни ауытқушылықтарға, фанатизмге, экстремистік бағыттарға қарсы тұрып, рухани-ағартушылық насихат тұрғысында іс-қимыл көрсетуі, ата дәстүрді, діни құндылықтарды қорғауы тиіс. Мұнда олар ұлттық мәдени, қоғамдық бірлес-тіктерді, олардың жетекшілерін, диаспора басшыларын ұтымды пайдаланып, елдің береке-бірлігін, ынтымағын, бейбіт өмірді қамтамасыз еткені абзал. Қазір елімізде осындай сындарлы саясаттың арқасын-да ұлтаралық келісім мен сыйластық сақталып отыр. Мұны бұдан былайғы өмірде де асқан ыждаһатты-лықпен, үлкен жауапкершілікпен жүргізген жөн.

Бүгінде біздің өмір сүріп отырған жаңа қоғамымызда діни ұстанымдардың рөлі мен мәртебесінің өзгергені жалпы діни құбылыстың мемлекет пен қоғамға қарай бетбұрыс жасауынан көрінеді. Ол өзінің табиғаты жөнінен мемлекеттік емес қоғамдық институт ретінде өмір сүріп келеді. Сондықтан діннің шын мәніндегі өркениетті ізгі қасиеттерін, **демократияны ұлықтайтын игі тұстарын таныту, оны тарату – халқымыздың рухани кемелдігін қалыптастырудың кепілі, ел қауіпсіздігінің алтын арқауы болмақ.**

Бізге ислам дінін ұстанушылар – халық санының шамамен 70,2 пайызын құрайтын 27 этникалық топ. Республика халқының 66 пайызы қазақтар және оларға қоса ұйғыр, татар, өзбек, түрік, күрд, дүнген, шешен, әзірбайжан, башқұрт, ингуш, балқар сияқты т.т. бауырлас халықтар түгелдей ислам дінін және оның ішінде бірді-екілісінен басқасы, яғни барлығы дерлік ежелден, сан ғасырлар бойы сүнниттік жолды ұстанады. Тек, әзірбайжан мен күрд халықтарының бір бөлігі мен шағын ирандық топ шиға, яки шииттік жолды тұтынады.

Қазақстандағы екінші орындағы дін – христиандықтардың бүгінгі ахуалы исламмен салыстырғанда өзгеше. Христиандардың басым көпшілігі славяндық православие бағытында. **1956 жылы республика көлемінде 55 православие жамағаты (приход) болса, бүгінгі күні 250-ден астам діни бірлестік,** 10-ға тарта монастырь жұмыс істеп келді. Қазақстандағы Орыс православие шіркеуі – тікелей Мәскеу Патриархатына және оның Қасиетті Синодына бағынатын митрополиттік деңгейдегі үш епархиалық басқар-маны біріктірген жүйелі құрылым.

Христиандықтың еліміздегі екінші тармағы – католиктік бағытты ұстанатын шағын топ. Олардың өзі екі топқа бөлінеді: Рим католик шіркеуі және Грек католик шіркеуі. Бұл екі шіркеу негізінен Астана, Алматы және Қарағанды қалаларында жұмыс істейді. Республика көлемінде католиктік жамағаттардың діни бірлестіктерінің саны 100-ге тарта. Шетелдердегі католик шіркеулері, әсіресе Ватикан және АҚШ-та орналасқан католик ұйымдары Қазақстанда миссионерлік іс-әрекеттерді белсенді түрде жүргізіп келеді. Бұған бүгінгі күні елімізде материалдық жағынан қамтамасыз етілген 150-ден астам шетелдік католик миссионерлердің (ресми тіркелгендері ғана) тоқтаусыз үгіт-насихат жұмыстарымен шұғылданып жатқанын айтсақ та жеткілікті. Сонымен қатар католиктердің Қарағанды, Астана, Павлодар қалаларында діни оқу орындары мен басылымдары бар.

Христиандардың ішінде саны аз болғанымен ең көп тармаққа бөлінген тобы – протестанттар. Олардың 500-ден астам шіркеуі жұмыс жасайды. Қазақстандағы негізгі протестанттық шіркеулер – Евангелиялық христиан-баптистер, Жетінші күннің адвентистері және Лютерандар. Еліміздегі баптистер саны 10-15 мың адам шамасында, олардың жамағаттарының саны 300-ден асады. Лютерандардың орталығы Астана қаласында орналасқан. 70-тей діни жамағаттары бар, олар негізінен немістер арасында көп тараған. Адвентистердің де орталығы Астана қаласында. Осы аталған протестанттық конфессиялар елімізде тек өткен ғасырда ғана пайда болғаны, олардың Кеңес билігі кезінде (1917-1991) күштеп қоныс аударушылар арқылы Қазақстанға келгені белгілі. Жаңа елордамыз Астананың діни орталық ретінде таңдалуы осы шіркеулердің орталық және солтүстік аймақтарда етене жұмыс жүргізуіне қолайлы мүмкіндік жасап келе жатқаны айтпаса да түсінікті.

Протестанттық христиандық бағыттың жаңа түрлері Елуліктер, Методистер (Біріккен методистер шіркеуі немесе «Бірігу шіркеуі» – АҚШ, Флорида штаты), Меннониттер, Пресвитериандар (АҚШ), Жаңа апостолдар шіркеуі (АҚШ), Әлемдік Қырман Шіркеуі (АҚШ, Колорадо штаты), Қожайындар шіркеуі (АҚШ, Флорида штаты), Агапе, Жаңа өмір шіркеуі, Ізгі хабар, Иегова куәгерлері (АҚШ) т.т. миссионерлік іс-қимылдарымен бірсыпыра азаматтарды өздеріне үгіттеп үлгерді. Елімізде протестанттық бағыттың 20 шақты сектасы және мыңнан астам діни бірлестіктері мен қоғамдары қызмет етіп келді. Соңғы кездері дәстүрлі емес діни ағымдар қатары да бой көрсете бастады. Олардың қатарында «Саентология шіркеуі», Бахаизм, Қадияний (Ахмадия), Кришна қоғамы, Шайтаншылдар қоғамы, Виссариондықтар т.б. шіркеу-лерді атауға болады [5].

Бүгінде Қазақстан әлем діндерінің айтулы басқосуларын ұйымдастыруда да ерекше белсенділік танытып келеді. Бұл бағыттағы Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың бастамашылығымен атқарылып отырған игілікті істер мен көтеріп жүрген келелі мәселелер әлемдік деңгейдегі мәртебелі мінбелерден айтылуда. Мемлекет басшысының тікелей ұсынысымен 2003 жылы қыркүйекте Астанада әлемдік діндер форумы өтіп, оның жұмысына дүниежүзілік және дәстүрлі діндер жетекшілері қатысты. Мұнда діннің әртүрлі бағыттарының 17 делегациясы, құрметті қонақтар мен халықаралық беделді ұйымдардың басшылары, өкілдері келді. Айталық, Дүниежүзілік Ислам ұйымының Бас хатшысы Шейх Абдулла ибн Әл-Мухсин әл-Түрки, Әл-Әзхар Жоғары имамы, марқұм – Шейх Мұхаммед Саид Тантауи, Халықаралық ислам университетінің президенті, доктор Махмуд Ахмад Гази, Орыс православие шіркеуінен – Алматы мен Астана митрополиті Мефодий, Франция митрополиті Эммануэль, Лютерандардың дүниежүзілік Бас хатшысы, доктор Ишмаэль Ноко, Израильдің Бас раввині Йона Мецгер, Синтоистік храмдар Бас басқар-масының директоры Минору Сонода, Ватикан католиктік діни мемлекетінің кардиналы Иосиф Томко сынды т.б. әйгілі дінбасылар қатысты. Әлемдік және дәстүрлі діндер жетекшілерінің бірінші съезіне қатысушылар арнайы декларация қабылдады. Съезде жер бетінде бейбітшілік пен келісімді орнықтыру ісіндегі діннің рөлі туралы пікірлер алмасудың жемісті сипатын назарға ала отырып, әлем діндері өкілдерінің арасындағы сындарлы үнқатысуды жалғастыру қажеттілігі туралы ортақ уағдаластыққа қол жеткізілді. Мұнда съезді кем дегенде үш жылда бір рет өткізіп тұру, оның атауын «Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезі» деп қабылдап, бұдан кейінгі съездерді Астана қаласында өткізіп тұру ұйғарылды.

Бұл бас қосудың маңыздылығы қазіргі әлемдегі діннің рөлі туралы сындарлы келісім мен пікір алмасуға және бүкіл жер бетіндегі бейбітшілік пен келісім жолында барлық конфессиялардың күш-жігерін біріктіру қажеттілігінде, төзімділік, өзара татулық, ынтымақтастық ұстанымдарын қалыптастыруда жатыр. Олар көпбағыттылық, ғаламдық және өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін ықпалдасу, топта-су, әділеттілік пен әлемдік даму мақсатына негізделеді. Мұны Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Халықтардың, діндердің, мемлекеттердің және үкіметтердің бейбіт қатар өмір сүруі мен сындарлы өзара іс-қимылы туралы мәселе қазіргі уақытта айрықша өзекжарды маңызға ие болуда. Ол таза теориялық көзқарастан маңызды практикалық міндеттердің қатарына қосылады. Сондықтан да көптеген саяси және діни қайраткерлердің күш-

жігерлерімен бағзы заманнан бүгінгі күнге дейін жалға-сын тауып келе жатқан діндер, мәдениеттер, өркениеттер арасындағы диалогты жалғастыру аса маңызды оқиға болып табылады», – деп өзінің сөзінде сөйлеген сөзінде айрықша атап өтті.

Биылғы жылы Қазақстан Ислам Ғылымдарының Ұйымына төрағалық етіп отыр.

Ислам Ғылымдарының Ұйымы – (ИҒҰ) 1969 жылы қыркүйекте ресми түрде құрылған халықаралық ұйым. Алғашқы жылдарда Ұйымға 25 мемлекет мүше ретінде тіркеліп, қызмет етсе, қазіргі кезеңде ол Азия, Еуропа, Африка және Оңтүстік Америка құрлықтарындағы 57 мемлекеттің басын біріктіріп отыр. Сонымен бірге, ұйымның жиындарына бес мемлекет және бес халықаралық ұйым байқаушы ретінде қатысып келеді. Оның үстіне ИҒҰ БҰҰ-нан кейінгі екінші ең ірі халықаралық саяси ұйым болып санала-ды. Өйткені, бүгінде жер жүзінің төрттен бір тұрғыны мұсылман. Мұсылман елдеріндегі халықтың жалпы саны **1,57 миллиард** адамды құрайды. Бұл – бүкіл жер шары халқының 23 пайызы. Ал, біздің еліміз – Қазақстан адам саны (16,5 млн.) жағынан ИҒҰ-ға қатысушы елдер арасында – 23, әлем елдері арасында 62-ші орынды иемденеді. Жер көлемі жағынан ислам елдері арасында бірінші орынға ие.

Қазақстан Республикасы Ислам Ғылымдарының Ұйымына 1995 жылы толық мүше ретінде қабыл-данды. Содан бері еліміз Ұйымның көптарапты қызметіне белсене қатысып, ИҒҰ-ның әлемдік қауым-дастықтағы рөлін арттыруға және оның өркениетті дүниедегі ерекшеліктерін нығайтуға өзінің салмақты үлесін қосып келеді. Сондықтан Ұйымға төрағалық ету – біздің елімізге мұсылман елдері тарапынан көрсетіліп отырған ерекше сенім, үлкен жауапкершілік, абыройлы міндет.

Қандай да болсын іргелі дін адалдыққа, тазалыққа, жақсылыққа, үлкенді сыйлау, кішіге ілтипат білді-ру секілді адамгершілік игі қасиеттерге, имандылық, қайырымдылық сынды асыл мұраттарға баулып, оларды ұрлық, зорлық, өтірік, қиянат сияқты жат әдеттерден аулақ болуға үйретеді. Сол себепті де әрбір салауатты азамат діннің қоғамға, мемлекетке, елге пайдалы жағын білуі, оны ізгіліктің ілімі ретінде сыйлауы, философиялық категория ретінде қоғамдық ой-сананың бір түрі, рухани болмыстың көрінісі іспетті бағалауы қажет.

Рас, Қазақстан – демократиялық, зайырлы, құқықтық-әлеуметтік қоғам орнатқан мемлекет. Бұл, жоғарыда атағанымыздай, Ата заңымыз – Қазақстан Республикасының Конституциясында, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңда арнайы бекітілген. Салалық заңда азаматтардың тұтынған діни ағымдарына арналған діни бірлестіктер құруына бірдей құқықтық мүмкіндіктер жасалған. Алайда, мемле-кет халықаралық қауымдастықтар қабылдаған діни үдерістерді құқықтық-саяси реттеудің негізгі нормала-рына сәйкес діни бірлестіктердің ішкі жұмысына араласпайды, қол сұқпайды. Бірақ, бұл дін мемлекеттен тыс өмір сүреді деген сөз емес. Қайта, керісінше, дін діни-прогрессивтік іс-шараларды мемлекеттің қолдап-қуаттауымен, оған қажетті жағдай жасауы арқылы іске асыра отырып қызмет етеді. Мұны айтып отырғанымыз, кезінде Үлкен үйде Дін істері жөніндегі Кеңестің жауапты хатшысы қызметін атқарып жүргенімізде, кейбір діндарлар мен діни бірлестіктер басшыларының «біз, яғни діни бірлестіктер, мемле-кеттен бөлінгенбіз» дегенді сылтау етіп, «мемлекет біздің ісімізге араласуға хақысы жоқ» деген тұрғыда-ғы жаңсақтықтарға ұрынғанын, сөйтіп ашықтан-ашық заңсыздықтарға барғанының куәсі болдық.

Сондай-ақ, бәзбір әкімқараларымыз бен кейбір басшы қызметкерлеріміз «Дін – мемлекеттен бөлінген» дегенді жамылғы етіп, жалпы дін атаулыдан ат-тонын ала қашты. Олар тіпті оны біздің санамыздан тыс өмір сүретін ерекше дербес дүние, мемлекет ішіндегі бөлек мемлекеттей көрді. Өздерінің діндарлармен бір қоғамда, бір елде тұрмыс-тіршілік ететінін, Ата заң мен республикамыздың басқа да нормативтік-құқықтық құжаттары бәрімізге ортақ екенін ескере бермеді. Сондай салғырт көзқарастың салдарынан барып бақылаусыздық орын алды. Мұндай жәйт «Өзі де зытайын деп тұрған киік еді, «бір жеріне» таяқ тиіп еді» дегеннің кері сияқты, онсыз да біздің қисын-қағидаларымызға пейілсіз кейбір діндарлардың өз білгенін жасауына, биліктің бишігін ұстаған әкімсымақтарымыздың заңсыздықтарға жол беруіне жағдай жасады. Мұны жасыратыны жоқ, әсіресе, басқа келімсек кірме діндерді уағыздаушылар өз мүдделеріне мейлінше ұтымды пайдаланды.

Әрине, жетістіктеріміз өз орнымен. Дегенмен, алдағы уақытта кейбір кемшіліктерімізге көңіл бөлген абзал болар еді. Осы ретте игілікті шараларды, жақсы жайттарды айта отырып, оқырманмен мынадай мәселелерде ой бөліскенді орынды санаймыз. Біздің мемлекетіміз тәуелсіздік алғалы бері жиырма жылдан астам уақытта еліміздің «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктері туралы» алғашқы заңы жетілдіріліп, толықтырылып қызмет етіп келді. Өткен жылдан бастап, мүлде жаңаша бағыттағы заң қабылданып, қолданысқа енді. Ол жоғарыда аталғандай Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы деген жаңа атауға ие болды. Рас, бұл заңнамалық құжаттың жетістіктері мол. Алайда, өмір үнемі даму үстінде болатындықтан, заманның өскелең

талаптарына қарай бұл заңға да алдағы уақытта өзгерістер, толықтырулар енгізілетіні сөзсіз. Қолданысқа енген жаңа заңды жасауда еуропалық елдердің (американдық, ағылшындық, француздық т.т.) үлгілері назарға алынғаны байқалып тұр. Өйткені, мұнда баяғы әдетпен берілетін кеңестік кезеңдердегі қисын-қағидаттардан, одан кейінгі Ресей заңнамаларынан кейбір мәселелердегі айырмашылықтар, алшақтықтар бірден көзге түседі. Айталық, миссионерлік қызмет орыстардың заңында арнайы аталмайды да. Ал біздің заңымызда бұл мәселеге 7 тармақтан тұратын арнайы (8-ші) бап жеке берілген. Бұл бапта «Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар миссионерлік қызметті тіркеуден кейін жүзеге асырады», – деп арнайы бекітілген. Мұның өзі елді алағайдай бүлдіруге ашылған мүмкіндік демеске еш әддің жоқ. Ондай «жарылқағыш» қызметтің біздің елімізге, ұлтымызға қаншалықты қажеттілігін мен өз басым түсіне алмаймын. Бұл, негізінен, қазақтардың көпінді ұлтқа айналуына жол ашады деген сөз. Қалай ойласаңыз, олай ойлаңыз, «көпінді ұлт», «көпінді мемлекет» деген атаулар мақтанатындай нәрсе емес. Миссионерлік қызметті ресейліктер өз заңдарында арнайы бап етіп бермеуінде үлкен мән жатқан сияқты. Кезінде Кеңес Одағы секілді алып мемлекеттің өзі миссионерлердің Америка, Азия, Африка халықтарын отарлауда, жаулап алуда, ашық және жасырын белсене ұйымдастырған үгіт-насихат, мәдени-ағарту, медициналық көмек жұмыстарын сынап отырып, «оны (миссионерлік қызметті – Б.С.) өз дінін басқа діндегілерге таратушы ретінде идеологиялық үстемдік етудің, басып алудың, отарға айналдырудың, әлсіз елге билік жүргізудің кеңінен тараған түрі», – деп қатты қауіптенді, оларды жолатпады. Бұл да ойланарлық жағдай.

Мәселен, қазір бізде бір үйде, бір отбасында бірнеше дін өкілін кездестіруге болады. Бір мысал. Мені-мен университетте араб тілін бірге оқыған курстас қыз бар еді. Сол Алматыда қолында тұратын, елдегі ағасының христиан-баптистердің дінін қабылдаған студент ұлын «ислам дініне қайтарамын» деп үгіт-насихат жасап, арпалысып жүріп өзі керемет діндар, нағыз намазхан болып кетті. Ал әлгі студент бауыры тауық басып шығарған үйректің балапаны секілді жат діннің «айдынында» жүзіп, сол бойы қалды.

Екінші мысал. Қыздар университетінде тарих-филология факультетінің деканы қызметінде жүргенім-де, біздің факультетте үздік оқитын студент қыз болды. Өзі зиялы отбасынан-ақ шыққан. Әкесі қазақтың қаламгер-журналісі. Солар бүкіл отбасымен христиандық діннің бір тармағына өтіп кеткен болып шықты. Діндар-студент райынан еш қайтпай қойды. Өйткені, отбасы түгел сол дінде.

Дәл осылайша қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында үздік оқитын 3 курс студенті болды. Ақын, сазгер, әнші, әдеби-мәдени кештерді тамаша жүргізуші (конферансье) жанып тұрған талантты жастын. 3-4 студент құрбыларын үгіттеп, елуліктер (христиандық) дініне өтіп кеткен. Үгіт-насихат, тәрбие жұмысының арқасында оның жанындағы өзге студенттер кері қайтты. Ал оларды ұйымдастырып жүрген әлгі үздік студентіміз алған бетінен қайтпай қойды. Бұл екі жайттан да байқайтынымыз – жат дінді насихат-таушы миссионерлерге керегі біздің жақсыларымыз, үздіктеріміз, маңдайалды ұл-қыздарымыз, онан соң олардың болашақ қазақ тілі мен әдебиеті маманы екендігі болды.

Иманы саламат болғыр, журналист-педагог, марқұм Мұхтар Әбділдабеков деген аға-досым тірі болса биыл 70 жасқа толар еді. Нағыз патриот – ана тілінің, ата дініміздің жалынды жанашыры болатын. Сол кісі бірде сол кездегі «Саяхат» автобекеті маңайындағы Раскова көшесіндегі 42-ші үйде орналасқан Қазақ христиандарының шіркеуіне барып, 9 қандасымыздың шоқындырылғанын «Ана тілі» газетіне (Жарылқап Бейсенбайдың бас сарашылығы тұсында) жазды. Осылайша, қой аузынан шөп алмайтын момын халқы-мыздың арасынан қазақ кришнаидтері, қазақ христиан-баптистері, қазақ иегово куәгерлері, қазақ пресви-териандары... тағы қандай келімсек дінінің бар, бәріне мольнан орын берілді. Бұл жөнінде «Экспресс К» газеті кезінде (15.12.95) орынды мәселе көтеріп, дабыл қақты да. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Сондықтан бұл – ойланатын жағдай. Екінші бір назар аударатын жайт. **Ресейдің «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заңы бойынша Ресейде он бес жыл заңды тұлға ретінде тіркеліп жұмыс істеген діни ұйымдарды ғана қайта тіркеуден өткізіп, олардың діни қызмет етуіне рұқсат береді. Мұндай талап біздің заңнамада жоқ.** Заңнамамызда мұндай талаптың жоқтығы, сөз жоқ, мемлекеттік қауіпсіздікке орны толмас нұқсан келтіретіні айдан анық. Мұндай аса маңызды мәселеге дереу назар аудармасак болмайды.

Сосын, Ресей аумағында кемінде елу жылдан астам заңды негізде қызмет еткен діни ұйымдарға ғана мемлекеттік тіркеу кезінде «Ресей», «Ресейлік», «Орыс» деген секілді сөздерді анықтауыш ретінде қосуға (жазуға) рұқсат етіледі (8 бап, 5 тармақ). Ал бізде кезінде «Қазақстан Республикасының Ұлттық Ахмадия мұсылмандары жамағаты», «Қазақтың Ұлттық христиандық хоры» т.т. секілді атауларды қалағанынша оңды-солды тіркеп, пайдалана беруге мүмкіндік берілді. Бұл да, әрине, түбірлей дұрыс емес. Біздің тәптіштеп айтып отырғанымызды атам қазақ баяғыда-ақ «Төріңе

шығарсаң да, төбеңе шығарма» деп төрт-ақ сөзбен түйіп кеткен. Сондықтан мұндай мәселелер біз үшін жазылмайтын заң, айтылмайтын сыр ретінде елжандылық сезіммен, патриоттық көңілмен орындалса керек-ті. «Ойланбаған опық жейтінін» ескеру қажет.

Кез келген ұлттың бүгінгі де, болашағы да тәрбиелі ұрпаққа байланысты екені аян. Адамы азған қоғам тез тозады, тұңғыққа кетеді. Қандай да бір ұлт өз алдына дербес өмір сүруден қаларда, ең алдымен, тілінен, ділінен, дінінен, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрінен, соның салдарынан бітім-болмысынан, жүріс-тұрысынан, тіпті жейтін тамағынан, ішкен сусынынан, әнінен, жырынан, аңыз-әңгімелерінен, күйінен, биінен, ұлттық музыкалық аспабынан жерігендей нышан танытады. Қазақ жұрты осының біразын қысыммен, біразын еліктеу арқылы, біразын жеңіл ойлылықпен, әсіре науқаншылдықпен ұмыта бастағанын көріп келе жатырмыз. Бір кездері батырларымызды, хандарымызды, билерімізді ашық айтқызбады. Тарихтың тағы бір бұрылысында Алаштың аймандай азаматтарының аты өшті. Одан кейінгі жерде олармен алысқандардың өзі де өмірден озды. Әліпбиіміздің өзі үш рет ауыстырылды. Бұдан, жасыратыны жоқ, ғасырлардан бері жалғасып келе жатқан рухани құндылықтардың тіні – арқауы сөгіледі. Бұл – ащы да болса шындық.

Бүгінде жағдай өзгерді. Данышпан Абайдың бұдан бір жарым ғасыр бұрын: «...Жылдар ма, көп жылдар ма, оны болжау өз басыма оңай емес. Менен артық білгендер, алысты көретіндер, орыс қауымы-ның шын жақсы дана адамдары бәлкі жыл мөлшерін де айтар еді. Әйтеуір бір болжайтынымыз бар! Неғылса осы өздерің біліп, көріп тұрған дүние асты-үстіне келіп, астан-кестен бір өзгереді де жаңғырады. Одан арғы заман, сендердің ата-бабаң, арғы-бергі әруағың аңдап, болжап білмеген бір өзгеше заман болады!» (М.Әуезов «Абай жолы») – деп көрегендікпен болжағандай кезең туды. Кеңестік қызыл империя тарап, басқа елдер қатарлы біздің мемлекетіміз де дербестікке, тәуелсіздікке ие болды. Еліміз егемендігін алғалы бері қарыштап ілгері қарай дамып келеді. Етек-жеңімізді жинап жатырмыз. Жан-жағымызға қарайтын болдық.

Халқымыз қашанда бала тәрбиесіне өте-мөте көп көңіл бөлген. «Не ексең, соны орасың», немесе, «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» деген секілді даналықтар соны меңзейді.

Қазіргі кезеңде мұхиттан соққан дауылдай жағалауды дамылсыз ұрғылап, жер-жаһанға жылжып келе жатқан жаһандану дәуірі біздің елімізді де шарпымай өтуі мүмкін емес. Ол – әлем халықтарын ұлттық салт-дәстүрлерінен, мәдениетінен, тілінен, ділінен, жалпы, ұлттық ерекшеліктерінен, халықтық рухания-тынан айыратын, олардың ұлт ретінде өмір сүруін тежейтін, тіпті жойылып кетуіне бастайтын ғаламдық қауіп. Жаһандану үрдісіне өзінің ұлттық менталитетін, салт-дәстүр, әдет-ғұрпын, тілін, дінін, ділін сақтай білген халық қана төтеп бере алады. «Сақтансаң сақтаймын» дегендей, бүкіл ел болып, халық болып сақтансақ қана жаһанданудың дәуірі күшінен аман қалатынымыз айдай ақиқатқа айналып отыр. Ар-ұяттан, адамгершілік асыл қасиеттерден жұрдай тәні жалаңаш, тек ақша мен табыс табуға негізделген батыстың «озық мәдениетіне» бой алдырмау үшін біз әуелі жас ұрпақты ұлттық құндылықтарға, мәдени-етке, ата-бабамыздың көнеден келе жатқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарына, адамгершілік қасиеттеріне, ұлтын сүйетін ұлтжандылыққа, елі мен жері үшін күресетін патриотизмге тәрбиелеуіміз керек. Бұл айтыл-ғанның бәрі – ұлттық тәрбиенің құрамдас бөлімдері. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың ұлттық тәрбиені өрістету жөніндегі ой-пікірлері мен ұсыныстары осыдан туындап отырғаны айтпаса да түсінікті. «Ел боламын десең, бесігінді түзе», – дейді ұлы суреткер М.Әуезов. Олай болса, жаһанданудың дәуірі толқын-дарына жұтылып кетпей қазақ болып қаламыз десек, тілімізді, дінімізді, ұлттық болмысымызды сақтап қалуымыз керек. «Дін – тәрбие дінгеі» демекші, бұл арада төл дініміздің баға жетпес рухани құндылық-тарын орнымен пайдаланғанымыз абзал. «Маскүнем мұжықтан шоқынған қазақ қауіпті» деген афоризм-нің терең мәніне үңілгеніміз жөн. Өйткені, қазіргі таңда шоқынып, басқа дінге еніп жатқан қандастары-мыз бізді алаңдатпай қоймайды. Азын-аулақ ақшаға алданып, бөтен діни ағымдарға ілесіп жүрген азамат-тар «ұлттық қалпын сақтап қалады, Отаның, елін сүйеді» дегенге сену қиын. Жастарымыз жаппай әртүрлі діни ағымның шылауында кете берсе, түбі ұлт болып қалуымыз да екіталай болады.

Олай болса жастар арасында ұлттық тәрбиені өрістету үшін, діни тәрбиені жолға қоюымыз жөн. Бүгін-де біздің дін саласының бұқара арасында діни тәрбиені өрістетуде дәрменсіздік танытып отырғаны – ащы да болса шындық. Мәселе халықты жаппай жүз пайыз намазға жығуда емес, әңгіме төл дініміз – Ислам-ның ізгілікті қағидаттарын бұқараның санасына сіңіріп, тазалыққа, адамгершілікке, имандылыққа, мейірімділікке баулу, күндердің күнінде ғайыптан тайып келіп мемлекет ішінде әр қилы бөгде ықпалдар салдарынан алауыздық тумауын алдын ала ойлау болып табылады. Осы арада Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев-тың: «Ислам – дүниежүзілік дін. Екі миллиардқа жақын халық мұсылман дініне бағынады. Сондықтан халық осындай нағыз таза мұсылманның, Құранның жолымен жүретін болса, ол елге жақсылық әкеледі, әр адамның өзіне де жақсылық әкеледі»

деген ұлағатты сөзі қаперімізде жүргені абзал. Шын мәнінде бүгінде бізде нақтылы діни наным-сенім әлі толық қалыптаспай отыр. Ал тұрақты **сенім** жоқ жерде істің бәрі зая кетеді. Сонымен бірге қазіргі таңда үлкеннің де, кішінің де діни білімі жетіспей жатыр. Мұның өзі нағыз дін мен жасанды діни ағымдардың ара жігін ажырата алмай көптеген адамдардың адасуына әкеліп соқтыруда. «Біз бұқара санасындағы діншілдіктің артуына әзір болуымыз керек, – дейді Елбасы, – Жалпы, дін өздігінен өнегелі ақиқаттан бөтен ештеңе үйретпейді. Жалғыз-ақ бізге қауіп төндіретіні діни біліміміздің онша жоғары болмай отырғаны...» Орынды айтылған сөз.

Ал енді діни білім әуелі отбасында, мектеп қабырғасында, сонан соң жоғары оқу орындарында «Дінтану» курсына тиісінше оқыту арқылы қалыптасады. Сондықтан әр буынға лайық сауатты да сапалы «Дінтану» оқулықтарын көптеп шығарып, бұдан дәріс беретін мамандардың сапасын жақсартуымыз керектігі еш дәлелдеуді қажет етпейді.

Әр ұлттың ғасырлар бойы жинақталған өмір сүру салты, тарихи тұрғыда қалыптасқан өзіндік мораль-дық құндылықтары болатыны белгілі. Сол рухани байлық қоғамның құқықтық құжаттарында, діни сенім-нанымдарында, әдеби-мәдени мұраларында көрініс тауып, мемлекеттік мүддеге қызмет атқарады... Егер де ұлт тәрбиесінде имандылық иірімдеріне көңіл бөлсек, онда өскелең өмір ауаны бүгінгі біздің алдымыз-ға қойып отырған интеллектуалды ұлт, жастардың қазақстандық патриотизм сезімдерін қалыптастыру міндеттерін жүзеге асыру қиынға соқпайды. Өйткені, имандылық қасиеттер – интеллектуалды ұлт тәрбие-леудің, елжандылық қасиеттерді меңгертудің бірден-бір негізгі жолы.

Сондықтан **ана тіліміз, ата дініміз, ұлттық тәрбие – ұлттық мүддеге, мемлекеттік игі мұраттарға, байтақ еліміздің ең үлкен байлығы саналатын көпұлтты халқына**, олардың береке-бірлігіне, ырысты ынтымағына қызмет ететін рухани құндылықтар. Олай болса, осындай маңызды мәселелерге көңіл төрінен орын берген жөн.

1. ҚР Заңы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы», 15 қазан, 2011 ж.
2. Нуртазина Н. «Борьба с исламом. Религиозная политика Советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века» - Алматы, 2008, - 18 б.
3. «Егемен Қазақстан», 6 қыркүйек, 2011 ж.
4. Сабри Хизметли. Орта Азия Түрік Республикаларындағы зиянды ағымдар және миссионерлік - Алматы, 2006, - 250 б.

Түйін

Мақалада қазіргі қоғамдағы діннің алатын орнының, қызмет ауқымының ұлғая түсуі, сол арқылы оның мерей-мәртебесінің өсе түсуі, діндарлар мен діни ұйымдардың санының артуы, діни сенімге байланысты әр түрлі жағдай-лардың ел назарын аударуы ауқымында қарастырылады.

ДЛЯ ЗАМЕТОК
